

Ўзбекистон Республикаси
Давлат солиқ қўмитаси
ҳузуридаги Фискал институт

СОЛИҚ ВА ҲАЁТ

ЭЛЕКТРОН ИЛМИЙ
ОММАБОП ЖУРНАЛ

www.soliqvahayot.uz

**“СОЛИҚ ВА ҲАЁТ” ЭЛЕКТРОН ИЛМИЙ-ОММАБОП ЖУРНАЛИ
ТАҲРИРИЯТИ ҲАЙЪАТИ ТАРКИБИ**

Таҳририят кенгаши раиси: и.ф.д. Юсупов Кахрамон Ахмедович

Бош муҳаррир: и.ф.д. проф. Курбанов Зият Ниязович

Таҳририят аъзолари:

и.ф.д. Қудбиев Шерзод Давлатович

и.ф.д. проф. Засько Вадим Николаевич (Россия Федерацияси)

и.ф.д. проф. Роздольская Ирина Владимировна (Россия Федерацияси)

ю. ф. д. проф. Рустамбаев Мирзаюсуп Хакимович

т.ф.д.доц. Акбаралиев Бахтиёр Бакирович

и.ф.ф.д. PhD Вассилис Полименис (Греция)

и.ф.н. доц. Эргашев Зафар Тоштургунович

и.ф.д. проф. Тошматов Шухрат Аманович

и.ф.д. проф. Ҳотамов Комил Раббимович

и.ф.д. проф. Қўзиева Наргиза Рамазановна

и.ф.д. проф. Худойқулов Садриддин Каримович

и.ф.д. проф. Исманов Иброҳим Набиевич

и.ф.д. проф. Ўрманов Жаҳонгир Жалолиддинович

и.ф.д. Ниязметов Исламбек Машарипович

Маъсул муҳаррир: Назаров Абдукарим Кушарович

Веб администратор: Қуйлиев Улуғбек Рашидович

Абдуллаева А.Р.	<i>Экспорт рисклари ва уларни олдини олиш усуллари</i>	5
Акбаралиев Б.Б. Сотволдиев Д.М. Тоғжисаматов И.Н.	<i>Рақамли иқтисодиётда рақамли таҳдидлар ва имкониятлар, уларнинг келиб чиқиши ва баратараф этиш масалалари</i>	12
Атақулов У.М.	<i>Кўчмас мулк объектларини солиққа тортиш йўналишлари</i>	19
Ахмедов Ф.Б.	<i>Солиқ тўловчиларни солиқ тўлашдан қочишини олдини олиш йўллари</i>	26
Бердиева У.А.	<i>Ўзбекистон суғурта бозорини ривожлантириш ва рақамлаштириш масалалари</i>	33
Қурбонов З.Н. Исаев Ф.И.	<i>Солиқ тўловчиларнинг фаолиятига солиқ текширувларининг таъсири</i>	40
Махмудов А.Н.	<i>Ички аудитни ташкил этиш жараёнида ахборот-дастурий ва таҳлилий воситаларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш</i>	48
Рахимова Д.М.	<i>Зиёрат туризмнинг турлари ва ўзига хос жиҳатлари</i>	57
Рузиева Н.Б.	<i>Анализ результатов инновационной и инвестиционной деятельности в сфере услуг</i>	63
Саттаров Т.Т.	<i>Пайпоқ ишлаб чиқариш жараёнининг аудит объекти сифатидаги хусусиятлари</i>	68

Ташназаров С.Н. Джумаева Г.А. Ташназарова Д.С. Нурниёзов Ф.А.	<i>Бошқарув бухгалтерия ҳисобининг тарихий тараққиёти</i>	74
Тоҳиров Ш.Н.	<i>Йирик солиқ тўловчилар фаолиятини солиққа тортишнинг ўзига хос хусусиятлари</i>	83
Турабов Б.Т.	<i>Давлат ташкилотларида бюджет ва бюджет назоратининг тизимли таҳлили</i>	92
Ҳашимов А.О.	<i>Солиқ назорати ва солиқ текширувининг назарий масалалари</i>	102
Ҳожаев А.С.	<i>Олий таълим муассасаларида бюджетдан ташқари маблағлар ички аудити ва назоратини ташкил қилишнинг методологик масалалари</i>	108
Янгибоев Ҳ.А.	<i>Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтган корхоналарда фойда солиғини ҳисоби</i>	117

ЭКСПОРТ РИСКЛАРИ ВА УЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШ УСУЛЛАРИ

Абдуллаева А.Р.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Фискал институти

Аннотация. Ушбу илмий мақолада экспорт рисклари, уларнинг келиб чиқиш сабаблари, олдини олиш чора-тадбирлари келтирилган. Шунингдек, экспорт рискларининг олдини олиш мақсадида "Инкотермс 2020" қоидаларидан фойдаланишнинг зарурияти асосланган.

Калит сўзлар: олди-сотди шартномаси, аккредитив, валюта курси, жўнатиш. савдо операцияси, экспорт, экспорт рисклари, "Инкотермс 2020".

Аннотация. В данной научной статье представлены экспортные риски, их причины и меры по предотвращению. Также основана необходимость использования правил «Инкотермс 2020» в целях предотвращения экспортных рисков.

Ключевые слова: торговая сделка, экспорт, экспортные риски, договор купли-продажи, аккредитив, валютный курс, отгрузка, "Инкотермс 2020".

Abstract. This scientific article presents export risks, their causes and prevention measures. The need to use the Incoterms 2020 rules in order to prevent export risks is also based.

Key words: trade transaction, export, export risks, sale and purchase agreement, letter of credit, exchange rate, shipment, Incoterms 2020.

1. Кириш.

Глобаллашув жараёнлари таъсирининг ноаниқлиги жаҳон иқтисодиётининг умуман миллий иқтисодиётлар ва хусусан, иқтисодий субъектларнинг ривожланишига ташқи таъсирини кучайтиради. Айнан глобаллашув миллий иқтисодий субъектларнинг ташқи иқтисодий фаолиятининг (ТИФ) ҳар хил турларини фаоллаштириш орқали Ўзбекистонинг жаҳон иқтисодий маконига қўшилишининг ҳал қилувчи омилига айланмоқда. Шу билан бирга, жаҳон иқтисодий жараёнларининг тизимли ноаниқлиги ва ташқи бозорларга чиқиш тўғрисида қарор қабул қилган корхоналарнинг хўжалик ичидаги натижаларининг салбий таъсири эҳтимоли кўпроқ ошади. Бундай шароитда глобаллашувнинг салбий оқибатларига қарши туриш учун ташқи бозорга чиқиш фойдасини максимал даражада оширадиган илмий асосланган тизими ишлаб чиқилиши керак. Бунга мувофиқ иқтисодий субъектнинг иқтисодий хавфсизлиги муаммоси жаҳон иқтисодиётидаги фаолиятининг энг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Шу билан бирга, Ўзбекистонлик ташқи савдо субъектлари халқаро бизнес фаолиятини ривожлантириш бугунги долзарб муаммолардан бирига айланди. Шу сабабдан ҳам, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонида ушбу муаммо

юзасидан вазифалар, экспорт қилувчиларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, савдо, шу жумладан, ташқи бозорларда маҳаллий товарларнинг рақобатбардошлигини ошириш учун маҳсулотни сифат жиҳатдан бошқаришнинг замонавий тизимларини кенг жорий қилишни ҳамда уларнинг халқаро стандартлар ва техник регламентлар талабларига мувофиқлигини таъминлаш, савдонинг барқарор ўсиши ва инвестиция сиёсатини фаоллаштиришни таъминловчи илғор ахборот-коммуникация технологияларини жорий қилиш, ташқи савдо инфратузилмасини, электрон тижорат тизимини босқичма-босқич ривожлантириш, мазкур соҳадаги қонун ҳужжатларини такомиллаштириш (Фармон, 2019) ҳам ўз аксини топган.

Шундай қилиб, халқаро иқтисодий беқарорликнинг кучайиши, шунингдек, миллий иқтисодий субъектларнинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув жараёнларининг интенсивлашуви шароитида экспорт таваккалчиликларининг моҳияти ва турлари ва ўзига хос хусусиятларини илмий ўрганишга фавқулодда эҳтиёж туғилади.

Бундай шароитда экспорт хавф-хатарларни ўрганиш билан бирга уларни минималлаштириш чора ва усулларини топиш ҳам давлат, ҳам ташқи савдо субъекти олдида турган муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

2. Адабиётлар шарҳи.

Тадқиқотнинг муаммосига бағишланган илмий ишларнинг таҳлили шунини кўрсатдики, маҳаллий ва хорижий адабиётларда иккита "параллел" йўналиш мавжуд бўлиб, улардан бири давлатнинг ташқи савдо хатарларини минималлаштириш чора-тадбирлари бўлса, иккинчиси – ташқи савдо субъектларининг ташқи иқтисодий фаолияти жараёнида юзага келиши мумкин бўлган хавф-хатарларни минималлаштириш ҳаракатлари.

Ушбу мавзуни хорижий олимлар ва бошқалар тадқиқ этилган. Жумладан, Д. В. Буньковский (2018) тадқиқотларида тадбиркорлик фаолияти хавф-хатарларини минималлаштириш, корхонани диверсификация қилиш, хатарларни чеклаш, суғурта, ўз-ўзини суғурталаш, бухгалтерия ҳисоби ва унинг умумий фондларидаги корхонанинг аниқ маблағлари ҳажмини баҳолаш каби усулларни амалий қўллашнинг турли жиҳатлари ўрганилган.

Т.А. Козенкованинг (2008) фикрича, экспорт жараёнидаги энг йирик хавфлардан бири солиқ ставкасининг ўзгариши ва янги солиқ турларининг жорий этилишидир.

С.А. Филиннинг (2002) тадқиқот натижаларига кўра, экспорт жараёнида солиқ тўловларини ҳисобга олмаслик, катта йўқотишларга сабаб бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан ҳам, энг катта хавфлардан бири солиқ ставкаси эканини назарда тутиш лозим.

А.С. Кучаровнинг (2020) келтиришича, замонавий шароитда барқарор иқтисодий вазият ва кейинги ривожланиш ташқи савдосиз мумкин эмас. Жаҳон бозорида рақобатнинг кучайиши ва товарларнинг техник-иқтисодий кўрсаткичларига қўйиладиган талабларнинг кучайиши экспорт қилувчиларни ишлаб чиқариш, маркетинг шакллари ва усулларини такомиллаштириш, ташқи иқтисодий алоқаларнинг янги шакллари амалга ошириш учун шарт-шароит яратиш бўйича ишларни фаоллаштиришга мажбур қилмоқда. Барча ҳудудлар учун мақбул бўлган бир қатор умумий ташқи иқтисодий қонунларнинг мавжудлиги нафақат назарда тутаяди, балки минтақалар ўртасидаги сезиларли фарқлардан келиб чиқадиган ўзига хос қонуниятларнинг мавжудлигини ҳам белгилайди. Ташқи савдо фаолиятини либераллаштириш шароитида ташқи иқтисодий фаолият

иштирокчилари сонининг кескин ортиб бориши, товарларнинг чегарадан ўтишининг кўпайиши натижасида рисклар даражаси ортиб боради.

Ташқи савдо операциялари ва уларнинг турларини, ташқи савдо контрактларини ўрганар экан, қуйидагиларни келтириб ўтади: “Ташқи савдо операциялари халқаро контр-савдо доирасида амалга оширилиши мумкин, бу эса хорижий контрагентлар ўртасида битимлар тузишда экспорт-импорт операциялари мувозанатига эришиш учун маҳсулот сотиб олиш бир қатор сабабларга кўра товарларни ўзаро етказиб бериш билан бирга амалга оширилишини назарда тутати. Халқаро қарама-қарши савдо шаклларига бартер операциялари, ҳисоблагич харидлари, компенсацион харидлар ва бошқалар киради. Буларнинг барчаси операцияларнинг хавф даражаси юқорилигидан ва хавфларни баҳолаш заруриятидан далолат беради” (Т.А.Козенкова, 2008).

Илмий тадқиқотлар жараёнида глобал иқтисодий муҳитдаги хатарлар билан боғлиқ муаммолар тобора кўпроқ жалб қилинаётганига қарамай, умуман олганда, ушбу хатарларнинг ўзига хос хусусиятлари, йўналишлари ва уларни минималлаштириш усуллари назарий жиҳатдан тўлиқ қамраб олинмаган. Шу жиҳатдан ҳам, ушбу мавзунинг ўрганиши долзарб ҳисобланади.

3. Тадқиқот методологияси.

Ушбу тадқиқотнинг метадиалогик асоси сифатида экспортнинг фундаментал қоидалари ва ўрганилаётган муаммо бўйича илмий иш олиб борган етакчи маҳаллий ва хорижий иқтисодчи олимларнинг асарлари ҳисобланади. Тадқиқотда назарий мушоҳада, илмий абстракция, қиёсий таҳлил, математик ва статистик гуруҳлаш каби усуллардан фойдаланилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Хавф ҳар қандай савдо операциясининг ажралмас атрибутидир, аммо товар ҳажми, экспорт амалга оширилаётган мамлакатнинг ҳуқуқий, сиёсий ва иқтисодий асослари, товарни ташиш йўналишлари ва бандлари рискнинг қандай даражада бўлишини белгилайди. Ушбуларни тўлиқ келтирадиган бўлсак, қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

Товарларни ташиш билан боғлиқ экспорт рисклари. Ташқи савдо маҳсулотларни узоқ масофаларга ташиш, уларни узоқ вақт сақлаш ва қўлдан-қўлга қайта-қайта ўтказиш билан боғлиқ. Бундай ҳолларда товарларнинг йўқолиши, ўғирланиши ёки шикастланиши хавфи ички ташишга қараганда анча юқори бўлади.

Шу сабабли, товарларни экспорт қилиш билан боғлиқ битимнинг ҳар икки томони учун ташувчиларга нисбатан ўз ҳуқуқларини билиш жуда муҳимдир. Ташувчининг айби билан юкнинг шикастланиши ёки йўқолиши учун жавобгарлик шартномага мувофиқ белгиланади ва ташиш шартларида келтирилади. Бир вақтнинг ўзида олди-сотди шартномаси, ташиш ва ҳужжатли тўлов ролини бажарадиган ҳужжат конносамент деб аталади. У бир нечта турларга ажратилади (И.П.Хоминич ва бошқалар, 2017).

Экспорт жараёнида қуйидаги рискли ҳолатлар юзага келиши мумкин:

Келишувга тўғри келмайдиган юк варақалари. Рўйхатдан ўтган юк ҳужжатига мувофиқ жўнатилган товарлар партияси маълум бир шахсга, одатда импорт қилувчига мўлжалланган. Агар юк олувчининг танлови қайтариб бўлмайдиган асосда амалга оширилса, импорт қилувчи тўловни амалга ошириши ёки тўлаш мажбуриятини қабул қилишидан олдин, юк жўнатувчи исталган вақтда қабул қилувчини ўзгартиришга ҳақли.

Тўламаслик. Чет эллик харидорларнинг кредитга лаёқатлилигини текшириш экспортчи учун қийин бўлиши мумкинлиги сабабли, тўламаслик, ўз вақтида тўлаш

ёки тўғридан-тўғри фирибгарлик хавфи ортади. Шу сабабли, эҳтиёткор экспортчилар кўпинча қайтариб олинмайдиган ҳужжатли аккредитив бўйича тўлашни талаб қиладилар, уни барча томонларнинг розилигисиз ўзгартириш ёки бекор қилиш мумкин эмас.

Қуйидаги ҳужжатлар гаров сифатида ишлатилиши мумкин (В.И.Савкин, А.И.Солодовник, 2020):

Кафолат, мажбурият, кутиш аккредитивининг бажарилиши. Бундай кафолатлар экспортёр ёки пудратчи томонидан шартномани лозим даражада бажармаслик ёки бажармаслик хавфини қоплайди. Кафолат миқдори шартнома нархининг маълум бир фоизини, одатда 10% гача.

Тендер кафолати, мажбурият, захира аккредитив. Бундай кафолатлар танлов савдолари натижасида тузилган шартномалар бўйича бажарилишини таъминлайди.

Аванс тўловини қайтариш учун кафолат, мажбурият, захира аккредитив. Бундай кафолатлар аризачи томонидан бажарилмаган тақдирда бенефициар томонидан тўланган аванс тўловларининг қайтарилишини таъминлайди. Шундай қилиб, экспортёрга аванс тўловидан фойдаланишга рухсат берган импортёр, агар экспортёр товарни ўз вақтида жўнатмаса, экспортёрдан аванс тўловини қайтариш учун кафолат беришни талаб қилади.

Кафолат, мажбурият, захира аккредитивини ушлаб қолиш. Бундай кафолатлар одатда товарлар ва хизматлар билан боғлиқ шартномаларда қўлланилади. Масалан, қурилиш лойиҳаси бўйича буюртмачи дарҳол пайдо бўлмайдиган нуқсонлардан суғурта тури сифатида шартнома нархининг маълум фоизини чегириб ташлашни талаб қилиши мумкин.

Техник хизмат учун кафолат, мажбурият, кутиш аккредитив. Бундай кафолатлар ускуналар етказиб берувчилари нуқсонлар учун етказиб берувчининг жавобгарлиги муддати давомида кафолат мажбуриятларини бажаришини таъминлайди.

Кафолат, мажбурият, кутиш аккредитив тўлови. Бундай кафолатлар экспорт шартномаси бўйича тўлаш мажбуриятини таъминлайди. Агар экспортёр товарни “очиқ ҳисобварақ” асосида етказиб беришга рози бўлса, у импортёрга тўлов мажбуриятини тасдиқловчи кафолат ёки захира аккредитивини беришга мажбурлаши мумкин. Импорт қилувчи тўловни амалга оширмаса, экспорт қилувчи кафолат бўйича даъво қилади.

Халқаро битимлар жараёнида тушунмовчиликлар томонларнинг турли маданиятлардан келиб чиққанлиги ва турли терминологиядан фойдаланган ҳолда ўз фикрларини билдириши сабабли юзага келиши мумкин¹.

1) нотўғри тушуниш хавфи, масалан, тўлов шартлари ёки сифат талаблари бўйича келишмовчилик хавфи; чет эл, ноҳолис судда даъво қилиш хавфи.

Ечим:

- контрагентларнинг кредитга лаёқатлилигини ҳар томонлама текшириш; тавсиялар беришни талаб қилиш;

- минимал ҳуқуқий ҳимоя зарурлиги тўғрисида қатъий позиция асосида музокаралар олиб бориш ёки битимни рад этиш;

- пухта тузилган шартномалардан ва битимларнинг умумий шартларидан, шу жумладан юрисдиксияни, ҳакамлик судини танлаш қоидаларидан фойдаланиш;

- "Инкотермс 2020" дан фойдаланиш (1-жадвал). Ушбу қоидалар ва уларни ифода этувчи атамалар хавфларнинг олдини олишга, экспорт шартномаларини тузиш жараёнида ягона нормалардан фойдаланишга имкони беради.

¹ Риски экспорта: как их предусмотреть и снизить. https://vvs-info.ru/helpful_information/poleznaya-informatsiya/riski-eksporta/

Инкотермс 2020 халқаро қоидалари чегарада божхона расмийлаштируви ва божхона тшловлари учун харажатлар ва хавфларни ўз зиммасига олган ҳолда, қайси томон, сотувчи ёки харидор жавобгарлигини аниқроқ тушунтиради. Қўлланиладиган қоида шундаки, жавобгарлик етказиб бериш жойига ташиш хавфини ўз зиммасига олган шахсга тегишли. Шۇ сабабли, агар ташиш хавфи келиб чиққан мамлакатда (сотувчи мамлакат) ўтказилса, транзитнинг божхона расмийлаштируви учун жавобгарлик харидор томонидан ўз зиммасига олади; аксинча, агар хавф белгиланган жойда (харидор мамлакатиди) ўтса, сотувчи жавобгар бўлади;

- Шартнома музокараларига яхши тайёргарлик.

1-жадвал

"Инкотермс 2020"нинг қонун-қоидалари²

	Товарни тушириш	Божхона (экспорт)	Товарни транспортга	Поргга олиб бориш	Суднага юклаш	Фрахт ташув	Суднадан тушириш	суғурталаш	Жойига етказиш	Жойида тушириш	Божхона (импорт)
EXW	Green	Red	Red	Red	Red	Red	Red	White	Red	Red	Red
FCA	Green	Green	Green	Red	Red	Red	Red	White	Red	Red	Red
FAS	Green	Green	Green	Green	Red	Red	Red	White	Red	Red	Red
FOB	Green	Green	Green	Green	Green	Red	Red	White	White	White	White
CFR	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Red	White	Red	Red	Red
CIF	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Red	Green	Red	Red	Red
CIP	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Red	Red
CPT	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Green	White	Green	Red	Red
DAP	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Green	White	Green	Red	Red
DPU	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Green	White	Green	Green	Red
DDP	Green	Green	Green	Green	Green	Green	Green	White	Green	Red	Green

2) Экспорт қилувчи дуч келиши мумкин бўлган тўловни амалга оширмаслик хавфи.

Ечим:

кутиш аккредитив ёки талаб бўйича кафолат билан таъминланган очиқ ҳисобварағига нисбатан етказиб бериш шартларидан фойдаланиш.

3) импорт қилувчи дуч келиши мумкин бўлган сифатсиз товарларни етказиб бериш хавфи.

Ечим:

² <https://anvay.ru/incoterms-2020>

- мансабдор органлар томонидан берилган текшириш тўғрисидаги далолатномаларни (маълумотномаларни) талаб қилиш.

4) Шартнома бўйича бошқа томон ўз мажбуриятларини бажармаслик хавфи.

Кўриб турганимиздек, экспорт рисклари мазмун жиҳатдан кенг ва амалиётда ҳам тез-тез учраши мумкин. Шу сабабдан ҳам, экспорт жараёнида хужжатлаштиришга алоҳида эътибор бериш ва диққатли бўлиш керак.

5. Хулоса ва таклифлар.

Хатарларни минималлаштириш жараёнида ТИФ субъекти бошқа ташкилотлардан ёрдам сўрашдан олдин фирма хавфни камайтиришнинг барча мумкин бўлган ички манбаларидан фойдаланиши керак:

1) бўлажак шерикларни текшириш;

2) шартномани малакали равишда тузиши;

3) компания фаолиятини режалаштириш ва башорат қилиш;

4) компаниянинг ходимларини синчковлик билан танлаш (Л.Н.Сечко, 2006).

Мамлакатда экспорт рискларини минималлаштириш учун давлат томонидан ҳам, экспортчи томонидан амалга оширилиши керак бўлган амалий чора-тадбирлар мавжуд. Жумладан:

- Экспорт шартномасини, экспорт қиланаётган товарни суғурталаш жараёнини такомиллаштириш ва ҳуқуқий, амалий асосларини деталлаштириш;

- Божхонанинг ташқи савдо операцияларини амалга ошириш жараёнидаги фаолиятини такомиллаштириш ва бюрократик тўсиқларни босқичма-босқич минималлаштириш;

- Ходимларнинг малакасини ошириб бориш;

- Шартномалар, уларнинг турлари, Инкотермс 2020" атамалари бўйича қўлланмалар чоп этиш.

Шундай қилиб, хавфни минималлаштиришнинг кўплаб усуллари вва амалий чоралари мавжуд. Уларни танлаш ва улардан фойдаланиш мавжуд иқтисодий вазиятни жиддий кўриб чиқишни, шунингдек маълум шартларнинг бажарилишини талаб қилади.

Адабиётлар:

Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Внешнеэкономические связи: Учеб. пособие.— М.: Финансы и статистика, 2000.— 512с.

Буньковский Д.В. (2018) Методы минимизации рисков предприятия // Вопросы управления. №5 (35). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metody-minimizatsii-riskov-predpriyatiya> (дата обращения: 01.07.2021).

Козенкова Т.А. (2008) Методы налогового планирования в группе компаний: монография / Т.А. Козенкова. М. Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 86 с.

Кучаров А.С. (2020) Роль таможенных органов в совершенствовании внешнеторговых операций Республики Узбекистан // Наука, образование и культура. №8 (52). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-tamozhennyh-organov-v-sovershenstvovanii-vneshnetorgovyh-operatsiy-respubliki-uzbekistan> (дата обращения: 16.07.2022).

Савкин В.И., Солодовник А.И. (2020) Управление рисками организаций-экспортеров при осуществлении внешнеэкономической деятельности // Российский внешнеэкономический вестник. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/upravlenie-riskami-organizatsiy-eksporterov-pri-osuschestvlenii-vneshneekonomicheskoy-deyatelnosti> (дата обращения: 03.08.2022).

Сечко Л.Н. (2006) Предпринимательский риск и пути его негативных последствий. / Гуманитарно-экономический вестник. №1,с.63-67.

Фармон (2019) Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Инвестиция ва ташқи савдо соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. 28.01.2019. <https://president.uz/uz/lists/view/2355>

Филин С.А. (2002) Финансовый риск и его составляющие для обеспечения процесса оценки и эффективного управления финансовыми рисками при принятии финансовых управленческих решений // Финансы и кредит. № 3 (93). С. 21–31.

Хоминич И.П., Перепелица Д.Г, Асяева Э.А., Кузенкова В.М. (2017) Управление рисками экспорта незерновых сельскохозяйственных товаров // Вестник евразийской науки. №4 (41).

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТДА РАҚАМЛИ ТАҲДИДЛАР ВА ИМКОНияТЛАР, УЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА БАРАТАРАФ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

DSc Акбаралиев Б.Б., PhD.Сотволдиев Д.М.

Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Фискал институт

Тоғжаматов И.Н.

Фарғона давлат университети

Аннотация: Мазкур мақолада рақамли иқтисодиётда рақамли таҳдидлар ва имкониятлар, уларнинг келиб чиқиши ва баратараф этиш масалалари, рақамлаштириш, рақамли иқтисодиётга ўтиши, рақамли инқилоб, рақамли саводхонликнинг янги рақамлаштиришга таъсири тўғрисида маълумотлар берилган ҳамда ўрганилган. Шунингдек, рақамли таҳдидлар ва уларни баратараф этишда рақамли имкониятлар жaxon ва ҳудуд миқёсида қўриб чиқилган.

Калит сўзлар: рақамли таҳдид, рақамли имконият, рақамли инқилоб, рақамли саводхонлик, рақамли иқтисодиёт, рақамли муҳандислик.

Аннотация В данной статье представлена информация о цифровых угрозах и возможностях в цифровой экономике, вопросах их возникновения и устранения, цифровизации, переходе к цифровой экономике, цифровой революции, влиянии цифровой грамотности на новую цифровизацию. Также рассматриваются цифровые угрозы и цифровые возможности в их устранении на глобальном и региональном уровнях.

Ключевые слова: цифровая угроза, цифровые возможности, цифровая революция, цифровая грамотность, цифровая экономика, цифровая инженерия.

Annotation This article provides information about digital threats and opportunities in the digital economy, issues of their occurrence and elimination, digitalization, the transition to a digital economy, the digital revolution, the impact of digital literacy on new digitalization. Digital threats and digital opportunities in their elimination at the global and regional levels are also considered.

Keywords: digital threat, digital opportunities, digital revolution, digital literacy, digital economy, digital engineering.

1. Кириш.

Бугунги кундаги глобал ижтимоий-иқтисодий воқеликларнинг ривожланишини ҳозирги босқичи глобал рақамлаштириш асосида иштирокчиларни ўзаро таъсири микро даражада, ҳам макро даражада дунё мамлакатлари ва уларнинг ижтимоий, халқаро сиёсий ва иқтисодий муносабатларини амалга оширишда яққол намоён бўлмоқда.

Жамиятни рақамлаштиришнинг ўзига хос хусусияти унинг қуйидаги ҳолларда аниқ ўз таъсирини кўрсатмоқда: бир томондан, рақамли иқтисодиёт барча иштирокчиларни ахборотнинг шаффофлиги ва инновацияларга очиқлигини оширишга ҳамда иқтисодиётни ўсишига олиб келса, иккинчи томондан, давлатларнинг миллий манфаатлари уларни “ахборот чексизлиги” ҳақида эҳтиёткор бўлишга чақиради. Чунки, рақамли дунёда хавф туғдирувчи институтларининг мавжудлиги, таҳдидлари, шунингдек рақобатнинг виртуал маконга ўтиши ҳамда уни давлатлараро ахборот урушлари даражасига кўтаришга кенг йўл очмоқда.

Рақамли иқтисодиёт ўзининг кенг ва жуда ҳам жозибали имкониятлари билан бугунги бизнес иштирокчиларни ва мижозларни ўзига жалб қилмоқда. Бунда албатта шу давргача олдин яратилмаган шароитлар ҳам бизнес иштирокчиларга, ҳам мижозларга, хаттоки оддий жамият аъзолари, яъни инсонларга яратилмоқда. Натижада рақамли имкониятлар билан бир қаторда рақамли таҳдидлар ва уларни баргараф этиш муаммолари ҳам пайдо бўлмоқда (И.Тожимаматов, 2021).

2. Адабиётлар шарҳи.

Мазкур тадқиқот мавзуси доирасида дунё ва маҳаллий жуда ҳам кўплаб, иқтисодчи ва техник олимлар, муҳандислар самарали ишлар олиб боришган ҳамда боришмоқда. Жумладан, П.Вайлнинг (2018) рақамли иқтисодиётда рақамли таҳдидлар ва имкониятлар, уларнинг келиб чиқиши ва баргараф этиш масалалари хусусида етарлича ўрганишлар олиб борилган.

Ўзбекистонда академиклар Қ.Х.Абдурахмонов, С.С.Фуломов, профессорлар Д.Кудбиев, М.Бутабоев, И.Исмановлар ўзларининг дарсликлари, ўқув қўлланмалари, мақола ва маърузаларида рақамли иқтисодиётдаги таҳдидлар ва уларни келиб чиқиш омиллари, баргараф этиш усуллари ҳамда технологияларини назарий ёритиб беришган.

Ўзбекистон амалиётида, рақамли ислохотларнинг флагманлари сифатида барча банк секторларини (33 та банклар), энергетика секторлари (10 дан ортиқ), телекоммуникация ва юқори технологиялар (Ўзбектелеком, Mobiuз UMS, Beeline, Ucell, Perfectum Mobile, HUMANS) ларни келтириш мумкин. Бундан ташқари таълим, соғлиқни сақлаш тизиларида ҳам рақамлаштириш жараёни жадал давом этмоқда. Барча соҳаларда рақамли таҳдидлар ва уларни олдини олиш чоралари бўйича илмий-амалий ишлар олиб борилмоқда.

3. Тадқиқот методологияси.

Мазкур мавзунинг ёритишда мавзу доирасида олиб борилган илмий ишлар, ўқув адабиётлар, мақолалар тизимли ўрганилиб, уларда ёритилган илмий маълумотлар, хулоса ва фикрлар қиёсий таҳлил этилди. Шулар асосида муаллифларнинг ўз хулосалари умумлаштириб берилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Айни жараён бизда сўнги 5 йилликларда қандай аҳамиятга эга эканлигини кўрсатмоқда. Бироқ, дунёнинг олдинроқ рақамлаштириш жараёнини бошлаган давлатлари бу жараёндан 10-20 йил аввал ўта бошлаган.

Жумладан, 2013 йилда бош қароргоҳи Испанияда жойлашган BBVA халқаро банки ўз тажрибасидан буни ўтказган эди. Рақамлаштиришни бошланиши BBVA халқаро банки мижозларнинг ўзгарувчан хатти-ҳаракатларига тезлик билан мос келиш учун тезроқ ва қатъиятли ҳаракат қилиши керак эди. BBVA халқаро банки хизматларидан Internet - стартаплар ва Internet-гигантлар томонидан ўша вақтларда тақдим этилган янада инновацион молиявий хизматлар банк хизмаларидан воз кечиш хавфини пайдо қила бошлади (П.Вайл, 2018).

Албатта, бу хавф беҳуда эмас эди. Чунки шу 2013 йилда ўтказилган банк соҳаси бўйича глобал қамровли сўров мижозларнинг банк хизматларидан фойдаланишга бўлган содиқлиги пасайганлигини кўрсатди. Бу таҳлил улар тезроқ рақамлаштириш соҳасида қарорларни қабул қилишга ва анъанавий банк хизматларни ҳамда молиявий таклифларини кўриб чиқишга мажбур қилди.

Шимолий Америкада ўтказилган сўровларни чакана банк мижозларининг 70% дан ортиғи учун банклар билан алоқалар асосан транзакцияларни қўллаб-қувватлаш билан чекланган ва сўров иштирокчиларининг 25% дан ортиғи ўз маблағларини бошқаришни маҳаллий филиалларга эга бўлмаган банкка топширишдан олдин яна ўйлашларини айтганлар. Бундан ташқари, мижозлар кўпроқ фаол маслаҳат ва реал вақт режимда уларнинг харажатларни таркибини таҳлил қилиш зарурлигини таклиф қилишган (P.Weill and S.L.Woerner, 2017).

Ўша давр бизнес иштирокчилари ушбу таҳдидларга тезлик жавоб топишлари керак бўлиб қолди. Бу корхона бошқарувчилари олдига рақамлаштиришнинг келажаги учун катта имкониятлар очиш ва жадаллаштириш вазифасини қўйган эди. Аммо рақамлаштириш жараёнини ташкил қилиш режасини ишлаб чиқишдан олдин, улар таҳдид қанчалик катта эканлигини аниқ тушунишини ва билишини англашлари керак эди. Ташкилотнинг қайси қисми ва рақамлаштириш таҳдиди қай даражада бўлишини аниқлашлари лозим эди. Бу таҳдидларни енгиб ўтган BBVA, Dunkin' Donuts каби халқаро бизнес иштирокчиларни тажрибаларни ўрганиб чиқиш бизнинг ҳам рақамлаштириш жараёнларини олиб бораётган бизнес иштирокчиларимизга фойдадан холи бўлмайди (Duncan Kerr, 2014).

1-расм. Рақамли таҳдидларда ўз ўзини синаш сўрови.

Бугунги кунда рақамли таҳдидларни олдини олиш учун ташкилот қанчалик тез ҳаракат қилиши кераклигини, ташкилот тузилишига қандай радикал операцион

аралашувлар ва қандай имкониятлар очилишини тушуниш учун ушбу мақолада келтирилган ўз-ўзини синаш сўровини ўрганиб чиқишингиз мумкин (1-расм). Бунда балларда энг кўп сотилган маҳсулотингиз ёки хизматингизнинг рақамли диаграммаси тузиб олишингиз мумкин. Кейин, ушбу баҳо ва маҳсулот ёки хизмат маълумотларининг бизнесингиз учун муҳимлигидан фойдаланиб, келгуси беш йил ичида рақамли инқилоб билан юзага келган таҳдид асосида компаниянгизнинг даромад улушини тахмин қилишга имкониятингиз бўлади.

Бизнинг топ доирада ўтказган (Фарғона шаҳаридаги All Personal Soft МЧЖ, Фарғонаёғмой МЧЖ, Кварц АЖ) сўровларимиз шуни кўрсатдики, унга кўра ўртача келгуси беш йил ичида рақамли инқилоб компанияларни даромадининг 50 фоизига таҳдид солишини кутмоқда. Бошқача қилиб айтганда, агар у ҳозир рақамлаштириш ишлари доирасида ҳаракат қилмаса, компания даромаднинг ушбу улушини йўқотади. Шундай қилиб, эҳтиёткор менежерлар келгуси беш йил ичида ўз компаниялари даромадларининг деярли учдан бир қисмини режалаштириши, ҳимоя қилиши ёки алмаштириши керак бўлади ва бу осон иш эмас. Улар келажак учун турли рақамли вариантларни кўриб чиқмоқдалар ва рақамли контент, иловалар сотиб олиш орқали янги соҳаларга катта сармоя киритиб, бизнесни ҳимоя қилишга ҳаракат қилмоқдалар. Бироқ, бу жараён барча компаниялар учун бир хил тарзда таъсир қилмайди (И.Тожимаматов, 2021).

Ушбу саволнома бўйича жаҳон тажрибасини 2011 йилдаги ҳолатига қарсак, ўша даврда компаниянинг ҳажми ва уга тегишли бўлган саноат даромади 7 миллиард доллардан ортиқ бўлган йирик компаниялар жуда катта йўқотишларга дуч келган. Уларнинг менежерларини ҳисоб китобларига кўра, даромадларининг ўртача 46% хавф остида қолиб кетган. Ҳозирда биз ўтказган сўров билан фарқи катта эмас. Катта компаниялар одатда юқори даромадлари ва тезкор ўзгаришларни амалга оширишга қодир эмаслиги сабабли кўпроқ таҳдид остида қолиб кетади, бу уларни рақамли рақобатчиларининг илғор ҳаракатлари туфайли янада мустаҳкамланади. Агар солиштирадиган бўлсак, биргина Фарғона ёғ-мой МЧЖси бундан 20-30 йил илгари худуда маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишда етакчилик қилган бўлса, бугунги кунда рақамли технологияларни жорий этган худуддаги кўплаб корхоналар бу етакчилиكنи аллақачон йўққа чиқарган (28 BBVA 2015).

Яна бир мисол оммавий ахборот воситаларини рақамлаштириш бошқа тармоқларини рақамлаштиришдан кўра кучлироқ таҳдидга дуч келмоқда. Ўйлаб кўринг бундан атиги 5 йил илгари кабел каналларининг пакетларида хизматлар оммавий таклиф қилинар эди. Бугунчи уларни ўрнини деярли рақамли контентлар эгаллаб бормоқда. Айниқса ёшларни аксарият қисми шу рақамли пакетлардан фойдаланилмоқда. Ўзбекистон аҳолисини кўп қисмини ёшлар ташкил қилади. Демак, бугунги кабел каналлари эгалари ҳозир рақамли контент ва иловаларга эга бўлишмаса сўнги беш йилда бизнесини балки бутунлай йўқотиши мумкин. Жаҳон тажрибасида ESPN мисолида ўрганиш мумкин.

Рақамли таҳдидларни олдини олиш ва у юзага келтирган муаммоларниҳал қилиш учун, рақамли имкониятлардан оқилона фойдаланиш орқали мақсадга эришиш мумкин (P.Weill and S.L.Woerner, 2015).

Дастлаб, келтирган мисолимизда 2013 йилда BBVA халқаро банки учун таҳдидни аниқлагандан сўнг, банк ўзини икки хил йўлнинг белгилаб олди. Вариантлардан биринчиси банк операцияларининг якуний босқичларини бошқаришга ихтисослашиш ва бошқа мижозларга йўналтирилган компанияларга маълумотларни олдиндан бошқаришга имкон бериш бўлди (масалан, PayPal бу мижозларга мурожаат қиладиган кўплаб корхоналарга жамоатчиликдан тўловларни қабул қилиш хизматларини таклиф қилади, бизда эса худди Click, PayPal каби, лекин ҳозирда ҳар бир банк ўзининг рақамли иловасига эга бўлмоқда) (26 Garanti

BBVA Group, 2017). Бу унга қисқа муддатда истиқболда баъзи тўловлар каби молиявий операцияларнинг юқори даражада тартибга солинган банк операцияларини ҳам бошқариш имкониятини очиб берди. Бундай операциялар тўлов объектлар ва банк мижозлари ўртасида мутлақо бошқа шароит яратиб, банкнинг ривожланиш даражасини кескин ўсишига олиб келди (И.Тожимаматов, 2021).

Умуман жахон тажрибаси ва рақамли иқтисодиёт нуқтаи назаридан қуйидаги асосий тамойилларни рақамли имкониятларни яратишига ва ортиб боришига замин яратади деб ҳисоблаш мумкин:

Иқтидорли одамлар гуруҳи ва корпоратив маданиятни шакиллантириш-ходимларни рақамли саводхонлигини ортириш ва маданиятини янги рақамли контекстга мослаштириш керак;

Истеъмолчилар ва мижозлар муаммоларини ҳал қилиш- барча каналлар орқали мижозларга энг яхши рақамли хизматини кўрсатиш ва мижозлар талабларини қондириш учун маълумотлар ва лойиҳалардан фойдаланиш зарур;

Глобаллашган маркетинг ва рақамли савдони йўлга қўйиш- рақамли сотишни рағбатлантириш ва рақамли маконда глобаллашган бошқарув ташаббусларини қўллаб қувватлаш;

Рақамли муҳандислик- корхонанинг технологик инфратузилмасини ривожлантириш, архитектура ва хавфсизлик, шунингдек дастурий таъминотини ишлаб чиқиш ва корхона хизматлари бўйича операцияларни бажариш орқали муваффақиятли фаолият учун қулай ишбилармонлик муҳитини яъратиш ҳамда уни барқарорлиги учун жавобгарликни белгилаш;

Янги рақамли йўналишлар – ни рақамли бизнеснинг янги йўналишларини излаб топиш, ривожлантириш, стартаплар ва инновацион экотизимларнинг бошқа иштирокчиларини қўллаб қувватлаш, илмий асосларни яратиш, яъни институтлар, университетлар ва илмий марказларнинг ғояларини қўллаб-қувватлаш (D.Kerr, 2014).

Ушбу тамойиллар рақамли иқтисодиётда рақамли таҳдидлар ва имкониятлар, уларнинг келиб чиқиши ва баратараф этиш масалаларини хал этишда муҳим саналади. Шу билан бирга, рақамли технологиялар улкан имкониятлардан ташқари, муҳим таҳдидларни келтириб чиқариши мумкинлигидан уларни қуйидаги соҳаларда таснифлаш тавсия этилади:

- Ижтимоий-иқтисодий таҳдидлар.
- Технологик таҳдидлар.
- Экологик таҳдидлар.
- Ахборий таҳдидлар (О.Е.Каленов, 2021).

Ижтимоий-иқтисодий таҳдидлар – бу универсал автоматлаштириш ва ишлашга асосланган иш жойларини қисқартириш билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий таҳдидлар ҳисобланади. Илғор технологияларни жорий этиш нафақат малакали кадрлар билан тўлдирилиши мумкин бўлган янги иш ўринларини яратишни, балки вазифаларини янги технологиялар бажариши мумкин бўлган кам малакали ишчилар эгаллаган иш ўринларини бўшатишни ҳам талаб қилади. Мутахассисларнинг фикрига кўра, 2030 йилга келиб 80 га яқин касблар йўқолади ва 200 га яқин янги касблар пайдо бўлади. Жумладан, йўқолиши мумкин бўлган касбларга омборчи, навбатчи (диспетчер), натариус, риэлтор, таржимон ва бошқаларни келтириш мумкин. Янги пайдо бўлувчи касбларга онлайн-терапевт, муҳандис-генетик, биофармаколог, тайм-менеджер, экоаналитик каби қўплаб мисолларни келтириш мумкин¹.

¹ РБК: <https://trends.rbc.ru/trends/education/5d6e48529a7947777002717b>

Технологик таҳдидлар – бу сунъий интеллектга эга рақамли тизимларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлиб, мураккаб вазифаларни одамларга нисбатан тезроқ ва самаралироқ ҳал қилишга қодир технологиялардир. Бу интеллектуал меҳнат соҳасида ишсизликнинг ўсишига олиб келиши мумкин ва Индустрия 4.0 (Саноат 4.0) жамияти аъзолари учун тегишли даражадаги тайёргарлик ва янги ваколатларни талаб қилади. Бундан ташқари, тизимларнинг мураккаблигини ортиб бориши туфайли технологик носозликлар ва техноген офатлар хавфи, шунингдек, шахсга, ташкилотга ёки умуман жамиятга зарар етказадиган тизимларнинг назорасиз ўзаро таъсири хавфи юзага келиши мумкин.

Экологик таҳдидлар – бу гуруҳ хавфлари аввалгисига бевосита боғлиқ ва тегишли хавфсизлик чораларисиз ишлаб чиқаришни жадаллаштириш атроф-муҳитнинг бузилишига, иқлим бузилишига ва бошқаларга олиб келиши мумкинлиги билан боғлиқ таҳдидлар тушунилади.

Ахборий таҳдидлар – бу катта хотира қуриламалари ва серверларида сақланаётган маълумотлари ҳажми ошиши анъанавий хавфсизлик чораларини ҳимоя қилиш учун самарали деб аташ мумкин эмаслиги билан боғлиқ таҳдидлардир. Компаниялар томонидан инновацияларни жорий этиш билан кибер таҳдидларга нисбатан заифлик тобора кўпайиб бормоқда, бу эса тегишли ҳимояни талаб қилади. Асосий кибер таҳдидлар саноат жосуслиги, шахсий маълумотларнинг йўқолиши, шунингдек, тажовузкорларнинг технологик жараёнга аралашуви билан боғлиқ бўлиши мумкин ва бу тизимда сақланаётган хар қандай ахборотларга нисбатан катта хавфни пайдо қилади. Киберхужумлар кўпинча компаниянинг энергия, ишлаб чиқариш жараёнлари, сув таъминоти ва транспорт учун масъул бўлган тизимни ишдан чиқаришга қаратилади. Компаниянинг вазифаси ўз киберхавфсизлигини, шунингдек, инновациялар олиб келадиган потенциал кибер хавфни етарли даражада баҳолаши керак бўлади.

5. Хулоса ва таклифлар.

Айни вақда фаол ривожланаётган рақамли давр ташкилотни тегишли равишда ўзгартириш учун қулай имкониятлар яратади. Рақамлаштириш ташкилий тузилмани ўзгартириш ва бизнес моделларини ўзгартиришдан бошлаб, маҳсулот сифатини яхшилаш, бозорга кириш тезлигини ошириш ва харажатларни камайтириш билан яқунланиб, бутун ишлаб чиқариш тизимини тубдан ўзгартириш талабини қўяди.

Рақамлаштиришнинг асосий афзалликлари нафақат самарадорликни ошириш, балки, энг муҳими, корхонанинг истеъмолчилар билан ўзаро таъсирини яхшилаш, самарали ва конструктив ҳамкорлик учун улкан имкониятлар очишдир. Буларнинг барчаси умуман ташкилотнинг самарадорлигини оширади, шунинг учун тез орада бизнеснинг омон қолиши ва муваффақияти рақамли технологияларнинг ривожланиши ва ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади.

Буларни амалга оширишда албатта юқорида кўриб ўтилган рақамли таҳдидлар ва имкониятлар, уларнинг келиб чиқиши ва баратараф этиш масалалари ўрганилиши керак. Илмий-амалий тажрибаларга асосланиб, рақамли таҳдидларни олдини олиш чора тадбирлари хар бир корхона, шахс ва жамият аъзолари учун индивидуал ишлаб чиқарилиши ҳамда жорий этилиши лозим. Чунки, таҳдидлардан қўрқиб, рақамли дунёга ўтмаслик дунё иқтисодий-ижтимоий сахнасида орта қолишни англатади.

Адабиётлар:

28 BBVA (2015) “Francisco González: “We Are Building the Best Digital Bank of the 21st Century”, BBVA web page, March 13, 2015.

26 Garanti BBVA Group (2017) “Investor Relations”, проверено 22 октябрия 2017 г., www.garantiinvestorrelations.com/en/financial-information/detay/Garanti-in-Brief/252/510/0

Kerr D. (2014) “Digital Banking: BBVA’s González – the Digital Banker”, Euromoney, September 11, 2014, www.euromoney.com/Article/3379655/Digital-banking-BBVAs-GonzalezThe-digital-banker.html

Weill P. and S. L. Woerner (2015) “Creating Great Mobile Apps for Customers: Effective Practice and iGaranti’s Story”, MIT CISR Briefing 15, no. 5 (May 2015).

Weill P. and Woerner S. L. (2017) “Is Your Company a Digital Leader or Digital Laggard?”, MIT CISR Briefing 17, no. 3 (March 2017).

Вайл П. (2018) Цифровая трансформация бизнеса / П. Вайл — «Альпина Диджитал», 23-30 стр.

Каленов О.Е. (2021) Цифровые возможности и угрозы организации в условиях новой экономики, Вестник РЭУ им. Г. В. Плеханова Том 18 № 3 (117)

Тожимаматов И. (2021) Рақамли иқтисодиётда big data технологияси, Андижон машинасозлик институти “Рақамли технологиялар, инновацион ғоялар ва уларни ишлаб чиқариш соҳасида қўллаш истиқболлари” мавзусида халқаро илмий анжумани, Андижон.

Тожимаматов И. (2021) Рақамли иқтисодиётнинг моҳияти ва унинг ривожланиш босқичлари., “Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар” журнали, 5-СОН 2021 йил Сентябрь-октябр оyi, 134 б.

Тожимаматов И. (2021) Рақамли иқтисодиётни корхона фаолиятида тадбиқ этишнинг хусусиятлари ва уларнинг жорий этиш тамоиллари., 6-СОН 2021 йил Ноябрь-декабр оyi 2021 йил сентябр оyi, 174 б.

КЎЧМАС МУЛК ОБЪЕКТЛАРИНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Атақулов У.М.

Фискал институти мустақил изланувчиси

Аннотация: Мақолада Ўзбекистон Республикасида кўчмас мулк объектларини солиққа тортишни такомиллаштиришда маҳалладаги бўш бино ва ер майдонларини аниқлаб, уларни тадбиркорлик субъектларига ажратишда ҳамда маҳаллий бюджетга тушумларни таъминлашда ҳоким ёрдамчиларининг ўрни ва вазифалари, шунингдек буғунги кундаги муаммолар ва уларни такомиллаштиришнинг аҳамияти ва зарурияти бўйича тадқиқот олиб борилган, мавзу доирасида хулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: кўчмас мулк, солиқ, бўш бино, ер майдонлари, тадбиркорлик субъектлари, юридик ва жисмоний шахслар, ҳоким ёрдамчилари.

Аннотация: В статье в совершенствовании налогообложения объектов недвижимого имущества в Республике Узбекистан проведено исследование роли и задач помощников акимов в выявлении свободных строений и земельных участков по соседству, закреплении их за хозяйствующими субъектами и обеспечение доходной части местного бюджета, а также современные проблемы и важность и необходимость их совершенствования, в рамках которых формируются выводы.

Ключевые слова: недвижимость, налог, пустующее здание, земельные участки, хозяйствующие субъекты, юридические и физические лица, помощники мэра.

Annotation: In the article, in the improvement of taxation of real estate objects in the Republic of Uzbekistan, a study was conducted on the role and tasks of assistant governors in determining the empty buildings and land areas in the neighborhood, allocating them to business entities and providing income to the local budget, today's problems and the importance and necessity of their improvement, and conclusions were formed within the topic.

Keywords: real estate, taxes, empty buildings, land plots, business entities, legal entities and individuals, assistants governor.

1. Кириш.

2022 йил 1 январдан бошлаб ҳар бир шаҳарча, қишлоқ, овулда, шунингдек, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ҳамда овуллардаги ҳар бир маҳаллада тадбиркорликни ривожлантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва камбағалликни қисқартириш масалалари бўйича туман (шаҳар) ҳокимининг ёрдамчиси лавозими таъсис этилди.

Ҳоким ёрдамчиларининг маҳалладаги бўш бино ва ер майдонларини аниқлаб, уларни белгиланган тартибда тадбиркорлик субъектларига ажратиш бўйича тегишли ташкилотларга таклифлар киритиш асосий вазифалари ва фаолият йўналишлари қилиб белгиланди (Фармон, 2021).

Солиқ қонунчилиги талабларини енгиллаштириш ҳамда солиқ маъмуриятчилигининг янги воситаларини самарали жорий этиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш орқали тадбиркорлик субъектларининг солиқ юкини камайтириш ва бизнес юритишни соддалаштириш мақсадида (Фармон, 2022):

2022 йил 1 июлдан бўш турган бинолар, фойдаланилмаётган ишлаб чиқариш майдонлари, яшаш учун мўлжалланмаган иншоотлар, шунингдек, тугалланмаган қурилиш объектларига (фойдаланилмаётган объектлар) ҳамда ушбу объектлар билан банд бўлган ер участкаларига нисбатан мол-мулк ва ер солиқларининг оширилган ставкаларини қўллаш, солиқ имтиёзлари ва преференцияларнинг амал қилишини тўхтатиш тартиби (таъсирчан солиқ механизми) бекор қилинди.

Фармон билан фойдаланилмаётган объектлар мулкдорларига нисбатан оширилган ставкаларда қўлланилган таъсирчан солиқ механизми натижасида ҳосил бўлган мол-мулк солиғи ва ер солиғи бўйича:

-мавжуд солиқ қарзи ҳисобдан чиқарилади;

-солиқ қарзини ундириш билан боғлиқ суд ва ижро ишлари тугатилади.

Бугунги кунда мазкур объектларни ўз вақтида ишга туширишнинг рағбатлантирувчи ёки таъсирчан чора қўллаш орқали ишга тушириш ричаги амалда қолмади. Ёки таъсирчан чора қўллаш бугунги кунга қадар бўш турган объектларни ишга тушириш бўйича ўз натижасини бермади.

Шунингдек, майдони 2000 квадрат метргача бўлган бўш турган давлат кўчмас мулк объектларини ҳоким ёрдамчиларининг онлайн-буюртманомасига асосан тўғридан-тўғри электрон онлайн-аукцион савдоларига чиқариш тартиби тўғрисидаги Низом рўйхатдан ўтказилган (Низом, 2022).

Мазкур Низом майдони 2000 квадрат метргача бўлган бўш турган давлат кўчмас мулк объектларини ҳоким ёрдамчиларининг онлайн-буюртманомасига асосан тўғридан-тўғри электрон онлайн-аукцион савдоларига чиқариш тартибини белгилайди.

Амалиётда ҳоким ёрдамчилари томонидан бўш бино ва ер майдонлари ҳамда бўш турган давлат кўчмас мулк объектларини ишга тушириш юзасидан олиб бораётган вазифалари ва мавжуд муаммолар ҳақида фикр юритамиз.

2. Адабиётлар шарҳи.

Илмий адабиётларда кўчмас мулкни солиққа тортиш ва такомиллаштириш юзасидан турли хил ёндашувлар ишлаб чиқилган. Жумладан, Линеттининг фикрига кўра, кўчмас мулк солиғи тарихан давлатнинг муҳим манбаи бўлиб келган. Ушбу солиқ биринчи навбатда шаҳар ва туманларда маҳаллий хизматларни молиялаштиради (Linette, 1992).

Э.Мустафа (2011) Туркияда ҳоким ёрдамчилари маҳаллий бюджет тушумлари билан биргаликда таълим стандартларини оширишда фаол деб ҳисоблайди. Ҳоким ёрдамчиларига марказий ҳукумат шунчаки таълимга оид умумий сиёсатни белгилаши ва уларга кўпроқ ваколатлар берилишини таъкидлаган.

J.M.Theo (2006) фикрича иқтисодий жиҳатдан бўш турган объектнинг зарари тўғридан-тўғри унинг мулкдорига тушади. Жамият учун эса, ишончсизлик ва ижтимоий ноаниқликни келтириб чиқаради. Бўш турган объектлар жамиятга билвосита салбий таъсир кўрсатади.

Е.В.Михина (2005) замонавий мол-мулк ва ер участкалари учун солиқлар давлат солиқ тизимининг ажралмас қисми ҳисобланишини билдирган.

У.Т.Тулаков (2021) ўзининг қарашларида маҳаллий солиқларни такомиллаштириш Ўзбекистоннинг маҳаллий ҳокимият органлари томонидан белгилаш ва ундириш бўйича тегишли қонунчиликни тартибга солишни талаб

қилади. Бу нафақат минтақаларда, балки бутун Ўзбекистонда иқтисодий ўзгаришларни янада ривожлантириш учун муҳимлигини таъкидлаган.

М.Б.Алиев (2008) бозор муносабатларининг шаклланиши ва ривожланишини мулкӣ муносабатларни ўзгартирмасдан, рақобатни ривожлантирмасдан ва тегишли бозор инфратузилмасини яратмасдан тасаввур қилиб бўлмаслигини ва кўчмас мулкни бошқариш соҳасида маълум натижаларга эришилганлигини - якка тартибдаги уй -жой қурилиши барқарор суръатлар билан ўсиб бораётганда ер участкаларига эгалик қилиш муҳимлигини таъкидлаган.

А.А.Шестемиров (2009) Россияда ер участкалари учун солиқларни ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари давлат солиқ тизимининг ажралмас қисми ҳисобланишини ҳамда кўчмас мулкларни солиққа тортиш иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан жиддий қийинчиликлар билан боғлиқ эканлигини баён қилган.

М.В.Селюков (2011) Россия Федерациясида кўчмас мулкларни шунингдек, ер участкаларини солиққа тортишдаги муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари илмий асослаб берган.

Ш.Мусалимов (2020) илмий тадқиқотида фойдаланилмаётган мулкларга нисбатан босқичма-босқич мол-мулк ставкаларини ошириш таклифининг амалиётга жорий этилиши мулкдорларнинг ишлаб чиқариш объектларидан мақсадли фойдаланиш бўйича жавобгарлигини кучайтиришга хизмат қилганлигини баён қилган.

3. Тадқиқот методологияси.

Тадқиқот жараёнида олинган маълумотларга ишлов беришда мантиқий мушоҳада, адабиётларни танқидий ўрганиш, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, таққослаш, маълум белгилар асосида классификациялаш, иқтисодий таҳлил усулларида фойдаланилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Ҳоким ёрдамчиси ўзига бириктирилган маҳаллада аниқланган бўш турган давлат кўчмас мулк объектини электрон онлайн-аукцион савдоларига чиқариш учун Ўзбекистон Республикаси Давлат активларини бошқариш агентлигининг ҳудудий бошқармаларига ахборот тизими орқали онлайн-буюртманома юборади (Низом, 2022).

Майдони 2000 квадрат метргача бўлган бўш турган давлат кўчмас мулк объектларини ҳоким ёрдамчиларининг онлайн-буюртманомасига асосан тўғридан-тўғри электрон онлайн-аукцион савдоларига чиқариш тартиби тўғрисидаги Низом талабларига биноан, ҳоким ёрдамчисининг онлайн-буюртманомасида бўш турган давлат кўчмас мулк объекти бўйича қуйидаги маълумотлар илова қилиниши белгиланган (Низом, 2022):

бўш турган давлат кўчмас мулк объектининг тўлиқ манзили;

бўш турган давлат кўчмас мулк объектининг фотосуратлари ва аниқ геолокацияси;

бўш турган давлат кўчмас мулк объектининг майдони;

бўш турган давлат кўчмас мулк объектдан келгусида самарали фойдаланиш бўйича таклиф, агар мавжуд бўлса. Бунда, тегишли маҳалла ва (ёки) объектнинг ихтисослашуvidан келиб чиқиб, айнан қайси йўналишлар учун электрон онлайн-аукцион савдоларига чиқариш бўйича ҳоким ёрдамчисининг таклифи.

Бугунги кунда ҳоким ёрдамчиси томонидан бириктирилган вазифаларни бажариш юзасидан “online-mahalla.uz” электрон платформаси ишга туширилган. Мазкур платформада бугунги кунда бўш бино ва ерлар саҳифаси яратилган бўлиб, амалда ушбу саҳифадан тўлақонли фойдаланиш имконияти яратилмаган.

Бу эса бўш турган бинолар, фойдаланилмаётган ишлаб чиқариш майдонлари, яшаш учун мўлжалланмаган иншоотлар, шунингдек, тугалланмаган қурилиш объектларига (фойдаланилмаётган объектлар) ҳамда ушбу объектлар билан банд бўлган ер участкаларини ишга тушуришни кечиктиради.

Шунингдек, Кадастр агентлигининг “yerelektron.uz” электрон тизими орқали қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган бўш турган ер участкаларини бериш тизими тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланмоқчи бўлган фуқароларнинг таклифлари асосида юзага келади.

Ҳоким ёрдамчиларидан эса маҳалладаги бўш ерлар майдонларини аниқлаб, тадбиркорлик ташкил этиш учун “yerelektron.uz” электрон тизимига киритиш ишларини жадаллаштириш вазифаси қўйилган.

Ўрганишлардан маълум бўлдики, бўш ерлар майдонлари ва объектларни электрон тизимларга киритишда ҳоким ёрдамчилари томонидан бир қанча муаммоларга дуч келинмоқда:

- “online-mahalla.uz” электрон платформасига ҳоким ёрдамчиси томонидан маълумотларни киритиш имконияти яратилмаган;

- хусусий мулкдорлар мазкур бинода бўлмаганда мулкдорни топишнинг қийинлиги ёки топиш учун кўп вақтнинг кетиши;

- бино тўғрисидаги маълумотларни олиш имконияти йўқлиги. Кадастр маълумотларига интеграция бўлмаган;

- бўш турган давлат кўчмас мулк объекти тўғрисидаги маълумотлари олишнинг мураккаблиги ва айрим давлат кўчмас мулк биноларига кириш имконияти йўқлиги мазкур вазифаларни ўз вақтида бажаришга имконият бермаяпти.

Бўш турган объектлар ва ерларни ҳоким ёрдамчилари томонидан тадбиркорлик субъектларига беришда мазкур муаммоларни ҳоким ёрдамчиларининг ваколатларини ошириш ва мулкдорларни рағбатлантириш тизимини ишлаб чиқиш орқали маҳаллада тадбиркорлик субъектлари кўпаяди ва мазкур субъектларда ишсиз аҳолига муносиб иш ўрни яратилишига олиб келади.

2020 йил 1 ноябрдан давлат солиқ хизмати органлари бошқарув ходимлари сони 1 154 штат бирлигига ёки 10 фоизга қисқартирилди (Фармон, 2020). Бу, билан давлат солиқ инспекцияларида жисмоний шахслардан олинадиган мол-мулк солиғи ва ер солиғини ундириш вазифаси юклатилган ходимлар сони камайди.

Масалан, Тошкент шаҳар Бектемир туманида 18 та маҳалла фуқаролар йиғини, 15 976 та солиққа тортиладиган объект мавжуд бўлиб, ушбу объектлардан маҳаллий солиқларни ундириш учун давлат солиқ инспекциясидан 4 та ходим бириктирилган. Бугунги кунда Бектемир туманида 18 та маҳалла фуқаролар йиғинида ҳоким ёрдамчилари фаолият юритмоқда.

Шу билан бирга, келгуси йилдан вилоят бюджетлари қўшимча маблағларининг 30 фоизи ҳам “Ташаббусли бюджет” лойиҳаларига берилади. Умуман, келгуси йилдан бошлаб маҳаллалардаги инфратузилма учун маблағлар фақатгина “Ташаббусли бюджет” орқали аҳоли овоз берган лойиҳаларга ажратилиши белгиланди. Бунда “Ташаббусли бюджет” лойиҳалари учун маблағлар 3,5 бараварга оширилиб, 8 триллион сўмга етказилади.

Ҳар бир маҳалла ўзининг муаммосини мустақил ҳал этиши учун келгуси йилдан “Маҳалла бюджети” тизими жорий этилишидир.

2023 йил 1 январдан бошлаб ҳар бир вилоятнинг биттадан туманида тажриба тариқасида аҳолининг мол-мулк ва ер солиғини ундириш маҳалларининг ўзига ўтказилиши режалаштирилмоқда. Бунда ундирилган мол-мулк ва ер солиғи маҳалла бюджетида қопланади.

Тошкент шаҳар Бектемир туманида 2023 йилдан бошлаб, аҳолининг мол-мулк ва ер солиғини ундириш тажрибаси ўтказилиши режалаштирилган.

Бугунги кунда аҳолининг мол-мулк ва ер солиғидан қарздорлигини қуйидаги жадвалда кўриб чиқамиз (1-жадвал).

1-жадвал

Бектемир туманидаги аҳолининг мол-мулк ва ер солиқларидан мавжуд қарздорлиги ва ундирилиш ҳолати¹

т/р	МФЙ номи	объект сони	кадастр қиймати (млн.сўмда)	31.10.2022 йил ҳолатига тўлашга қолган солиқ суммаси (минг.сўмда)	11.11.2022 йил ҳолатига тўлашга қолган солиқ суммаси (минг.сўмда)	Фарқ (минг.сўмда)
Жами		15 976	1 599 123,3	3 244 412,8	2 982 359,6	-262 053,2
1	Абай	794	88 509,9	198 392,5	180 291,5	-18 101,0
2	Бектемир	815	77 522,9	256 767,3	237 464,4	-19 302,9
3	Зилола	959	79 010,4	72 367,5	62 117,1	-10 250,4
4	Икбол	1 106	90 997,5	82 615,5	80 249,2	-2 366,3
5	Мажнунтол	1 292	204 757,0	242 560,7	237 442,4	-5 118,3
6	Миришкор	1 163	91 144,7	79 389,2	71 022,5	-8 366,7
7	Нурафшон	904	70 149,8	222 943,3	198 759,1	-24 184,2
8	Олтинтопган	1 106	103 554,9	156 748,6	127 166,4	-29 582,2
9	Рохат	939	69 267,4	37 089,1	18 053,9	-19 035,2
10	Хусайн Бойкаро	1 342	89 557,8	100 911,9	94 889,1	-6 022,8
11	Чашма	114	13 271,1	114 983,7	109 919,0	-5 064,7
12	Ийк-ота	1 172	175 235,2	449 149,9	445 378,2	-3 771,7
13	Гулбоғ	536	51 208,3	155 746,3	142 424,2	-13 322,1
14	Устозлар	813	83 206,0	216 512,5	184 158,8	-32 353,7
15	Забардаст	906	93 901,7	250 523,8	232 668,1	-17 855,7
16	Сохил	360	38 998,2	102 882,6	87 332,0	-15 550,6
17	Мусаффо	1 069	113 312,0	320 304,2	305 573,3	-14 730,9
18	Нурлийўл	586	65 518,5	184 524,2	167 450,4	-17 073,8

Бектемир туманида 2023 йилнинг 31 октябр ҳолатига аҳолининг мол-мулк ва ер солиғидан қарздорлиги 3 244,4 млн.сўмни ташкил қилган.Тажриба синов тариқасида 2022 йил 1 ноябрдан 10 ноябрь ҳолатига ҳоким ёрдамчилари маҳалла фуқаролар йиғини ташаббуси билан 10 кунда 262 млн.сўм қарздорлик ундирилишига эришилди.

Агар, аҳолининг мол-мулк ва ер солиқларини Республиканинг барча ҳудудларида 2023 йилнинг якуни билан ҳоким ёрдамчилари ва маҳалла фуқаролар йиғинининг ваколатига ўтказилиши билан, солиқ тўловчи аҳолидан солиқлар ўз вақтида йиғиб олинади ҳамда маҳалла бюджетдаги маблағлар кўзда тутилган харажатларга ўз вақтида йўналтиришга эришилади.

¹ Маълумотлар асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

5. Хулоса ва таклифлар.

Хулоса қилиб айтганда, маҳалладаги бўш бино ва ер майдонларини аниқлаб уларни тадбиркорлик субъектларига ажратишда шунингдек, кўчмас мулк объектларини солиққа тортишни такомиллаштиришда ва маҳаллий бюджетга тушумларни таъминлашда ҳоким ёрдамчиларининг ўрни беқиёс эканлиги муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб қуйидаги таклифларни тақдим этамиз:

- ҳоким ёрдамчиларига маҳалладаги бўш бино ва ер майдонларини аниқлаб, уларни ишга туширишда ваколатларини ошириш;

- маҳаллий ҳокимликларда ишчи гуруҳ тузган ҳолда ҳоким ёрдамчилари билан биргаликда ишга тушмаслик сабабини аниқлаш (*аксарият қисми пул билан боғлиқ яъни бинони ишга туширишга маблағ этишмаслиги*);

- аниқланган муаммолар бўйича ишга тушириш юзасидан сарфланадиган харажатнинг аниқ ҳисобини мутахассислар иштирокида ҳисоблаб чиқариш;

- мулдорларга мазкур биноларни ишга тушириши юзасидан рағбатлантириш чораларини кўриб бориш.

(Масалан, бинони ишга тушириши ва жиҳозлаши учун етарли миқдорда кам фоизли кредит ажратиш, таъмирланган бинони инвесторларга ва юридик ҳамда жисмоний шахсларга ижарага беришга қўмаклашиш. (телевидения ҳамда матбуот орқали бепул таништириб боришни йўлга қўйиш каби))

- аҳолидан маҳаллий солиқларни ўз вақтида йиғиб олиш ва маҳалла бюджетини ўз вақтида шакллантириш мақсадида Республиканинг барча ҳудудларида мол-мулк ва ер солиғини ундиришни ҳоким ёрдамчилари ва маҳалла фуқаролар йиғини ваколатига ўтказиш.

- ҳоким ёрдамчилари ва маҳалла фуқаролар йиғини ўзларига бириктирилган вазифларни сидқидилдан бажаришлари учун мол-мулк ва ер солиғи бўйича ундирилган маблағларнинг **10 фоизини** – ҳисобот ойдан кейинги ойднинг 10 санасига қадар туман бюджетлари орқали тегишли жамғармаларга йўналтириш тизимини йўлга қўйиш.

Мулдорларга тегишли бўлган бўш турган биноларини ишга туширишда рағбатлантириш механизми мазкур йўналишдан тўлиқ фойдаланиш имкониятини яратади ҳамда маҳаллий бюджетни мол-мулк ва ер солиқларини ҳоким ёрдамчилари ва маҳалла фуқаролар йиғини масъуллари орқали ундиришни жорий этишда маҳалладаги мавжуд муаммоларнинг ўз вақтида бартараф этилишига олиб келади.

Адабиётлар:

Erdem M. (2011) Educational Problems and Solutions in Turkey: The Views of District Governors.

Hilde T. Remøy (2006) A new life: transformation of vacant office buildings into housing, Delft University of Technology.

Linette S.F. (1992) "Property taxes on land and land use" A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Science in Applied Economics, 1992.

Алиев М.Б. (2008) "Финансово-экономическая деятельность в сфере управления недвижимостью" Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук.

Михина Е.В. (2005) "Налог на недвижимость и перспективы его развития в регионе" Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук.

Мусалимов Ш. (2022) Мол-мулк солиғини ҳисоблаш ва ундириш механизмини такомиллаштириш, Диссертация.

Низом (2022) “Майдони 2000 квадрат метргача бўлган бўш турган давлат кўчмас мулк объектларини ҳоким ёрдамчиларининг онлайн-бўйртманомасига асосан тўғридан-тўғри электрон онлайн-аукцион савдоларига чиқариш тартиби тўғрисидаги”ги Низом Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2022 йил 28 июнда рўйхатдан ўтказилди, рўйхат рақами 3372.

Селюков М.В. (2011) “Развитие системы налогообложения недвижимости в российской федерации” Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук, 2011.

Тўлаков У.Т. (2021) “Ўзбекистонда ер солиғи ривожланиши истиқболлари” “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 2021 yil

Фармон (2020) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 октябрдаги “Яширин иқтисодийётни қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6098-сон.

Фармон (2021) “Маҳаллада тадбиркорликни ривожлантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва камбағалликни қисқартириш бўйича давлат сиёсатининг устувор йўналишлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони ПФ-29-сон.

Фармон (2022) “Солиқ маъмуриятчилигини ислоҳ қилиш даврида бизнес учун қулай шарт-шароитлар яратиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони ПФ-162-сон.

Шестемиров А.А. (2009) “Основные направления реформирования имущественного и земельного налогообложения в России (на примере города Москвы)” Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук.

СОЛИҚ ТЎЛОВЧИЛАРНИ СОЛИҚ ТЎЛАШДАН ҚОЧИШИНИ ОЛДИНИ ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ

Ахмедов Ф.Б.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Аннотация: Мазкур мақолада республикамизда сўнги йилларда мамлакатда солиқ ва молия соҳаларида тадбиркорлик фаолиятини юритиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, инвестиция муҳитини яхшилаш ҳамда бизнес доираларнинг ишончини янада мустаҳкамлашга қаратилган кенг қўламли ислоҳотлар ёритилган. Шу билан бирга, иқтисодиётда яширин айланма савдо ва умумий овқатланиш, автотранспортда ташиш, уй-жой қурилиши ва таъмирлаш, тураржой хизматларини кўрсатиш каби соҳалар ўрганилиб, хориж тажрибаси, мамлакатимизда уни қўллаш бўйича илмий-амалий хулоса ва таклифлар шакллантирилган.

Калит сўзлар: солиқ тушумлари, таҳлика-таҳлил, хавфлар, самарадорлик, рақамли платформа, усуллар ва воситалар, илғор ахборот-коммуникация технологиялари, таҳлил, оптималлаштириш, солиқ имтиёзлари, солиқ ставкаси.

Аннотация: В данной статье описаны широкомасштабные реформы, направленные на создание благоприятных условий для ведения предпринимательской деятельности в налоговой и финансовой сферах, улучшение инвестиционного климата и дальнейшее укрепление доверия деловых кругов к нашей республике за последние годы. При этом были изучены такие направления, как подпольная торговля и общепит, перевозки автотранспортом, жилищное строительство и ремонт, оказание бытовых услуг, сформированы научно-практические выводы и предложения по зарубежному опыту и его применению в нашей стране.

Ключевые слова: налоговые поступления, анализ, риски, эффективность, цифровая платформа, методы и инструменты, передовые информационно-коммуникационные технологии, анализ, оптимизация, налоговые льготы, налоговая ставка.

Annotation: This article describes large-scale reforms aimed at creating favorable conditions for doing business in the tax and financial sectors, improving the investment climate and further strengthening the confidence of business circles in our republic in recent years. At the same time, such areas as underground trade and public catering, road transport, housing construction and repair, the provision of personal services were studied, scientific and practical conclusions and proposals were formed on foreign experience and its application in our country.

Key words: *tax revenues, analysis, risks, efficiency, digital platform, methods and tools, advanced information and communication technologies, analysis, optimization, tax incentives, tax rate.*

1. Кириш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев (2020) “молия-хўжалик фаолиятини текширишга нисбатан эълон қилинган мораторийнинг муддати тугагани, лекин, бу яна эски усулда ёппасига текшир-текширларни бошлаб юбориш мумкин дегани эмаслиги, 2020 йилнинг биринчи чорагида, илғор тажрибалар асосида, барча даражадаги назорат қилувчи идораларда янги замонавий интизим жорий этилиши шартлигини қайд этдилар”. Бугунги кунда хуфиёна иқтисодиётга қарши кураш дунёнинг кўплаб мамлакатларида долзарб муаммолардан бири сифатида сақланиб қолмоқда. Шу билан бир қаторда, Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётида ҳам хуфиёна иқтисодиётнинг кўлами юқори даражада сақланиб қолмоқда. Бундан ташқари, хуфиёна иқтисодиёт нафақат иқтисодий ижтимоий тузилмалар, жамиятдаги иқтисодий муносабатларни ўз ичига олувчи мураккаб ижтимоий-иқтисодий воқелик, балки, аввало, жамият томонидан назорат қилиб бўлмайдиган, мамлакат аҳолисининг бир қисмини ташкил қилувчиларнинг шахсий ва гуруҳий манфаатларини қондириш, яъни катта миқдорда кўшимча даромад (фойда) олишни кўзлаб давлат органлари бошқаруви ва назоратидан яширган ҳолда, давлат ва нодавлат мулкидан ҳамда иқтисодий бойлик, тадбиркорлик қобилиятидан жинойий йўл билан фойдаланишдир. У ошкор расмий иқтисодиёт билан чамбарчас боғланган бўлиб, унинг таркибий қисмидир. Ҳар бир яширин фаолият бирбиридан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам яширин иқтисодиёт муаммоларини ҳал қилиш учун унинг асосий соҳа ва сегментларини кўрсатиб ўтиш лозим. Бу борада Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти томонидан илгари сурилаётган янги лойиҳаларни ишлаб чиқилиши мазкур мавзунинг долзарблигини билдиради.

2. Адабиётлар шарҳи.

Ж.Шумпетер (2007) икки турга бўлинишни таклиф қилади: ишлаб чиқаришда мумкин бўлган техник носозлик билан боғлиқ хавф ва тижорат муваффақиятининг етишмаслиги билан боғлиқ хавф.

А.К.Покровский (2011) кўриб чиқиш учун хавфнинг таркибий хусусиятларини таклиф қилади: хавф, хавфга мойиллик, хавфга сезгирлик (заифлик), бошқа хавф-хатарлар билан ўзаро таъсир қилиш, хавф ҳақида мавжуд маълумотлар, хавф миқдори, хавф билан боғлиқ харажатлар (харажатлар), ўзига хослик хавфлар.

Швециялик иқтисодчи олим К.Ф.Вебер (2004) томонидан хуфиёна иқтисодиётнинг ўзига хослиги, норасмий иқтисодиёт – бозор иқтисодиётининг назорат қилиб бўлмайдиган қисми эканлиги таъкидланиб, қайсики улар рағбатлантиришнинг бошқа шакллари асосан товарлар ишлаб чиқаришлари ва хизматлар кўрсатишларини маълум қилган.

Аронов, Кашинлар (2004) ўзининг тадқиқотида эса, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг хориж ва Россия Федерациясида ундириш механизмини ўрганган ҳолда солиқ тўлашдан бош тортган солиқ тўловчилар билан ишлаш сиёсати, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, келгусида ҳар бир солиқ тўловчи ўз хоҳиши билан солиқ тўлаш мажбурияти бўйича амалий тавсияларни ишлаб чиқишган ҳамда ушбу тавсияларни солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни ундириш соҳасида қўллаб уни исботлашган ва бир қатор амалий чораларни амалга оширишган.

Лекин, Жалонкинани (2012) фикрларидан бутунлай бошқача таклиф билан Тошматов “Корхоналарни ривожлантиришда солиқларнинг роли тўғрисида”ги китобида солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини рағбатлантириш ҳамда уларнинг дебитор ва кредитор қарзларини қисқартириш ва уларни фаоллигини ошириш орқали ундириш механизмларини такомиллаштириш бўйича илмий тавсиялар берган.

Андреева (2017) томонидан солиқ тўловчилар томонидан солиқ интизомига риоя қилинмаслик сабаблари тадқиқ қилинган, солиққа оид билимларни оширишга оид усуллари таҳлил қилиниб, солиқ тўловчиларга давлат ҳамкори сифатида хизматни такомиллаштириш усуллари таклиф қилинган.

Кузнецовнинг (2016) фикрига кўра, солиқ тўловчи давлатнинг ҳамкори, буни солиқ органлари ходимлари томонидан тушуниб етмасдан, ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг солиқ саводхонлиги ва маданиятини ошириб бўлмаслиги, Калачева томонидан солиққа оид ҳуқуқбузарликка қарши курашиш орқали аҳолининг солиқ маданиятини ошириш юзасидан тадқиқот олиб бориб, солиқ маданиятини оширишга тўсиқ бўлаётган омиллар ва асосий муаммолар тадқиқ этилган.

3. Тадқиқот методологияси

Таҳлил жараёнида маълумотларни статистик гуруҳлаш, қиёсий ва трендли таҳлил усулларида фойдаланилди. Мақолада иқтисодчи олимларнинг давлат молия тизимининг долзарб масалаларидан бири сифатида солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни амалга оширишнинг стратегик ва тактик йўналишлари билан боғлиқ илмий тадқиқот усулларида кенг фойдаланилиб таҳлил қилинган.

4. Таҳлил ва натижалар.

Сўнгги йилларда мамлакатда солиқ ва молия соҳаларида тадбиркорлик фаолиятини юритиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, инвестиция муҳитини яхшилаш ҳамда бизнес доираларнинг ишончини янада мустаҳкамлашга қаратилган кенг кўламли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Мамлакатимизда яширин иқтисодиёт даражасини пасайтириш, тадбиркорлик фаолиятини юритиш учун тенг рақобат муҳитини яратиш, шу жумладан солиқ қонунчилиги талабларига риоя қилиш тартиб-таомилларини автоматлаштириш ва унинг тартибини соддалаштириштирилмоқда.

Хусусан, солиқ органлари томонидан 2022 йилда 869 та солиқ тўловчининг харид қилинаётган товарлари реализация қилинаётган товарлар номенклатурасига номуносивлиги ва 1,12 трлн. сўм солиқ қарздорлигига йўл қўйганлиги сабабли, солиқ ҳавфи юқори солиқ тўловчилар гуруҳига киритилган ва ҳисоб рақамларидаги кирим чиқим операцияси вақтинчалик тўхтатиб қўйилган.

Мазкур солиқ тўловчиларнинг барчасида камерал солиқ текшируви ташкил қилинган. Камерал текширув жараёнида 161 тасида сайёр солиқ текшируви ташкиллаштирилиб, товарлар камомадига йўл қўйган субъектларга 276,7 млрд сўмлик қўшимча солиқлар ҳисобланган. Ҳисобланган қўшимча солиқларнинг 138,4 млрд. сўмлигини тўламасдан 51 таси фаолиятини тўхтатиб қўйган. Шундан 38 таси банкрот деб эълон қилиниб қарздорлиги ҳисобдан чиқарилган. Бундан ташқари, 869 та 1,12 трлн. сўм қарздорликнинг мажбурий ундирув чоралари тўлиқ қўрилганлигига қарамасдан мол-мулки ва пул маблағлари йўқлиги сабабли бюджетга қарздорлиги тўланмай келмода. Суд ижрочилари томонидан 136 тасининг 482,7 млрд сўмлик қарздорлиги бўйича ижро ҳужжати мол-мулки йўқлиги сабабли ижро қилинмасдан солиқ органига қайтарилган.

2022 йил 1 январь ҳолатида бундай хуфёна фаолият юритиб, ноқонуний фойда олиб, солиқларни тўламасдан фаолиятини тўхтатиб қўйган корхоналар сони 3093 тани уларнинг бюджет олдидаги қарздорлиги 3,8 трлн сўмни ташкил қилган. 2022 йилнинг 1-ярим йиллигида 1217 та худди шундай корхоналарнинг очилиб, фаолият кўрсатганлиги оқибатида солиқ қарздорлиги 1,4 трлн. сўмга кўпайиб, хуфёна фаолият билан шуғулланган корхоналарнинг қарздорлиги 5,285 трлн. сўмга етди. Мазкур қарздор солиқ тўловчиларнинг пул маблағлари, мулклари ва активлари мавжуд бўлмаганлиги сабабли 178 та солиқ тўловчининг 864,0 млрд сўмлик қарздорлиги банкротлик иши очиш орқали ҳисобдан чиқарилган. 316 тасининг 1,0 трлн сўмлик қарздорлиги бўйича банкротлик иши очиш учун судга киритилмоқда. 363 та солиқ тўловчининг 283,0 млрд. сўмлик қарздорлиги суд ижро бўлимларида ижрода турган бўлиб, активлари қидирилмоқда. 345 тасининг 264 млрд. сўмлик қарздорлиги ижро ҳужжати суд ижро бўлимларига юборилган.

Масалан, 107 та фуқаро номига 2 тадан 10 тагача хуфёна фаолият билан шуғуллаган юридик шахс очилиб, уларнинг фаолияти натижасида 1,1 трлн. сўмлик солиқ қарздорлиги ҳосил қилиниб, фирмалар фаолияти қасддан тўхтатиб қўйилган. Корхоналарнинг номида ҳеч қандай мулки мавжуд эмаслиги сабабли қарздорлиги банкротлик жараёни орқали ҳисобдан чиқарилган.

Юқоридаги қонунбузарликларни такрорланиши хуфёна фаолият билан шуғулланаётган корхоналарнинг сохта тадбиркорлик билан шуғулланиб, бировлар номига корхоналар очиб, норасмий раҳбарларнинг катта миқдорда даромад олиб, нақд пулларни банкка топширмаслик, киримсиз товарларни сотишга деб пул тушириб, пул маблағларини харидоргир маҳсулотларга кўчириши, харидоргир маҳсулотларини нақд пулга сотиб, киримсиз маҳсулотларга пул туширган солиқ тўловчиларга маълум фоизни ушлаб қолган ҳолда нақд пул берилиши, нақд пулни ўрнига киримиз товарларни жўнатилди деб электрон ҳисоб варақ фактуралар расмийлаштирилиши, оқибатда кирим ҳужжатларсиз сотган маҳсулотларига фойда солиғи, харидоргир маҳсуотлари камомадига йўл қўйганлиги, яъни нақд пулга ҳужжатларсиз сотганлиги оқибатида катта миқдора қўшилган қиймат солиғи тўламаслиги натижасида , бюджет олдида млрд.лаб солиқ қарздорлиги ҳосил қилиниши, катта миқдорда фойда олиб, корхона фаолиятини тўхтатиб қўйиши, ёлланган раҳбарни эса яширишиб, қидирув эълон қилиниши, мазкур ҳуқуқбузарликларга яъни сохта тадбиркорликка жиноий жазоларнинг ўта енгил белгиланганлиги сабабли бир хил норасмий раҳбарлар томонидан қайта қайта турли шахслар номига хуфёна фирмалар очиб юқоридаги ҳолатларнинг такрорланиши давом этмоқда.

Хориж тажрибасида сохта тадбиркорликка жазо аниқ қилиб қўйилганлиги сабабли сохта тадбиркорлик ва хуфёна фаолият билан шуғулланишлар сони камаймоқда.

Арманистонда сохта тадбиркорлик деганда қонуний тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш нияти бўлмаган ҳолда, турли схемалардан фойдалани солиқ тўлашдан бўйин товлаш, кредит олиш, сохта ҳужжатлар асосида қўшилган қиймат солиғи суммасини ҳисобга олиб, бюджетга ортиқча тўлов ҳосил қилиш, бошқа мулквий имтиёзлар олиш мақсадида тижорат ташкилотини ташкил этиш тушинилади. Бизнинг қонунчилигимиздан фарқли ўлароқ товар ва хизматларни етказмасдан сохта ҳужжатлар, ҳисоб варақ фактуралар тақдим қилинишига қатъий чоралар қўлланилади. Яъни мансабдор шахслари 4 йилга озодликдан маҳрум қилинган ҳолда ҳар бири 14 276 АҚШ долларидан 71 380 АҚШ долларига жаримага тортилади.

Россия федерациясида сохта тадбиркорлик деганда бошқа шахслар номига юридик шахс очиш(таъсис этиш, қайта ташкил этиш), шунингдек, юридик шахс ва

якка тартибдаги тадбиркорликни рўйхатга олувчи давлат органига бошқа шахслар номига юридик шахс ва якка тартибдаги тадбиркорлик очиш мақсадида бошқа шахсларнинг ҳужжатларини тақдим этиш тушинилади.

Бизнинг қонунчилигимизда фарқли ўлароқ бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб, ўз мансаб мавқеидан фойдаланган ҳолда ёлланган шахслар номига тадбиркорлик субъекти очиш қатъий жазоланади.

Яъни гуруҳ аъзолари мансабдор шахслар ва тадбиркорлик субъекти норасмий таъсисчилари, раҳбарлари 3 йилдан 5 йилгача қамоқ жазоси тайинланган ҳолда ҳар бири 11000 АҚШ долларидан 16500 АҚШ долларигача жарима жазоси тайинланади.

Туркманистонда сохта тадбиркорлик деганда солиқларни тўламаслик, кредитлар олиб тўламаслик, солиқлардан имтиёз олиш, бошқа мулкый наф олиш, ёки таъқиқланган тадбиркорлик фаолиятини яшириш мақсадида тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш тушинилиди. Бизнинг қонунчилигимиздан фарқли ўлароқ бундай жазонинг мавжудлиги давлатга катта зарар етказилиши олди олинади.

Бундан ташқар, бошқа соҳа ва йўналишларда солиқ органлари томонида бирқанча ишлар олиб борилмоқда. 2022 йилнинг биринчи ярим йиллигида республика бўйича 23 та цемент ишлаб чиқарувчи корхоналар томонидан жами 6,0 млн.тонна ёки 3,5 трлн.сўмлик цемент ишлаб чиқарилди. Бундан ташқари 600 минг тонна ёки 266 млрд.сўмлик импорт қилинган цемент маҳсулотлари тўғридан-тўғри савдолар орқали сотилган. Ишлаб чиқарилган цемент маҳсулотининг 70,0 фоизи, яъни 4,2 млн.тонна ёки 2,5 трлн.сўмлик маҳсулотлар биржа савдоларига қўйилди.

Маълумот учун: Цемент ишлаб чиқарувчи корхоналар томонидан 2022 йилнинг 1 ярим йиллигида давлат бюджетига 537,3 млрд.сўмни ташкил этган. Биржа савдоларида иштирок этган 6151 та субъектлар томонидан 4,2 млн. тонна ёки 2,5 трлн.сўмлик цемент маҳсулотлари бир тоннаси ўртача 596,7 минг сўмдан тўлиқ сотиб олинган. Шундан, бетон буюмлари ишлаб чиқарувчи 1012 та корхоналар томонидан 1,0 млн.тонна ёки 571,2 млрд. сўмлик ҳамда 1665 та қурилиш корхоналари томонидан 800 минг.тонна ёки 514,2 млрд.сўмлик цемент маҳсулотлари сотиб олинган.

Шунингдек, ўз эҳтиёжлари учун 1102 та бошқа фаолият билан шуғулланувчи тадбиркорлик субъектлари томонидан 500 минг.тонна ёки 291,6 млрд. сўмлик цемент маҳсулотлари сотиб олинган.

Бундан ташқари, кичик улгуржи, чакана савдо ва қурилиш 7266 та корхоналар томонидан охириги истеъмолчиларга сотиш учун 2,4 млн. тоннаси ёки 1733,1 млрд. сўмлик цемент сотиб олинган.

Маълумот учун: Биржа иштирокчилари томонидан 2022 йилда давлат бюджетига жами 3785,1 млрд.сўм солиқлар тўланган. Ваҳоланки, ушбу корхоналар томонидан 3858,5 млрд.сўм миқдорида солиқлар тўланиши лозим эди. Биржа савдоларида нархлар таҳлил қилинганда, биржада сотилган январь ойида бир тонна цементнинг ўртача нархи 515,2 минг сўмни ташкил этган бўлса, июнь ойига келиб 735,7 минг сўмни ташкил этди ва 2022 йилда 42,8 фоизга ўсди.

Цемент таннархи январь-июнь ойларида деярли ўзгармасида, коронавирусга қарши карантин чораларининг юмшатилиши ва қурилиш ишларининг жадаллашуви ҳисобига цемент маҳсулотларига бўлган талабнинг кескин ошиши натижасида йил бошига нисбатан май ойидан бошлаб чакана нарх 33,3 фоизга, июнь ойида эса 45,8 фоизга ошиб кетган.

Мисол учун, “Қизилқумцемент” АЖнинг бир тонна цемент маҳсулотининг ишлаб чиқариш таннархи январь ойида 359,3 минг сўмни ташкил этиб, 406,1 минг сўмдан сотган (устамаси 13 фоиз), май ойида таннархи 377,4 минг сўмни ташкил этиб, 473,0 минг сўмдан сотилган (устамаси 25,3 фоиз), яъни йил давомида таннархи

5 фоизга ўсган пайтда, унинг даромадлилик даражаси қарийб 2 бараварга (94,6 фоизга) ошган.

Худди шундай ҳолатларни импорт қилинаётган цемент маҳсулотларида ҳам кўриш мумкин. Хусусан, 132 та корхоналар томонидан ўртача бир тоннаси 477,2 минг сўмдан импорт қилиниб, ушбу даврларда уларнинг харид нархи деярли ўзгармаган бўлсада, ички бозорда чакана нарх қарийб икки бараварга ўсган. Мисол учун, январь ойида бир тонна цемент ўртача 477,2 минг сўмдан импорт қилиниб, 720,0 минг сўмдан сотилган бўлса (устамаси 51 фоиз), июнь ойида импорт нархи ўртача 532,5 минг сўмни ёки 11 фоизга ошган бир пайтда, бозорда цемент 1 млн. сўмдан юқори сотилмоқда, савдо устамаси 90 фоизни ташкил этади. Бироқ нархлар ошиши давлат бюджетига тушумларда ўз аксини топмаяпти ва цемент бозори иштирокчилари томонидан тўлайдиган солиқ тушумлари ўсиш динамикаси паст даражада қолмоқда.

5. Хулоса ва таклифлар.

1. Юридик шахслар билан жисмоний шахслар ўртасида предмети ишлар бажаришдан иборат бўлган, тузилган фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги шартномаларга мувофиқ жисмоний шахсларга амалга оширилган тўловларга ишлатилган материаллар нархи ҳам қўшилган бўлса, ушбу ЖШни тадбиркорлик фаолияти давлат рўйхатидан ўтказилганлигини ва тегишли солиқлар ҳисобланишини текшириш.

2. Давлат солиқ қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Товар хом-ашё биржаси ўртасида ҳар бир биржа савдолари яқунлари юзасидан онлайн равишда маълумот алмашилиши тизимини йўлга қўйиш.

3. Фаолият кўрсатмаётган ёки электрон ҳисобварақ-фактура тизимидан фойдаланилмаётган ҳамда онлайн назорат-касса машиналари билан жиҳозланмаган тадбиркорлик субъектларини ҳамда яқка тартибдаги тадбиркорларни биржа савдоларида иштирокини чеклаш механизминини жорий этиш.

4. Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар, саноат ва савдо вазирлиги автоматлаштирилган ўлчаш ва ҳисобга олиш воситалари билан жиҳозланмаган истеъмол ва техник этил спирти ва алкоголь маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи хўжалик юритувчи субъектларнинг лицензиялари бекор қилиниши ҳамда маълумотлар ахборот базасига интеграция қилинмаган ёки интеграция натижаси билан ахборот тақдим этмаган истеъмол ва техник этил спирти ва алкоголь маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи, хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан Солиқ кодексининг 227¹-моддасида белгиланган жавобгарлик чоралари қўлланилишини таъминлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

5. Юқори ликвидли товарлар, мажбурий рақамли маркировкаганиши белгиланган товарлар, шунингдек яшаш учун мўлжалланган кўчмас мулк объектлари реализацияси билан боғлиқ битимлар доирасида амалга ошириладиган товар айланмалар бўйича солиқ солинадиган база солиқ органлари томонидан бозор нархларини аниқлаш ва қўллашни жорий этиш.

Адабиётлар:

Kristina F.B. (2004) "The Informal Economy" march, Шведский Международный агентствo сотрудичества развития SE-105 25 Стокгольма Швеция.

Андреева В.А. (2017) Повышение налоговой грамотности и культуры участников налоговых правоотношений. Экономика Интерактивная наука |4 (14). стр.136-140.

Аронов А ва Кашин В (2007) Налоги и налогообложение М.: Магистр.

Жалонкина И, (2012) “Модернизация механизмов взыскания налоговой задолженности в Российской Федерации”. Автореферат диссертации на и соискание ученой степени кандидата экономических наук с.14.

Кодекс (2020) Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси- Тошкент: Гафур Гулом нашриёт уйи.- 640 б.

Кузнецов А.Л. (2016) Налоговая политика и налоговые органы: реальное состояние, проблемы, перспективы (региональный аспект). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vasilievaa.narod.ru/zhurnal/>

Мурожаатнома (2020) Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/view/3324>(Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis in 2020 25 January

Покровский А.К. (2011) Риск-менеджмент на предприятиях промышленности и транспорта: учеб. пособие / А. К. Покровский. М.: Изд-во Кнорус. 160 с.

Шумпетер Й. (2007) Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шум- петер. М.: Изд-во Эксмо, 864 с.

ЎЗБЕКИСТОН СУҒУРТА БОЗОРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА РАҚАМЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

*PhD, доцент Бердиева У.А.
Тошкент молия институти*

Аннотация: Ушбу илмий мақолада суғурта бозорини рақамлаштиришнинг асосий йўналишлари тадқиқ этилган бўлиб, интернетлаштириш, рақамлаштириш, индивидуаллаштиришнинг моҳияти ва Ўзбекистон суғурта хизматлари бозорида қўлланилиш муаммолари ҳамда йўналишлари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: интернетлаштириш, рақамлаштириш, индивидуаллаштириш, суғурта хизматлари, рақамли технологиялар, катта маълумотлар, суғурта полисини онлайн сотиб олиш.

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются основные направления цифровизации страхового рынка, сущность интернетизации, цифровизации, индивидуализации, а также проблемы и направления ее применения на рынке страховых услуг Узбекистана.

Ключевые слова: интернетизация, цифровизация, индивидуализация, страховые услуги, цифровые технологии, большие данные, покупка страхового полиса онлайн.

Abstract. This scientific article examines the main directions of digitalization of the insurance market, the essence of internetization, digitization, individualization, and the problems and directions of its application in the insurance services market of Uzbekistan.

Keywords: internetization, digitization, individualization, insurance services, digital technologies, big data, buying insurance policy online.

1. Кириш.

XX-XXI аср бўсағасида автоматлаштирилган ва компьютерлаштирилган ишлаб чиқариш усуллари жорий этиш натижасида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши суғурта фаолиятини ташкил этишда содир бўлаётган технологик ўзгаришларни келтириб чиқарди (А.А.Цыганов, Д.В.Брызгалов, 2018).

Суғурта ўзининг бутун тарихи давомида бир қанча фундаментал технологик янгиликларни, хусусан, замонавий суғурта бизнесининг асосига айланган актуар ҳисоб-китобларни жорий этишни бошидан кечирди; оммавий суғуртага асос солган суғурта агентлари меҳнатидан фойдаланиш; суғуртада кўплаб бизнес жараёнларини амалга оширишни соддалаштирган компьютерлардан фойдаланиш ва бошқалар.

Тарқалган маълумотлар базаларидан фойдаланиш ва потенциал суғурталанувчиларнинг мутлақ кўпчилиги ва суғурталанган объектлар тўғрисидаги маълумотларнинг мавжудлиги ҳам суғурта соҳасида технологик тузилманинг

Ўзгаришига ва янги суғурта хизматларининг шаклланишига олиб келади. Шу мақсадда мамлакатимизда ҳам Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Суғурта бозорини рақамлаштириш ва ҳаёт суғуртаси соҳасини ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги қарори (2021) қабул қилинди.

Қарорга мувофиқ, 2022 йил 1 июлдан суғуртанинг барча турларини (классларини) электрон шаклда амалга оширишга рухсат берилди.

- 2023 йил 1 январдан мажбурий суғуртанинг барча турлари бўйича суғурта полисларини қоғоз бланкаларда расмийлаштириш амалиёти бекор қилинади.

- 2022 йил 1 январдан 2025 йил 1 январгача ҳаёт суғуртаси соҳасидаги суғурта ташкилотларининг мазкур фаолияти қисми учун ҳисобланадиган фойда солиғи бўйича белгиланган солиқ ставкаси 50 фоизга камайтирилади (Қарор, 2021).

2. Адабиётлар шарҳи.

Суғуртанинг рақамли иқтисодиётдаги ўрни ва ролини аниқлаш учун икки томондан кўриб чиқилиши мумкин бўлган “рақамли суғурта” тушунчасини назарий асослаб бериш зарур.

Биринчидан, А.П.Добрынин (2016) асослаганидек, рақамли суғурта ташкилотлар ва фуқароларнинг суғурта манфаатлари мавжудлиги ва уларни рақамли технологиялар орқали қондириш туфайли иқтисодий муносабатларнинг бир қисмини англатиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, рақамли суғурта рақамли технологияларга асосланган ҳолда суғурта ҳимоясини амалга ошириш усулидир.

Иккинчидан, Д.В.Брызгалов (2016) келтирганидек, ривожланаётган рақамли иқтисодиёт шароитида рақамли технологияларнинг фаол ривожланиши янги хавфларнинг пайдо бўлишига, жумладан, 1990-йиллардан бери маълум бўлган хавфларнинг янги талқинига сабаб бўлмоқда.

Рақамли иқтисодиётда рискларининг бир қисми суғурта механизмларини қўллаш орқали минималлаштирилади. Шу сабабли, рақамли суғурта асосан рақамли иқтисодиётда содир бўладиган ва иқтисодий муносабатларни амалга ошириш учун моддий асос бўлган технологик ускуналардан фойдаланиш билан бирга келадиган тасодифий салбий ҳодисалар туфайли суғурталанганларнинг муайян суғурта ҳимоясига бўлган эҳтиёжларини қондириш усули сифатида тушунилади. Илгари ушбу суғурта хизматлари электрон тижорат суғуртаси (А.А.Цыганов ва бошқалар, 2004), кибер рискни суғурталаш, электрон ва компьютер жиноятларидан суғурталаш ва бошқалар деб номланган, аммо “рақамли суғурта” атамаси уларни бирлаштириши мумкин.

Н.Бенлагҳа, В.Ҳемерит (2020) томонидан олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра, интернетнинг ривожланиши суғурта хизматларининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатган. Суғурта хизматлари бозорида интернетдан фойдаланиш натижасида рақобатнинг ҳам кучайишига олиб келган.

Шу сабабли, рақамли суғурта рақамли технологиялар орқали суғурта ҳимоясига бўлган анъанавий ёки ўзига хос (рақамлаштириш яратилган) эҳтиёжни қондириш усулидир (J.Garven, 2002). Шу билан бирга, суғурта компаниялари томонидан рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда суғурта фаолиятини амалга ошириш суғурта бозорини рақамлаштириш сифатида белгилаб қўйилган.

Шундай қилиб, рақамли суғуртани аниқлаш муаммоси унинг дуаллигида ётади. Бир томондан, рақамли суғурта рақамли иқтисодиёт томонидан яратилган бўлса, бошқа томондан, бу суғурта институти томонидан органик равишда амалга ошириладиган рақамли технологияларни жорий этиш орқали унинг таркибий қисмидир (1-расм).

1-расм. Рақамли суғурталашга иккиёқлама ёндашув
**расм муаллиф ишланмаси*

Шу жиҳатдан олганда ҳам, илмий мақола мавзуси долзарб бўлиб, Ўзбекистон суғурта бозорининг рақамлаштириш ҳолатини ҳолат таҳлил қилиш имконини беради.

3. Тадқиқот методологияси.

Тадқиқот давомида илмий абстракциялаш ва дедукция усули билан биргаликда, мавзунини кенгроқ ёритиш учун анализ ва синтез, қиёсий таҳлил сингари усуллардан фойдаланилган.

4. Таҳлил ва натижалар.

Рақамли суғурта - бу рақамли технологиялар орқали суғурта химоясига бўлган анъанавий ёки ўзига хос (рақамлаштириш орқали яратилган) эҳтиёжни қондириш усули.

Айни пайтда бир нечта ҳодисалар суғурта бозорини рақамлаштиришнинг асосий йўналишлари бўлиб хизмат қилмоқда, уларни рақамли иқтисодиётнинг аллақачон ўрнатилган терминологияси доирасида суғурта фаолиятини интернетлаштириш, рақамлаштириш ва индивидуаллаштириш деб таърифлаш мумкин.

Суғурта бозорини рақамлаштиришнинг йўналиши сифатида интернетлаштириш суғурта компаниясининг бизнес жараёнларида интернетдан фойдаланиш орқали амалга оширилади. Ҳозирги вақтда "Интернет суғуртаси" атамаси кенг тарқалган бўлиб, у тор маънога эга ва Интернет орқали суғурта хизматларини сотишни ўз ичига олади.

1-жадвал

Суғурта хизматларини интернетлаштириш, рақамлаштириш ва индивидуаллаштириш (А.А.Цыганов, Д.В.Брызгалов, 2018)

Йўналиш	Таърифи	Қўлланилиши
Интернетлаштириш	Суғурта компанияси бизнес-жараёнларида интернетдан фойдаланиш	Хизмат кўрсатишнинг янги технологиялари; булутли технологиялар
Индивидуаллаштириш	Суғурталанувчи ва суғурта объекти тўғрисида кўпроқ маълумот олиш мақсадида индивидуал таклифларни ишлаб чиқиш	Катта маълумотлар; симсиз технологиялар.
Рақамлаштириш	Суғурта компанияси бизнес-жараёнларида рақамли технологиялардан фойдаланиш	Янги технологиялар (бунда бизнес-жараёнлар кенгроқ бўлади)

Интернет орқали суғурта хизматларини сотиш амалиёти мамлакатимизда ҳам кенг қўлланилиб, суғурталанувчиларга суғурта полисини онлайн сотиб олиш, суғурта ҳодисаси тўғрисида хабарнома, полисни текшириш каби хизматларни таклиф этади.

2-жадвал

Ўзбекистонда қўлланиладиган интернет суғуртасининг асосий турлари

	Суғурта компаниялари	Интернет суғурта турлари
1.	Uzbekinvest	Суғурта полисини онлайн сотиб олиш, экспорт суғуртасига буюртма бериш
2.	“Kafolat” суғурта компанияси[8]	Суғурта полисини онлайн сотиб олиш, экспорт суғуртасига буюртма бериш, е-полис, кредитни суғурталаш, юк ташувчилар учун суғурта
3.	Uzinsurance	Полисни текшириш,
4.	Gross sug'urta	Суғурта полисини онлайн сотиб олиш, суғурта ҳодисаси тўғрисида хабарнома, полисни текшириш, мобил илова
5.	Euroasia insurance	Суғурта полисини онлайн сотиб олиш
6.	Asia insurance	Мобил илова, суғурта полисини ҳисоблаш

Уй хўжаликлари, корхоналар ва давлат томонидан Интернетдан фойдаланишнинг кенгайиши суғурта бозорининг янги сегментларининг пайдо бўлишига олиб келади, масалан, кибер рискни суғурталаш ва бошқалар.

Суғурта бозорининг интернетлашувини ривожлантиришга ёрдам берувчи омиллар қуйидагилардир:

- интернетдан фойдаланувчилар ва интернет-тижорат операцияларини амалга оширувчи шахслар сонининг кўпайиши;

- суғурталовчи ва суғурталанувчининг Интернет тармоғи орқали ўзаро муносабатларини тартибга солувчи қонунчилик нормаларининг пайдо бўлиши;
- суғурта хизматларини Интернет орқали сотиш ва суғурта ҳодисаларини Интернет орқали ҳал қилишнинг юқори рентабеллиги;
- мамлакатимизда суғурта бозорида онлайн сотишнинг паст базавий даражаси;
- суғуртачилар томонидан суғурта хизматларини шахсийлаштириш, уларни таклиф қилиш ва зарарни қоплашга қаратилган Big Data технологияларидан фаолроқ фойдаланиш.

Онлайн суғурта ривожланишига тўсқинлик қилувчи омиллар қуйидагилардир:

- суғурта фирибгарлигининг юқори даражаси;
- Интернет-суғурта операцияларининг кибержиноятларга дучор бўлиш эҳтимоли;
- мамлакат ҳудудининг юқори сифатли Интернет билан тўлиқ қамраб олинмаганлиги;
- юқори рентабеллик даражаси туфайли суғурталовчиларнинг Интернет-суғурта драйверлари бўлиши мумкин бўлган оммавий суғурта турларига (биринчи навбатда автосуғуртага) қизиқишнинг йўқлиги;
- суғурта муассасаларига ишончнинг умумий паст даражаси ва суғурта маданияти.

Суғурта компаниялари суғурта полисини сотиб олишнинг турли босқичларини онлайн савдо сифатида таснифлайди. Суғурта компаниясининг веб-сайтидаги Интернет орқали суғурта полисини сотиб олиш учун суғурталовчи қуйидаги тартибларни амалга ошириши мумкин:

- муайян суғурта маҳсулотини танлаш (суғурта хизмати);
- суғурта қоидалари билан танишиш ва бу фактни юридик аҳамиятга эга тасдиқлаш;
- зарур ҳужжатларни расмийлаштириш (суғурта учун ариза, анкета ва бошқалар);
- суғурта полисини расмийлаштириш учун зарур бўлган ҳужжатларни тақдим этиш, масалан, автомашинани рўйхатдан ўтказиш гувоҳномасининг нусхасини юбориш ва бошқалар;
- суғурта хизматлари нархининг ҳисоб-китобини олиш (калькуляторда ёки андеррайтинг жараёнида);
- суғурта мукофотини (ёки биринчи суғурта мукофотини) тўлаш;
- суғурта полисини (суғурта шартномасини) олиш;
- суғурта шартномасига ўзгартиришлар киритиш;
- суғурта ҳодисаси рўй бериши тўғрисида ариза бериш (1-жадвал).

Иқтисодий муносабатларнинг индивидуаллашуви, суғурта бозорида оммавий стандартлаштирилган маҳсулотлардан чекиниш, суғурта компаниялари таклифларини индивидуаллаштиришда намоён бўлади.

Суғурта таклифини индивидуаллаштириш қуйидагиларни назарда тутди:

- суғурталанган шахс ва суғурта объекти тўғрисида тўпланган маълумотлар ҳажмини ошириш орқали рискни индивидуал баҳолаш;
- суғурталанган шахснинг илтимосига биноан суғурта қилиш бўйича индивидуал таклиф тайёрлаш.

Янги суғурта хизматларини кўрсатиш суғурта компаниялари томонидан мобил иловаларни жорий этиш туфайли мумкин бўлди. Мобил иловалардан фойдаланиш орқали суғурта компаниясининг қуйидаги бизнес жараёнларини амалга ошириш мумкин:

- суғурта компаниясининг алоқалари ва офислари ҳақида маълумот олиш;

- суғурта хизматлари бўйича, шу жумладан амалдаги суғурта шартномаларини узайтириш бўйича мақсадли таклифларни олиш;
- суғурта ҳодисаларини, шу жумладан автомашинани суғурталашни масофадан туриб ҳал қилиш.

Суғурта бозорида индивидуаллаштиришнинг асосий муаммолари:

- тўпланган кўрсаткичларнинг таваккалчиликка таъсири даражасини етарлича ўрганмаганлиги;
- аниқроқ баҳолаш ҳисобига хавфни ҳаддан ташқари минималлаштириш, соф ставкани суғурта шартномасини тузиш учун суғурталовчининг харажатлари даражасидан сезиларли даражада пасайтириш;
- суғурта шартномасининг хавф-хатарсизлигига яқинлашиш (чегарада - минимал тасаввур қилинадиган хавфга асимптотик яқинлашиш, уни нол хавфдан амалда ажратиб бўлмайди);
- суғурта қилдирувчи тўғрисидаги тўпланган маълумотлардан фойдаланишнинг қонунийлиги.

Ўзбекистонда Gross Insurance суғурта компанияси рақамли технологияларни суғурта хизматларида жорий этган компанияларадан бири бўлиб, унинг GROSS MOBILE мобил иловаси ишлаб чиқилган[9]. Илова суғурта ҳодисаси юз берганлиги ҳақида онлайн-аризани рўйхатдан ўтказиш ва топшириш имконига ҳам эга, бу эса офисга ташриф буюрмаган ҳолда суғурта товонини олиш имконини беради.

Суғурта бозорида рақамлаштириш - бу суғурталовчининг бизнес жараёнларида рақамли технологиялардан фойдаланишидир.

Ушбу концепция билан бир қаторда "бизнес жараёнларини рақамлаштириш" атамаси ҳам қўлланилиши мумкин.

Айни пайтда суғурта компанияларида суғурталовчиларнинг қуйидаги бизнес-жараёнлари рақамлаштирилади: бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи, суғуртадан олдинги интизомни амалга ошириш жараёнида суғурталанган шахснинг рискларини баҳолаш, суғурта хизматларини сотиш ва ҳисоб-китоблар.

Кўп жиҳатдан суғурта компанияларининг суғурта бизнесини рақамлаштиришга бўлган қизиқиши блокчейн технологияларининг ривожланиш даражаси ва улардан турли бизнес жараёнларида фойдаланиш имкониятлари билан белгиланади.

5. Хулоса ва таклифлар.

Ўзбекистонда суғурта бозорининг ривожланиши тобора кўпроқ суғурта технологиясига таъсир қиладиган, аммо унинг иқтисодий моҳиятини ўзгартирмайдиган янги рақамли иқтисодиёт технологияларини жорий этишга боғлиқ. Суғурта фаолиятида рақамли технологиялардан фойдаланиш натижасида:

- суғурта фаолияти самарадорлиги ва рентабеллиги ошади;
- ўзаро ва тижорат суғуртасининг яқинлашуви (П2П суғуртаси) бўлади;
- суғурта муносабатларининг ижтимоийлашуви содир бўлади;
- янги суғурта хизматлари ва маҳсулотлари пайдо бўлади;
- суғурта соҳасида меҳнат бозори ўзгаради (баъзи суғурта агентлари, қуйи ва ўрта бўғин менежерларининг автоматлаштирилган бошқарув тизимлари ва роботлари билан алмаштирилади).

Аммо мамлакатимизда рақамлаштиришнинг айрим муаммолари ҳам мавжуд:

- суғурта фаолиятини АТ-қувватлашни қайта жиҳозлаш ва ходимларни қайта тайёрлаш учун харажатларни қоплаш зарурати билан боғлиқ ҳолда рақамли технологиялардан фойдаланишнинг миқёсидаги чекловлар ва қийинчиликлар;
- хавфсизлик, шу жумладан шахсий маълумотларга кириш;

- рақамли каналларнинг суғурта компаниялари хизматларининг бошқа каналлари билан рақобати;

- суғурта компаниясининг ички бизнес жараёнларини қайта қуриш зарурати;
- малакали мутахассислар сонининг етарли эмаслиги.

Бунинг учун суғурта хизматлари бозорида қуйидагиларни жорий этиш талаб этилади:

Соҳада катта маълумотлар базасидан кенг фойдаланишни жорий этиш;

АТни ривожлантириш билан суғурталанувчи ва суғурта объекти тўғрисидаги маълумотларнинг хавфсизлигини таъминлаш;

Суғурта компанияларининг бошқарув тузилмасини қайта кўриб чиқиш. Уларни рақамлаштириш принциплари ва жараёнларига мослаштириш;

Суғурта соҳаси мутахассисларининг АТдан фойдаланиш имкониятларини ошириш. Бунда уларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш жараёнларида АТ фанлари ва амалиётини кенгайтириш.

Адабиётлар:

Garven, James. (2002). FOCUS On the Implications of the Internet for Insurance Markets and Institutions. Risk Management and Insurance Review. 5. 105 - 116. 10.1111/1098-1616.00014.

Noureddine Benlagha, Wael Hemrit (2020) Internet use and insurance growth: evidence from a panel of OECD countries, Technology in Society, Volume 62, 101289, <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2020.101289>.

(<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160791X1930363X>)

Брызгалов Д.В. (2016) Страхование через интернет: собственные и партнерские продажи, показатели, перспективы развития // Корпоративная экономика. № 2 (6). С. 39-46.

Добрынин А. П., Черных К.Ю. Куприяновский В.П. (2016) Цифровая экономика — различные пути к эффективному применению технологий (BIM, PLM, CAD, ЮТ, Smart City, BIG DATA и другие) // International Journal of Open Information Technologies scholar. No. 1, vol. 4, pp. 4-10.

Қарор (2021) Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Суғурта бозорини рақамлаштириш ва ҳаёт суғуртаси соҳасини ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-5265-сон.

Цыганов А.А., Грызенкова Ю.В., Быстров А.В. (2004) Организация интернет-страхования: учеб. пособие. М.: Изд. центр ГУУ.

Цыганов А.А., Брызгалов Д.В. (2018) Цифровизация страхового рынка: задачи, проблемы и перспективы // Экономика. Налоги. Право. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-strahovogo-rynka-zadachi-problemy-i-perspektivy>.

СОЛИҚ ТЎЛОВЧИЛАРНИНГ ФАОЛИЯТИГА СОЛИҚ ТЕКШИРУВЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ

и.ф.д., профессор Қурбонов З.Н.

Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Фискал институт

и.ф.д., доцент Исаев Ф.И.

ТДИУ ҳузуридаги «Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг илмий асослари ва муаммолари» илмий-тадқиқот маркази

Аннотация: Мақолада солиқ тўловчиларнинг фаолиятига аудит самарадорлигининг таъсири бўйича хоризж тажрибаси ўрганилган бўлиб, мамлакатимизда солиқ текширувларининг ҳолати йиллар кесимида таҳлил қилинган ва аудит самарадорлигининг аҳамияти очиб берилган ҳамда мавзу доирасида хулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: солиқ, солиқ текшируви, солиқ аудити, аудит самарадорлиги.

Аннотация: В статье изучен зарубежный опыт влияния эффективности аудита на деятельность налогоплательщиков, проанализировано состояние налоговых проверок в нашей стране по годам, выявлено значение эффективности аудита, сделаны выводы в рамках темы.

Ключевые слова: налог, налоговая проверка, налоговая проверка, эффективность проверки.

Abstract: In the article, the foreign experience of the effect of audit efficiency on the activities of taxpayers was studied, the state of tax audits in our country was analyzed over the years, the importance of audit efficiency was revealed, and conclusions were drawn within the scope of the topic.

Key words: tax, tax audit, tax audit, audit effectiveness

1. Кириш.

Давлатнинг ижтимоий қатламини ҳимоя қилишда давлат томонидан амалга ошириладиган иқтисодий қўллаб қувватлашнинг аҳамияти катта. Бу иқтисодий кўмакнинг асосини эса давлат бюджетидан сарфланадиган харажатлар ташкил этади ва бу харажатлар давлат бюджети даромадларини шаклланиш манбаи бўлган солиқ тушумларига асосланганлиги ҳам барчага маълум. Бугунги кунда давлат бюджети даромадларини шакллантирувчи солиқ тўловлар ва йиғимларини ундирувчи бир қанча солиқ ва йиғимларни ундирувчи механизмлар шаклланиб улгурган, шу билан бирга ҳар бир жамиятда солиқларни тўламасликка ва мажбуриятларни бажармасликка ҳаракат қилувчи солиқ тўловчилар ҳам мавжуд эканлигини инкор этиб бўлмайди.

Кўплаб тадқиқотларга эътибор қаратадиган бўлсак, солиқ тўловчиларнинг солиқдан қочиши ёки солиқ мажбуриятларининг бажармасликлари ўстидан солиқ органлари солиқ назоратини амалга ошириш каби чора-тадбирларни амалга ошириб келишмоқда. Кўпроқ диққатни қаратишимиз керак бўладиган тадқиқот мавзумиз солиқ назоратини амалга оширувчи шаклларида бўлмиш солиқ текширувлари ва солиқ текширувларигача бўлган солиқ тўловчиларнинг хатти-ҳаракатларини алоҳида таъкидлаш лозим.

Бизга маълумки, бугунги кунда солиқ текширувларининг камерал солиқ текшируви, сайёр солиқ текшируви ва солиқ аудити каби турлари аллақачон амалиётга қўлланиб келинмоқда ва улар бугун солиқ тўловчи томонидан солиқ мажбуриятларининг бажариш ҳолатига қараб амалга ошириб келинмоқда. Солиқ тўловчилар солиқ хавфи даражасини аниқлаш мезонлари ва солиқ тўловчиларни тоифаларга ажратиш тартибига кура солиқ хавфи даражасига қараб паст, ўрта ва юқори хавфли тоифаларга ажратилади. Хусусан, солиқ текширувларининг алоҳида тури бўлмиш юқори хавфли тоифаларга нисбатан солиқ аудити тайинланади ва ушбу солиқ текшируви бўйича мамлакатимизда деярли тадқиқотлар олиб борилмаган бўлиб, унинг самараси, аудит самарадорлиги масалалари хорижий мамлакатларда тадқиқот сифатида кенг ўрганилган. Бу ушбу тадқиқотда аудит самарадорлиги бўйича тўхталиб ўтмоқчимиз, сабаби уни батафсил ўрганиш зарурати мавзунинг долзарблигини асослаб беради.

2. Адабиётлар шарҳи.

Мавзу доирасида ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда олиб борилаётган тадқиқотлар ва уларнинг тажрибаларига таянамиз.

Ж.Андреони ва бошқалар (1998) “Самарали бўлмаган аудит солиқ тўловчининг таваккал қилишга тайёрлигини рағбатлантириши мумкин; яъни агар аудит декларация қилинмаган даромадларни аниқлай олмаса, солиқ тўловчи агентлик ёлғонни аниқлай олмайди, деган хулосага келиши мумкин ва шу сабабли кейинги йилларда ўз даромадлари ҳақида кам ҳисобот бериши мумкин”.

Р.Л.Матсуэда ва бошқалар (2006) фикрича, аудитдан кейинги солиқ қонунчилигига солиқ тўловчининг текшириш натижасида олган қонунчилигини бузганлик учун жарима ҳам таъсир қилиши мумкин: юқори жарима кичикроқ жаримага қараганда, аудитдан кейинги солиқ қонунчилигининг кўпроқ бажарилишига олиб келиши мумкин. Ҳақиқатан ҳам, олдинги ишлар рухсат этилмаган жиноий ҳуқуқбузарликлар аниқлаш ва жазоланиш хавфини камайтиришини аниқлади.

Бундай хатти-ҳаракатлар А.Кахнеман ва Д.Тверскийнинг (1974) мавжудлик эвристикаси билан изоҳланиши мумкин, улар одамлар қарор қабул қилиш хавфини салбий натижани тасаввур қилиш орқали баҳолайдилар. Агар салбий оқибат “жонли тасвирланган” бўлса, бу ҳодиса “жуда хавфли бўлиб кўриниши мумкин, гарчи фалокатларни тасаввур қилиш қулайлиги уларнинг ҳақиқий эҳтимолини акс эттирмаслиги керак. Аксинча, баъзи мумкин бўлган хавф-хатарларни тасаввур қилиш қийин бўлса ёки шунчаки хаёлга келмаса, хавфни қўпол равишда кам баҳолаб қўйиш мумкин”.

Ж.Алм ва М.Макке (2006) солиқ агентлиги аудит пайтида аниқлаган декларация қилинмаган даромаднинг улушини ўзгартиради ва ҳайратланарлиси, улар аудит самарадорлиги паст бўлганида юқори мувофиқлик даражасини топадилар. Шу билан бирга, тадқиқот шуни кўрсатадики, солиқ тўловчилар улар аниқ текширилишини билсалар, аудит самарадорлиги мувофиқликка ижобий таъсир кўрсатади.

М.Бернаскони ва Ж.Бернхофер (2020) самарасиз солиқ текширувлари жами мувофиқликни оширади деган гипотезани қўллаб-қувватлайди ва бу натижани солиқ тўловчиларнинг мураккаб аниқлаш лотереяларини нотўғри тушуниши билан боғлайди, бунда аудит маълум бир натижага олиб келмайди. Хулоса қилиб айтганда, ушбу икки тадқиқот аудит самарадорлигининг умумий тўхтатувчи таъсири ҳақида аралаш далилларни тақдим этади.

Кўпроқ чуқурроқ юзма-юз текширувлар аудитдан кейинги солиқ қонунчилигига ижобий таъсир кўрсатади, камроқ чуқурроқ ёзишмалар ёки сайёр солиқ текширувлари эса салбий таъсир кўрсатади. Умуман олганда, ушбу тадқиқотлар нега баъзан мажбуриятларни бажариш келажакдаги қонунбузарликларни олдини олиш ўрнига, рағбатлантириш учун кўринади деган саволни туғдиради. Ушбу натижалар учун бир нечта хатти-ҳаракатлар тушунтиришлари таклиф қилинган (С.Беэр ва бошқалар, 2020).

Х.Ж.Клевен ва бошқалар (2011) тадқиқотларида шуни кўрсатадики, солиқ текширувлари кейинги солиқ йилида Дания солиқ тўловчилари орасида ўз-ўзидан ҳисобот қилинган даромадларни оширди.

А.Адвани ва бошқалар (2017) Буюк Британияда ўз-ўзини иш билан банд қилган солиқ тўловчиларнинг даромадлари аудитдан кейин камида 5 йил давомида ошиб боришини аниқлаган.

Ж.ДеБакер ва бошқалар (2018) АҚШда солиқ тўловчиларининг мувофиқлиги аудитдан кейин уч йил давомида яхшиланганлиги ва охир-оқибат аввалги (ва ундан паст) даражаларга қайтарилганлигини аниқлади.

С.Беэр ва бошқалар (2020) сўнги тадқиқотида АҚШ солиқ тўловчиларининг аудитнинг аудитдан кейинги ҳисоботнинг хатти-ҳаракатларига таъсири аудит натижаларига боғлиқми ёки йўқлигини текширади ва улар солиқ текширувларининг ўзига хос тўхтатувчи таъсири жами ижобий эканлигини, аммо аудитдан кейинги мувофиқлик экспертиза натижаларига боғлиқлигини аниқлайдилар. Хусусан, текшириш натижасида қўшимча солиқ ҳисобини олган солиқ тўловчилар кейинги йилларда кўпроқ даромад кўрсатади, қўшимча ҳисоб-китоб олмаганлар эса камроқ ҳисобот беради. Шунингдек, самарасиз солиқ текширувлари таваккалчиликни рағбатлантиради ва аудит давомида кам ҳисобот берган солиқ тўловчилар баъзи олдинги тадқиқотларда аниқланган аудитдан кейинги мувофиқликнинг пасайишига ҳисса қўшади.

3. Тадқиқот методологияси.

Солиқ текширувлари натижаларини аниқлашда анализ, синтез, индукция ва дедукция усуллари қўлланилди. Хорижий манбаларни ўрганиб, библиографик тадқиқот усуллари таянган ҳолда хулосалар шакллантирилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Аудит самарадорлиги бўйича тадқиқотларни давом эттирамиз ва қуйида мамлакатимизда солиқ текширувлари натижаларига мурожаат қиламиз.

Дарвоқе, Н.Геммел ва М.Ратто (2012) фикрича, самарасиз аудитлар баъзи бир олдинги тадқиқотларда аниқланган солиқ текширувларининг олдини олиш таъсирига ҳисса қўшади. Бундан ташқари, М.Кеэн ва Ж.Слемрод (2017) аудит самарадорлиги ва оптимал солиқ маъмуриятчилиги таҳлили ўртасидаги ўзаро боғлиқлиги бўйича тадқиқотлари шуни кўрсатадики, даромадларни кўпайтириш бўйича аудит стратегиясини тўлиқ таҳлил қилиш аудит самарадорлигига хатти-ҳаракатларнинг жавобларини, шунингдек, талабларга жавоб берадиган ва мос келмайдиган солиқ тўловчиларнинг фарқли жавобларини тан олишни талаб қилади.

Фикримизча, солиқ текширувларининг ўзига хос тўхтатувчи таъсири бўйича олдинги ишлар аудит самарадорлигини ҳисобга олмайди. Ушбу тадқиқотлар одатда текширувдан ўтган солиқ тўловчиларнинг умумий жавобини таҳлил қилиш учун маъмурий маълумотлардан фойдаланган. Умуман олганда, ушбу тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мажбуриятларнинг бажарилиши аудитдан кейинги солиққа риоя қилишга ижобий таъсир кўрсатади.

Шу билан бирга, келажакдаги текширувлар учун қабул қилинган хавфга аудит натижалари таъсир қиладими ёки ўтмишдаги йўқотишларни қоплаш тенденцияси талабларга жавоб бермаслиги аниқланган шахсларга тегишлими ёки йўқлиги ноаниқлигича қолмоқда. Мисол учун, баъзи тадқиқотлар шуни кўрсатадики, аудитдан кейин ҳисобот қилинган даромаднинг пасайиши фақат йўқотишларни тузатиш мотивлари билан изоҳланмайди, чунки талабларга жавоб берадиган шахслар аудитдан кейин ҳам камроқ даромад ҳақида ҳисобот беришади (М.Макке ва бошқалар, 2018).

Ж.Алм ва М.Каспер (2021) лабораторияда ҳисобот беришнинг мувофиқлиги ҳеч қандай аудит бўлмаса ҳам ўзгарувчан эканлигини аниқлади, яъни улар барча даромадларни тўғри тақдим этган жисмоний шахслар, улар текширилган ёки ўтказилмаганидан қатъи назар, ўзларининг кейинги мувофиқлигини камайтиришини аниқлайдилар, текширилган ва ҳеч қандай даромад ҳақида ҳисобот бермаган аудитдан ўтмаган солиқ тўловчилар эса, уларнинг кейинги мувофиқлигини оширадилар.

В.Брайтҳваите (2009) олимлар солиқ тўловчилар турли сабабларга кўра солиққа риоя қилишларини таклиф қилишди. Баъзи солиқ тўловчилар тўлиқ бўйин товлашнинг кутилган қиймати билан рағбатлантирилсада, бошқалар алдаш учун ҳар қандай рағбатдан қатъи назар, уларга риоя қилишади. Бироқ, (Ж.Эначессу ва бошқ., 2019) бундай ҳалол солиқ тўловчилар текширувни адолатсиз деб билишлари, аудитни ишончни бузиш деб билишлари ёки салбий ҳис-туйғуларни бошдан кечиришлари мумкин.

Л.Ледерман, (2018) Ф.Ху ва Л.Бен-Нер (2020) тадқиқотларида ушба солиқ текширувлари уларнинг риоя қилиш учун ички мотивациясини йўқ қилиши ва келажакда риоя қилиш мойиллигини камайтириши мумкин. Шу сабабли, аудитдан кейинги мувофиқликнинг пасайиши, шунингдек, аудитни бошдан кечирганидан кейин риоя қилиш эҳтимоли камроқ бўлган ҳалол шахсларнинг натижаси бўлиши мумкин. Бошқа томондан, инсофсиз солиқ тўловчилар аудитдан кейинги мувофиқлигини ошириш орқали аудитга жавоб беришлари мумкин, чунки жазоланиш тажрибаси уларни келажакда кўпроқ риоя қилишга ундайди (Э.Кирчлер ва бошқалар, 2008).

Юқоридаги тадқиқотлар солиқ текширувларига жавобларнинг турли ёндашувларини таклиф қилади, аммо бу жавобларни келтириб чиқарадиган ҳақиқий механизмларни очиб бермасдан кўпроқ назарияга асосланиб қолмоқда. Натижалар шуни кўрсатадики, мажбуриятларни бажаришга нисбатан хатти-ҳаракатлар ҳар доим ҳам солиқ тўлашдан бўйин товлашнинг стандарт ва хулқ-атвор моделлари фаразларига мос келмайди, чунки аудитдан кейинги солиқ қонунчилигига риоя этилишига аудитнинг таъсири аудитнинг самарадорлигига, шунингдек солиқ тўловчининг олдинги солиққа тортишига боғлиқ. Бизнинг фикримизча, солиқ текширувлари жами аудитдан кейинги солиқ қонунчилигига ижобий таъсир кўрсатмайди. Бунинг ўрнига, солиқ текширувларининг ўзига хос тўхтатувчи таъсири аудит самарадорлигига кучли боғлиқлигини аниқлаймиз.

Тадқиқотларга эътибор қаратадиган бўлсак, барча хулосаларда солиқ текширувлари ва аудит самарадорлигининг аҳамияти солиқ тўловчилар учун ҳам самарали эканлиги таъкидлаб келинмоқда. Аммо барча мамлакатлар каби бизнинг

жамиятимизда ҳам солиқ тўловчилар томонидан солиқ мажбуриятларини бажармаслик ҳолатлари доимий равишда кузатиб келинмоқда. Қуйидаги 1-жадвалда мамлакатимизда 2016-2021 йилларда олиб борилган солиқ текширувлари бўйича маълумотлар таҳлил қилинган.

1-жадвал.

Ўзбекистон Республикасида 2016-2021 йилларда ўтказилган солиқ текширувлари ўзгариш динамикаси таҳлили¹, млрд.сўм

Йиллар	Жами текширувлар ўтказилди	Шундан			Қўшимча солиқлар ва тўловлар миқдори	Қўлланиладиган молиявий санкциялар миқдори	Текширувлар натижасида ундирилган суммалар
		Солиқ органларининг ташаббуси билан	Жиноий ишлар бўйича	Ихтиёрий тугатиш тўғрисида			
2016	18 624	5 637	3 675	4 150	890,8	457,5	693,2
2017	15 131	5 664	1 876	3 465	767,2	352,6	469,7
2018	6 998	0	1 845	3 939	809,4	487,2	236,6
2019	5 356	0	1 567	3 487	906,4	402,0	178,6
2020	12 423	0	1 842	10 581	1 385,2	1 620,5	137,5
2021	33 337	139	3 419	29 729	2 893,8	2 535,3	687,0

1-жадвалда 2016-2021 йилларда ўтказилган ўтказилган солиқ текширувлари бўйича маълумотлар келтирилган бўлиб, 2016 йилда 18 624 та солиқ текширувлари ўтказилган бўлса, 2021 йилда бу кўрсаткич 33 337 тани ташкил этмоқда, яъни солиқ текширувлари сони 14713 та ошганлигини кўришимиз мумкин. Шунингдек, 2016 йилда 5 637 та, 2017 йилда 5 664 та солиқ текширувлари солиқ органларининг ташаббуси билан ўтказилган бўлса, 2018-2020 йилларда 0 га тенг бўлган, 2021 йилда эса 139 маротаба ўтказилганлигини кўриш мумкин. Сабаби Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 январдаги ПФ-5308-сон Фармони билан молия-хўжалик фаолиятини режали текширишга, яъни режали тафтишга (жиноят ишлари бўйича тафтиш билан чалкаштирманг) 3 йил муддатга мораторий эълон қилинди.

Камерал солиқ текширувлари натижасида аниқланган энг юқори хавфга эга солиқ тўловчиларга эса солиқ аудити тайинланади. Давлат солиқ хизмати органлари томонидан 2021 йил давомида амалга оширилган таҳлиллар асосида ўтказилган солиқ назорати тадбирлари натижалари тўғрисида маълумотга эътиборингизни қаратмоқчимиз (2-жадвал).

2-жадвалда давлат солиқ хизмати органлари томонидан 2021 йил давомида амалга оширилган таҳлиллар асосида ўтказилган солиқ назорати тадбирлари натижалари тўғрисида маълумотлар келтирилган бўлиб, жами тафовут аниқланган корхоналар сони 10387 тани ташкил этган. Олиб борилган текширувларда 10242 таси камерал солиқ текширувлари ва 145 таси солиқ аудитларига тўғри келган бўлса, 3140,0 млрд.сўм камомад аниқланган.

Ўтказилган назорат тадбирлари якуни билан тақдим қилинган ҳавф суммаси текшириш давомида аниқланган сумма 1973,0 млрд.сўм бўлса, шундан сегмент таҳлили бўйича ҳисоблангани 1265,2 млрд.сўмни, текширишда қўшимча аниқлангани 707,9 млрд.сўмни ташкил этган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

2021 йил давомида амалга оширилган таҳлиллар асосида ўтказилган солиқ назорати тадбирлари натижалари тўғрисида маълумот ², млрд.сўм

Т/р	Йўналиш	Тафовут аниқланган корхоналар (аниқланган ҳавф)		Ўтказилган назорат тадбирлари якуни билан тақдим қилинган ҳавф суммасини тасдиғини топиш ахволи						Ўтказилган назорат тадбирлари бўйича солиқ текширувлари улуши, %	
		сони	суммаси	Текширишда аниқланган сумма (қўшимча ҳисобланган)	шундан				Асослан-тирилган (тасдиғини топмаган)	Текшириш якунланиб қарор қилиш жараёнида	
					Сегмент таҳлили бўйича ҳисобланган	Текширишда қўшимча аниқланган	Ундирилган сумма	Қўшимча суммага нисбатан улуши (%)			
Жами		10387	3140,0	1 973,0	1 265,2	707,9			1 693,4	181,5	100 %
1	Камерал солиқ текширувлари	10242	2547,4	1 216,4	1 142,4	74,0	561,7	46%	1 223,6	181,5	98,6 %
2	Солиқ аудити	145	592,6	756,7	122,8	633,8			469,8	0,0	1,4 %

²Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

Солиқ назорати тадбири асосида ўтказилган таҳлилларнинг улушида кўрадиган бўлсак, тафовутда аниқланган суммаларнинг 1 216,4 млрд.сўмини камерал солиқ текширувлари натижасида аниқланганлигини, 756,7 млрд.сўмини солиқ аудити давомида аниқланганини кўришимиз мумкин.

5. Хулоса ва таклифлар.

Юқоридаги тадқиқотлардаги фикрлар ва мамлакатимизда олиб борилган таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, солиқ органлари томонидан олиб бориладиган солиқ текширувлари йиллар кесимида камайган, аммо янги киритилган солиқ текширувлари бўйича олиб борилаётган солиқ назорати натижалари яқин 2 йилликдан сўнг натижадорлиги бўйича таҳлил қилинганда қанчалик самара кўрсата олиши маълум бўлади. Шунингдек, қонунбузарликларни аниқлаш бўйича солиқ текширувларининг салоҳиятини ошириш ҳамда талабларга жавоб бермайдиган солиқ тўловчиларга йўналтирилганликни яхшилаш ҳам қонунбузарликни ўрнатиш ва қўллаб-қувватлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга Бундан ташқари, биз текширувлар солиқ тўловчиларнинг риоя қилиш мотивларига таъсир қилади деган фаразни қўллаб-қувватламадик.

Чунки солиқ текширувидан ўтган солиқ тўловчилар солиқ органи аниқлаган камчиликлар ва солиқ мажбуриятини бажармаслик натижасидаги вужудга келган солиқ ҳуқуқбузарликларини текшириш вақтидагина англаб етиши мумкин деб ҳисоблаши мумкин. Аммо бугунги кунда юқорида жадвалда таҳлил қилинган манбалар солиқ тўловчиларнинг солиқ органлари томонидан солиқ текширувларига мораторий қўйилган 2018-2020 йиллардаги вақтда ҳам солиқ ҳуқуқбузарликлари ва қонун бўзилишларига йўл қўйганлигини кўрсатаётган бўлса, мазкур солиқ текширувларини ўзлари учун фойдали деб қабул қилишлари керак.

Шунингдек, аудит самарадорлигига ҳам эътибор қаратиш лозим. Чунки солиқ тўловчилар солиқ органлари билан фақат солиқ назорати тадбирларида аниқланган камчиликларга дуч келмасликлари учун уларнинг ўзлари ташаббуслари билан аудит ва солиқ мониторингидан ўтиб туришлари ўз фаолиятларига самарали таъсир кўрсатиб, камчиликларни ўз вақтида аниқлашга ва ҳалол солиқ тўловчи мақомини сақлаб қолишига ижобий таъсир кўрсатишига ҳаракат қилишлари мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар:

Advani, A., Elming, W., Shaw, J., (2017) *The Dynamic Effects of Tax audits*. No. W17/24. The Institute for Fiscal Studies, London, UK.

Andreoni, J, Erard, B., Feinstein, J.S., (1998) *Tax compliance*. J. Econ. Lit. 36 (2), 818–860.

Alm, J., McKee, M., (2006) *Audit certainty, audit productivity, and taxpayer compliance*. Natl. Tax J. 59 (4), 801–816.

Alm, J., Kasper, M., (2021) *Laboratory experiments*. In: Van Rooij, B., Sokol, D. (Eds.), *Cambridge Handbook of Compliance*. Cambridge University Press, Cambridge, UK, pp. 707–727.

Braithwaite, V., (2009) *Defiance in Taxation and Governance –Resisting and Dismissing Authority in a Democracy*. Cheltenham, UK and. Edward Elgar Publishing Limited, Northampton, MA.

Bernasconi, M., Bernhofer, J., (2020) *Catch me if you can: testing the reduction of compound lotteries axiom in a tax compliance experiment*. J. Behav. Experim. Econ. 84, 101479.

Beer, S., Kasper, M., Kirchler, E., Erard, B., (2020) Do audits deter or provoke future tax noncompliance? Evidence on self-employed taxpayers. CESifo. Econ. Stud. 66 (3), 248–264.

DeBacker, J., Heim, B.T., Tran, A., Yuskavage, A., (2018) Once bitten, twice shy? The lasting impact of IRS audits on individual tax reporting. J. Law Econ. 61 (1), 1–35.

Enachescu, J., Olsen, J., Kogler, C., Zeelenberg, M., Breugelmans, S.M., Kirchler, E., (2019) The role of emotions in tax compliance behavior: a mixed-methods approach. J. Econ. Psychol. 74, 102194.

Gemmell, N., Ratto, M., (2012) Behavioral responses to taxpayer audits: evidence from random taxpayer inquiries. Natl. Tax J. 65 (1), 33–58.

Hu, F., Ben-Ner, L., (2020) The effects of feedback on lying behavior: experimental evidence. J. Econ. Behav. Organ. 171, 24–34 .

Keen, M., Slemrod, J., (2017) Optimal tax administration. J. Publ. Econ. 152, 133–142 .

Kirchler, E., Hoelzl, E., Wahl, I., (2008) Enforced versus voluntary tax compliance: the “slippery slope” framework. J. Econ. Psychol. 29 (2), 210–225 .

Kleven, H.J., Knudsen, M.B., Kreiner, C.T., Pedersen, S., Saez, E., (2011) Unwilling or unable to cheat? Evidence from a randomized tax audit experiment in Denmark. Econometrica 79 (3), 651–692.

Lederman, L., (2018) Does enforcement reduce voluntary tax compliance? Brigh. Young Univ. Law Rev. 3, 623–694 .

Matsueda, R.L., Kreager, D.A., Huizinga, D., (2006) Deterring delinquents: a rational choice model of theft and violence. Am. Sociol. Rev. 71 (1), 95–122.

McKee, M., Siladke, C.A., Vossler, C.A., (2018) Behavioral dynamics of tax compliance when taxpayer assistance services are available. Intern. Tax Publ. Fin. 25 (3), 722–756 .

Tversky, A., Kahneman, D., (1974) Judgment under uncertainty: heuristics and biases. Science 185 (4157), 1124–1131.

Qurbanov, Z., & Isaev, F. (2017). Иқтисодий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили. Iqtisodiyot Va Innovatsion Texnologiyalar, (1), 321–328. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/economics_and_innovative/article/view/9190

Курбанов З.Н., Исаев Ф.И. Налоговый анализ как новое направление экономического анализа //актуальные вопросы совершенствования бухгалтерского учета, статистики и налогообложения организации. – 2017. – С. 246-254.

Курбанов З., Исаев Ф. Солиқ ҳисоби ва солиқ ҳисоботининг баъзи масалалари //Экономика и образование. – 2022. – Т. 23. – №. 4. – С. 190-196.

ИЧКИ АУДИТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ЖАРАЁНИДА АХБОРОТ-ДАСТУРИЙ ВА ТАҲЛИЛИЙ ВОСИТАЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ

и.ф.н., доцент Махмудов А.Н.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Аннотация: *Мақолада аудиторлик фаолиятини ташкил этишда ахборот-дастурий таъминотнинг аҳамияти очиб берилган, хусусан, ички аудит мақсадлари учун таҳлилий амаллардан фойдаланиш, бунда илғор хорижий тажрибалар асосида мамлакатимиз тўқимачилик ва тикув-трикотаж корхоналарида иқтисодий таҳлилни ташкил этиш бўйича таклифлар берилган.*

Калит сўзлар: *аудиторлик фаолияти, ички аудит, таҳлилий амаллар, дастурий таъминот, хорижий компьютер дастурлар, аудитни автоматлаштириш бўйича миллий дастурлар.*

Аннотация: *В статье раскрыто значение информационно-программного обеспечения организации аудиторской деятельности, в частности, даны предложения с учетом передового зарубежного опыта по использованию аналитических процедур для целей внутреннего аудита, а также, по организации экономического анализа на текстильных и швейно-трикотажных предприятиях страны.*

Ключевые слова: *аудиторская деятельность, внутренний аудит, аналитические процедуры, программное обеспечение, зарубежные компьютерные программы, национальные программы по автоматизации аудита.*

Annotation: *The article reveals the importance of information and software for the organization of audit activities, in particular, proposals are made taking into account the best foreign experience on the use of analytical procedures for the purposes of internal audit, as well as on the organization of economic analysis at the country's textile and sewing and knitting enterprises.*

Key words: *audit activity, internal audit, analytical procedures, software, foreign computer programs, national audit automation programs.*

1. Кириш.

2022 – 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясига мувофиқ иқтисодиётимиз ривожланишининг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланган енгил саноат корхоналарига йўналтирилаётган хорижий инвестицияларнинг самарадорлигини ошириш ҳамда замонавий техника ва технологиялардан фойдаланиш асосида тўқимачилик саноати маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини 2 баравар ва чарм-пойабзал маҳсулотлари ишлаб чиқаришни 3 бараварга кўпайтириш вазифаси белгиланган (Фармон, 2022).

Иқтисодиётимизни барқарор ривожлантиришда аудиторлик фаолиятини халқаро стандартларга трансформация қилиш жараёнида амалга оширилаётган ислохотларни илмий-назарий жиҳатдан асослаш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 сентябрдаги «Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятини янада ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида»ги қарори бу соҳадаги муҳим қадам бўлди. Мазкур қарорга биноан Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги билан биргаликда 2019 йилнинг 1 апрелига қадар муддатда аудиторлик ташкилотлари ҳамда бухгалтерлар ва аудиторларнинг республика жамоат бирлашмалари билан ўзаро электрон ҳамкорликка мўлжалланган Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг «Аудит» дастурий мажмуасини ишлаб чиқишни таъминлаш вазифаси белгилаб қўйилди.

Ўз навбатида иқтисодиётда рақамли технологиялардан кенг фойдаланиш аудиторлик фаолияти, аудиторлик текширувларининг ташкилий ва методологиясига ҳам зарур ўзгаришларни киритишни талаб этмоқда. Аудит амалиётида рўй бераётган ўзгаришларнинг таҳлили уни ташкил этиш анъанавий усулдан интеллектуал усулга ўтаётганлигини кўрсатмоқда. Фикримизча, аудит методологияси ҳам технологияларга асосланмоғи лозим. Аудитни рақамлаштириш жараёни босқичма-босқич амалга оширилиши мақсадга мувофиқ.

2. Адабиётлар шарҳи.

Иқтисодчи олим Ш.А.Хусаинов ва Ж.М.Кушматовнинг (2021) фикрича: "...рақамли бизнес муҳити ички аудит функциясига уч жиҳатдан таъсир қилади. Биринчидан, бу унинг миқёсига таъсир қилади. Ички аудитни режалаштиришнинг мослашувчанлиги ва талаб қилинадиган рақамли маълумотларнинг ўсиши кутилмоқда ва ахборот технологиялари (ИТ) хавфлари тобора муҳим аҳамият касб этади, айниқса киберхавфсизлик таҳдидлари. Иккинчидан, ички аудиторлар томонидан амалга ошириладиган консалтинг хизматларига талаб юқори, учинчидан, рақамлаштириш ички аудиторларнинг кундалик вазифаларида ишлаш амалиётини ўзгартирмоқда".

Профессор Б.А.Хасанов ва бошқаларнинг (2003) "Ички аудит корхонанинг ўзи томонидан амалга оширилади, унинг вазифаси харажатлар шаклланиши устидан ички хўжалик назорати, режадаги смета ва меъёрлардан четга чиқишларни аниқлаш, уларнинг сабабларини таҳлил қилиш ва жавобгар шахсларни аниқлаш, молия-хўжалик фаолияти захираларини қидириш ва корхонани самарали бошқарув қарорлари қабул қилиш учун зарурий ахборот билан таъминлашдан иборат" деган фикрини тўлиқ қўллаб-қувватлаймиз.

Бу борада Р.Д.Дусмуратовнинг (2003) қуйидаги фикрини эътироф этамиз: "Ички аудиторлар ўзлари ишлайдиган корхоналар фаолиятини текширади. Аммо, улар қоидага кўра, корхона маъмурияти (директорлар кенгаши) таркибига кирдиладир".

АҚШлик иқтисодчи С.Розенсвейгнинг фикрича: "Ички аудитнинг (Robotic Process Automation- RPA) жараёнларни роботик автоматлаштириш ташаббусида эрта иштирок этиши умумий бошқарув асослари ва жараёнлар дизайни бўйича мувозанатли муҳокама, хавфларни баҳолаш ва келишувни таъминлайди".

Мазкур тушунчага Н.Ф.Каримов (2006) қуйидагича ёндашган: "Ички аудит корпоратив бошқарув, назорат ҳамда рискларни бошқаришни баҳолаш ва уларнинг самарадорлигини оширишга нисбатан тизимга солинган ва пухта ташкил этилган ёндашув орқали қўйилган мақсадларга эришишга ёрдам беради".

Ички аудит соҳасида чуқур илмий изланишлар олиб борган иқтисодчи олим Ш.И.Илхомов (2018) ўз асарларида: “Ички аудит бошқарув назоратининг ажралмас ва муҳим элементи бўлиб ҳисобланади” деган таърифни берган.

Россиялик олима Н.А.Проданова (2006) Ички аудитнинг мақсадига қуйидагича таърифни келтирган: Ички аудитнинг мақсади – бу ташкилот бошқарув органларига ички назорат тизимининг турли бўғинлари устидан самарали назоратни амалга оширишда кўмаклашиш.

3. Тадқиқот методологияси.

Мақолада ички аудитни ташкил этиш жараёнида ахборот-дастурий ва таҳлилий воситаларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича илмий изланишлар олиб борилган. Унда анализ, синтез, гуруҳлаш, таққослаш ва коэффициентлар каби усуллардан самарали фойдаланилган.

4. Таҳлил ва натижалар.

Иқтисодиётни рақамлаштириш ўз навбатида рақамли аудит моделини ишлаб чиқишни ижтимоий-иқтисодий заруратга айлантди. Аудит методологиясининг истиқболдаги ривожланиши аудиторлик рискларини бошқаришга йўналтирилган концепцияга асосланиши зарур. Демак, рақамли иқтисодиёт шароитида нафақат аудитнинг назарий масалалари, балки, унинг услубиёти ва амалиётида ҳам стратегик ислохотларни амалга ошириш талаб этилади.

Бу борада халқаро амалиётда тан олинган SoftExpert Audit компьютер дастурига эътибор қаратадиган бўлсак, у аудит жараёнини комплекс равишда амалга оширишга мўлжалланган. Мазкур дастур ягона интеграциялашган платформада аудитни режалаштириш, тайёрлаш, аудит режалари, дастурлари ва назорат варақаларини ишлаб чиқиш, аудитни ўтказиш, ҳисобот тузиш ва мониторинг қилишгача бўлган барча босқичларни комплекс бошқаради.

Аудитнинг мазкур компьютер дастури ички аудит, операцион аудит, IT-аудити, мол етказиб берувчилар билан муомалалар аудити, риск ва хавф-хатарларни баҳолаш, аудит сифатини назорат қилиш каби барча турдаги функцияларни бажаради.

Тўлиқ ва мослашувчан хусусиятга эга бўлган SoftExpert Audit дастурининг SoftExpert Suite иловасидан активлар, капитал, мажбуриятлар ва бизнес жараёнларини бошқариш, инвестицион лойиҳалар таҳлили, молиявий ҳисобот аудити каби соҳаларда фойдаланиш самарали ҳисобланади.

SoftExpert Suite махсус иловаси ижтимоий масъулият, бошқарув, сифат, экология, тиббиёт ва молиявий хавфсизлик билан боғлиқ халқаро стандартлар талаблари асосида ички ва ташқи аудитни амалга оширишга хизмат қилади. Бунда аудиторлар аниқ, реал вақтда ишончли ахборотга эга бўлган функциялар, қулай, интуитив тушунарли порталлар орқали аудит сифатини мониторинг қилиш имкониятига эга бўладилар.

Бунинг натижасида қуйидагиларга эришилади:

аудитни режалаштириш, амалга ошириш, ҳисобот бериш ва кузатишгача бўлган барча аудит жараёнларини автоматлаштиришга;

аудиторларга алоҳида аудиторлик топшириғидан то тўлиқ йиллик аудит дастуригача режалаштириш имкони яратилади;

аудит натижаларини расмийлаштиришни мақбуллаштиради, қидирув жараёнини автоматлаштиради ва зарур бўлганда тузатувчи ҳаракатлар режаларини амалга оширади;

1-жадвал

Аудиторлик текширувларида муҳимлилик даражасини баҳолашнинг таклиф этилаётган вариантлари¹

Т.р.	Кўрсаткичлар	Ўсиш, млн. сўм	%	Камайиш, млн. сўм	%
	1-вариант:				
	Активлар:				
1.	Пул маблағлари	1 000,0	2	1 000,0	2
2.	Дебиторлик қарзлари	15 000,0	30	5 000,0	10
3.	Товар-моддий захиралар	34 000,0	68	44 000,0	88
	Жами муҳимлилик	50 000,0	100	50 000,0	100
	2-вариант:				
1.	Пул маблағлари	10 00,0	2	1 000,0	2
2.	Дебиторлик қарзлари	5 000,0	10	1 000,0	2
3.	Товар-моддий захиралар	24 000,0	48	24 000,0	48
	Жами активлар бўйича	30 000,0		26 000,0	
	Пассивлар:				
4.	Капитал	2 000,0	4	3 000,0	6
5.	Қисқа муддатли мажбуриятлар	13 000,0	26	17 000,0	34
6.	Узоқ муддатли мажбуриятлар	5 000,0	10	4 000,0	8
	Жами пассивлар	20 000,0		24 000,0	
	Жами муҳимлилик даражаси	50 000,0	100	50 000,0	100

Жадвалнинг кўрсатишича, аудиторлик текширувлари жараёнида муҳимлиликни баҳолаш биринчи вариантда баланснинг жорий активлари қисмига қаратилган бўлса, иккинчи вариантда баланс пассивидаги капитал ва мажбуриятлар салмоғи билан ҳам аниқлаш таклиф этилганлиги диққатга сазовордир.

Муҳимлилик чегараси аниқланмаган ва тузатилмаган бузиб кўрсатишларнинг умумий йиғиндиси молиявий ҳисобот учун ўрнатилган муҳимлилик даражасидан ошиб кетиши эҳтимолини мақбул бўлган паст даражагача камайтириш мақсадида аудитор томонидан оптимал қилиб белгиланган сумма ёки фоизларни англатади. Талабга қараб, операциялар, счётлар қолдиқлари ёки очиб бериладиган маълумотнинг айрим турлари бўйича ўрнатилган муҳимлилик даражаси ёки даражаларидан аудитор томонидан камроқ қилиб ўрнатилган сумма ёки суммалар ҳам «муҳимлилик чегараси» деб аталади.

Аудиторлик ташкилотлари учун муҳимлилик даражасини белгилашда қуйидаги омиллар ҳисобга олинади:

- хатоликнинг мутлоқ миқдори;
- хатоликнинг нисбий миқдори (хатони молиявий ҳисоботнинг шакллари бўйича умумий суммасига нисбатан таҳлил қилиниши);
- хатоликнинг йиғма қиймати;
- ҳисобот моддаларининг мазмуни (хатоликка мойил моддалар);
- аниқ шартлар – ҳисобот кимга мўлжалланган: акциядорлар (фойда), банклар (пул оқими), инвесторлар (фойда ва пул оқими);
- ноаниқлик (фаолиятнинг давомийлиги ва узлуксизлиги, банкротлик белгиларининг мавжудлиги).

Муҳимлилик даражасини белгилашда фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот бўйича қуйидаги кўрсаткичлар ҳисобга олинади:

- товар айланишидан – 0,5-1,0 %;

¹ Муаллиф ишланмаси.

- ялпи фойдадан – 1,0 - 2,0 %;
- солиққа тортилгунга кадар фойдадан – 5,0%;

Баланс хисоботи моддалари бўйича:

- хусусий капитал суммасидан – 5,0 %;
- активлар қийматидан – 1,0 - 2,0 %.

Аниқланган хато суммаси келтирилган кўрсаткичлардан юқори бўлса, бундай хато муҳим хато, деб ҳисобланади.

Ривожланган давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб, муҳимлилик даражасини баҳолашда тақсимланмаган фойда суммасига асосан қуйидаги тахминий кўрсаткичлардан фойдаланишни тавсия этамиз:

- хато суммаси 5% гача бўлса – муҳим эмас,
- хато суммаси 5% дан 10% гача бўлса – муҳим бўлиши мумкин,
- хато суммаси 10% дан юқори бўлса – доимо муҳим ҳисобланади.

Муҳимлилик даражасини белгилаш босқичларини қуйидаги бўлимларга ажратамиз.

Тестдан ўтказиш ва режалаштириш босқичи:

1-босқич. Муҳимлилик тўғрисида дастлабки мулоҳаза.

2-босқич. Сегментларга муҳимлилик тўғрисидаги дастлабки мулоҳазани қўллаш.

Натижаларни баҳолаш:

3-босқич. Сегментлардаги ҳақиқий хато суммасини аниқлаш.

4-босқич. Ҳақиқий хато суммаларининг умумий миқдорини аниқлаш.

5-босқич. Умумий ҳақиқий хато суммасини дастлабки мулоҳаза суммаси билан солиштириш.

2-жадвал

«INDORAMA» акциядорлик жамиятининг сотишдан олинган даромадлари ва харажатлари таҳлили², млн.сўм

Кўрсаткичлар	2017	2018	2019	2020	2021
1.Молиявий натижалар кўрсаткичлари					
Сотишдан олинган тушум	740 430	871 094	1 024 816	1 205 666	1 418 431
Сотилган махсулотнинг таннархи	464 378	530 647	599 082	781 296	920 568
Давр харажатлари, жами	170 911	201 072	251 515	212 173	238 034
Шу жумладан:					
Иш ҳақи	61 053	71 827	72 984	79 963	99 089
Ижара ҳақи	65 151	76 648	103 925	77 872	60 157
Асосий воситаларнинг эскириши	24 395	28 700	45 498	34 376	18 917
Кредит фоизлари	20 312	23 897	29 109	19 962	59 870
Соф фойда	105 141	139 375	174 219	212 197	259 829
Соф фойда маржаси%	14,2%	16%	17%	17,6%	18,3%

Жадвалнинг кўрсатишича, тадқиқот объектида сотишдан олинган тушумнинг йиллар кесимида ошиши кузатилган. Унинг таъсирида мос равишда махсулот таннархи ҳам ўсиб борган. Давр харажатлари эса 2021 йилда 2017 йилга нисбатан 139 фоизга ўсган, бироқ 2019 йилга нисбатан олганимизда, бу харажатлар 94,6

² «INDORAMA» акциядорлик жамиятининг молиявий ҳисобот маълумотлари

фоизга камайганлигини гувоҳи бўламиз. Соф фойда маржаси йиллар давомида мос равишда 2017 йилда 14,2%; 2018 йилда 16%; 2019 йилда 17%; 2020 йилда 17,6%; ва 2021 йилда 18,3 %ни ташкил этганлигини ижобий ҳолат сифатида баҳолаш лозим.

Муҳимлилик тўғрисида дастлабки мулоҳаза, 50 000,0 млн.сўм.

Тегишли аудиторлик тадбирларини белгилаш (муҳокама, қўшимча тестлар белгилаш, қарор қабул қилиш ва бошқалар) натижасида дастлабки мулоҳазага тузатиш киритилади.

Аудиторлик таҳлилий амаллари натижасида жами активлар ва тақсимланмаган фойда бўйича қуйидаги ҳақиқий ҳолат аниқланди:

Баланс, млн.сўмда.

1. Пул маблағлари – 100 000,0
2. Дебиторлик қарзлари – 450 000
3. Товар-моддий заҳиралар – 550 000

Жами активлар - 1 000 000

Тақсимланмаган фойда - 1 000 000

Мақолада ҳозирги пайтда амалиётда кенг қўлланилаётган «E-views», «Stata» ва «Excel» дастурлари имкониятларидан фойдаланиб, эконометрик моделлаштириш ёрдамида молиявий натижаларга таъсир этувчи омилларнинг узоқ муддатли прогнози ишлаб чиқилган ва амалиётга жорий этилган.

3-жадвал

**«BETLIS TEKSTIL» МЧЖнинг 2016-2021 йиллардаги
молиявий натижалари кўрсаткичлари динамикаси³, минг сўм**

Кўрсаткичлар	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Соф тушум, минг сўм	44 073 679	82 466 323	76 045 393	74 245 844	98 945 423	135 322 545
Асосий фаолият фойдаси %	54	40	42	37	18	11
Солиқ тўлангунча фойда %	12	5	9	13	13	6
Соф фойда %	7	3	8	11	9	5

Жадвал маълумотларининг кўрсатишича, тадқиқот объектининг соф тушуми 2021 йилда 2016 йилга нисбатан 3 мартадан ортиқ бўлган, аммо асосий фаолиятнинг фойдаси 43 фоизга, солиқ тўлангунча фойда 6 фоизга ва соф фойда 2 фоизга камайганлигини гувоҳи бўламиз.

4-жадвал

**«BETLIS TEKSTIL» МЧЖнинг 2022-2026 йиллардаги
молиявий натижаларининг прогноз кўрсаткичлари [13], минг сўм**

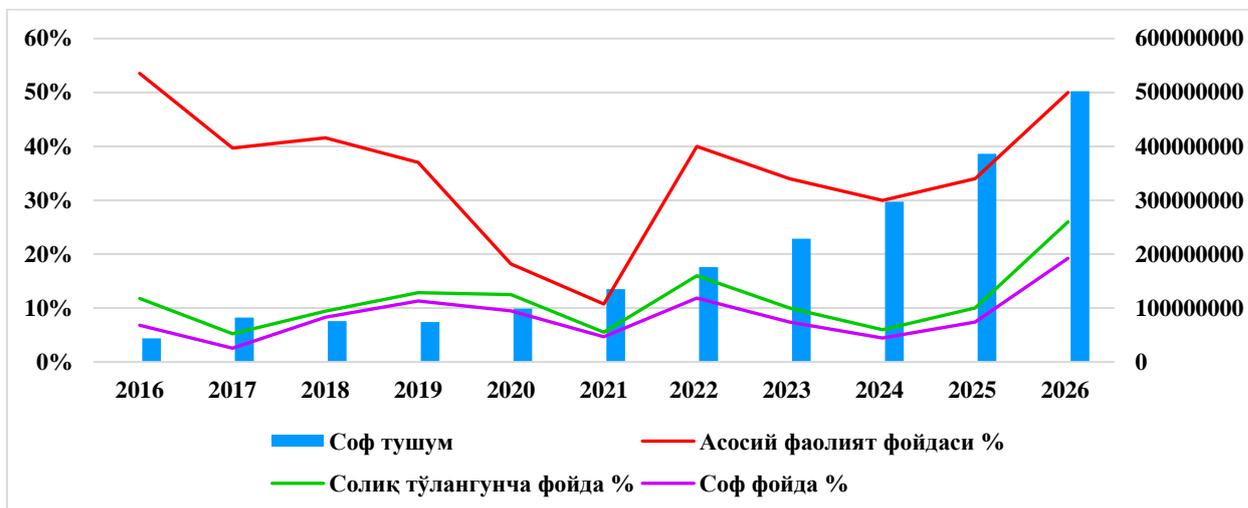
Кўрсаткичлар	2022	2023	2024	2025	2026
Соф тушум, минг сўм	175 919 309	228 695 101	297 303 631	386 494 721	502 443 137
Асосий фаолият фойдаси %	40	34	30	34	50
Солиқ тўлангунча фойда %	16	10	6	10	26
Соф фойда %	12	7	4	7	19

Жадвал таҳлили натижасида 2022–2026 йилларда корхонанинг молиявий натижалари кўрсаткичлари бўйича ижобий тенденциялар кутилмоқда. Хусусан,

³ «BETLIS TEKSTIL» МЧЖнинг 2016-2021 йиллардаги молиявий ва статистик маълумотлари

2026 йилда 2022 йилга нисбатан ўсиш 3 марта, асосий фаолият фойдаси 10 фоизга, солиқ тўлангунча фойда 10 фоизга ва соф фойда 7 фоизга ўсиши прогноз маълумотлари асосида тасдиқланди.

Мақолада амалга оширилган тадқиқотлар натижасида «BETLIS TEKSTIL» МЧЖнинг 2016-2021 йиллардаги молиявий натижалари динамикаси ва 2022-2026 йилларда кутилаётган прогноз кўрсаткичлари диаграмма кўринишида ишлаб чиқилган.

1-расм. «BETLIS TEKSTIL» МЧЖнинг 2016-2021 йиллардаги молиявий натижалари динамикаси ва 2022-2026 йилларда кутилаётган прогноз кўрсаткичлари⁴

Юқоридаги панель маълумотлари ва прогноз кўрсаткичларини компьютер дастурлари ёрдамида қайта ишлаш натижасида аудиторлик текширувларини амалга оширишга, шунингдек, аудиторлик ҳисоботи ҳамда хулосасини халқаро стандартлар асосида тайёрлашга имконият яратилади.

5. Хулоса ва таклифлар.

Аудит жараёнида муҳимлиликни аниқлаш ва рискни баҳолашда таҳлилий амаллардан фойдаланиш юзасидан ишлаб чиқилган тавсиялар натижасида аудитни халқаро стандартлар асосида ташкил қилиш имконияти юзага келади.

Енгил саноат тизимида АКТда қайта ишлашга мўлжалланган рақамлаштирилган ҳисоб регистрларининг такомиллаштирилган шакллари ҳамда «Тармоқ корхоналарида харажатлар – маҳсулот ҳажми – фойда» Занжири асосида истеъмол қийматини шакллантиришнинг ишлаб чиқилган механизмининг тармоқ корхоналари фаолиятига татбиқ қилиш ижобий самара беради.

Енгил саноат корхоналарида «Audit-sampling», «SoftExpert Audit» дастурлари асосида маҳсулот таннархи ва молиявий натижалар аудитини ўтказиш бўйича услубий тавсиялар ҳамда тўқимачилик ва тикув-трикотаж корхонасининг маҳсулот таннархи ва молиявий натижаларига таъсир этувчи кўрсаткичларнинг 2025 йилгача ишлаб чиқилган прогнозини амалиётга жорий этиш мақсадга мувофиқ.

⁴ «BETLIS TEKSTIL» МЧЖнинг 2016-2021 йиллардаги молиявий ва статистик маълумотлари

Адабиётлар:

Ilhomov Sh.I. (2018) Audit. Darslik. - T.: Iqtisodiyot.

Seth Rosensweig. Robotic Process Automation (RPA): A primer for internal audit professionals. [https://www.pwc.com/us/en/services/consulting/cyber security-risk-regulatory/library/robotic-process-automation-internal-audit.html](https://www.pwc.com/us/en/services/consulting/cyber-security-risk-regulatory/library/robotic-process-automation-internal-audit.html)

АСНХС (2012) Аудит ва сифат назоратининг халқаро стандартлари. I қисм. 1-жилд. - Т.: «Sano-standart», 2014, б. 501.

Дусмуратов Р.Д. (2003) Аудит асослари. Дарслик. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 612 б.

Каримов Н.Ф. (2006) Тижорат банкларида ички аудит. Монография. Т.: Фан.

Проданова Н.А. (2006) Внутренний аудит, контроль и ревизия. - М.: Налог Инфо, с. 42.

Тулаев М.С. (2021) Аудитда муҳимлик даражасини аниқлаш методикасини ривожлантириш. «Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar» илмий электрон журнали. № 5, сентябрь-октябрь.

Фармон (2022) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон. <https://lex.uz/docs/5841063>

Қарор (2018) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 сентябрдаги «Ўзбекистон Республикасида Аудиторлик фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3946-сон. <https://lex.uz/docs/3914502>

Хусаинов Ш.А., Кушматов Ж.М. (2021) Рақамли технологияларни жорий этиш орқали ички аудитни такомиллаштириш. "Science and Education" Scientific Journal. August 2021 / Volume 2 Issue 8. <https://cyberleninka.ru/article/n/ra-amli-tehnologiyalarni-zhoriy-etish-or-ali-ichki-auditni-takomillashtirish>

Хасанов Б.А., Алибоев З.А., Зокирова М.Ш. (2003) Ички аудитни автоматлаштириш асослари. - Т.: Фан, 162 б.

ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИНГ ТУРЛАРИ ВА ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Рахимова Д.М.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Аннотация: Ушбу илмий мақолада зиёрат туризмининг назарий асослари, назарий-илмий талқинининг ривожланиш жараёнлари, зиёрат туризмининг мақсади ва ўзига хос жиҳатлари, мамлакатимизда ривожланиш йўналишлари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: зиёрат туризми, диний туризм, зиёратгоҳ, руҳий покланиш, зиёратчи, сайёҳ.

Аннотация: В данной научной статье исследуются теоретические основы паломнического туризма, процессы развития теоретического и научного осмысления, цели и особенности паломнического туризма, направления развития в нашей стране.

Ключевые слова: паломнический туризм, религиозный туризм, место паломничества, духовное очищение, паломник, турист.

Abstract: In this scientific article, the theoretical foundations of pilgrimage tourism, the development processes of theoretical and scientific interpretation, the purpose and specific aspects of pilgrimage tourism, and the directions of development in our country are researched.

Key words: pilgrimage tourism, religious tourism, pilgrimage site, spiritual purification, pilgrim, tourist.

1. Кириш.

Ҳар қандай саёҳатнинг мақсади (ёки мақсадлар тўплами) бор, у асосан мотивга эга. Инсоният тарихи давомида саёҳатчининг мақсади кўпинча диний мазмунга эга бўлган. Бундай саёҳатлар охир-оқибат зиёратгоҳлар номи билан машҳур бўлди ва туризмда зиёрат туризми сифатида юритила бошлади..

Зиёрат туризми - туристларнинг тарихий, маданий ва табиий мерос объектларига ташрифини ташкил этиш фаолияти. Турли динлар ва аҳоли қатламлари вакиллари нафақат диний, балки ташриф буюрган жойларнинг тарихий, маданий ва бадиий қадриятлари билан таништириш уларга янги билимлар олиш, атрофдаги воқеликни янгича нуқтаи назардан баҳолаш имконини беради. йўл.

Зиёрат туризми ташкил этиш туризмининг бошқа соҳалари сингари саёҳат дастурларини ишлаб чиқиш ва саёҳатчилар диққатга сазовор жойларнинг атмосферасини ижобий идрок этишлари учун пухта тайёргарликни талаб қилади (М.А.Винокуров, 2004).

Зиёрат туризмнинг дастурини тўғри танлаш саёҳатчининг саёҳатдан кўзлаган мақсадига боғлиқ бўлади. У зиёрат қилишни хоҳлаши, зиёратни бошқа кўнгилочар тадбирлар билан уйғун ҳолатда олиб боришни исташи мумкин. Шу жиҳатдан олганда ҳам, илмий мақола мавзуси долзарб бўлиб, зиёрат туризмнинг турлари, мақсади ва ўзига хос томонларини назарий жиҳатдан тадқиқ этишни мақсад қилади.

2. Адабиётлар шарҳи.

XX асрнинг 70-80 йилларида зиёрат туризми, асосан, маросимларни амалга ошириш шаклида намоён бўлиб, у туризмдан кўпроқ диний амални бажаришга йўналтирилган (V.Turner and E.Turner, 1978).

1990-йилларда зиёрат туризмига янги ғоялар ва тушунчалар киритилди, жумладан:

“диний саёҳатчи сифатида зиёратчи”дан дам олувчи сифатида “сайёҳ”гача бўлган саёҳатнинг давоми (V.L.Smith, 1992);

зиёрат ва туризмнинг диний ҳамда дунёвий билимларни кенгайтиришга хизмат қилиши (J.Lennon and M.Foley, 2000);

икки хил турдаги зиёрат марказлари - расмий ва машхурларнинг ажратилиши (E.Cohen, 1998);

зиёрат ва туризм ўртасидаги мураккаб муносабатлар ҳамда сайёҳ ва зиёратчи ўртасидаги ўхшашлик ва фарқлар (E.Cohen, 1992);

дин, зиёрат ва туризм ўртасидаги муносабатлар (D.J.Timothy and D.H.Olsen, 2006).

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кўплаб сайёҳлар турли хил тажрибаларни, жумладан маърифат, билим, маънавий ва жисмоний фаровонликни яхшилаш ва адреналинни оширишга интилишади.

Ҳозирги адабиётлар зиёратни диний ва дунёвий асосларга эга бўлган яхлит ҳодиса сифатида тушунади (N.Collins-Kreiner, 2010), бу ҳам диний, ҳам дунёвий контекстдан келиб чиқиши мумкин бўлган сайтларни ўз ичига олади.

Диний туризм остида I.G.Brandt (2009) одатдаги муҳитдан ташқарида бўлган муқаддас жойлар ва диний марказларга борадиган сайёҳларнинг хизматларини кўрсатиш ва эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ фаолиятни тушунади. Зиёрат туризми, бу муаллиф таърифига кўра, турли дин вакилларининг зиёрат мақсадидаги саёҳатлари йиғиндисиدير. Зиёрат деганда мўминларнинг муқаддас жойларга таъзим қилиш истаги тушунилади.

М.А.Винокуров (2004) зиёрат туризмини бироз кенгроқ таърифлайди. Унинг фикрича, диний (зиёрат) туризми муқаддас жойларга, черков ёдгорликлари ва муқаддас қадамжоларга жамланган марказларга ташриф буюришни мақсад қилган. Туризмнинг бу тури муҳим диний маросимларда иштирок этиш учун саёҳатлар, диний ёдгорликлар, турли динлар тарихи ва маданияти билан танишиш учун маърифий саёҳатлар, шунингдек, диний масалаларга оид мутахассисларнинг илмий саёҳатларини ўз ичига олади.

К.А.Мазин (2009) “турист” ва “зиёратчи” тушунчаларини, шунга мос равишда “туризм” ва “зиёрат” тушунчаларини аниқлашни номақбул деб ҳисоблайди. Турли конфессия вакиллари ҳам зиёратнинг туризм сифатида таснифланишига қарши.

Изоҳли луғатларда “зиёрат” тушунчасига кўп ҳолларда саёҳат, зиёратчиларни муқаддас жойларга сайр қилиш тушунилади. Шу билан бирга, бир қатор тушунтириш луғатларида, масалан, В.К.Егоров (2009) "зиёрат" тушунчаси бошқа маънога эга. Хусусан, бу саёҳат қилиш, баъзи диққатга сазовор жойлар билан танишиш, шунингдек, машхур одамлар билан танишиш учун бирор жойга боришни англатади. Шубҳасиз, бу ҳолатда бундай саёҳатлар диний мақсадлар билан боғлиқ бўлмаслиги мумкин.

В.С.Сенин (2003) диний туризм учта шаклга эга, деб ҳисоблайди:

- 1) зиёрат қилиш мақсадида саёҳатлар;
- 2) диний мавзудаги экскурсия саёҳатлари;
- 3) зиёратчилар ва сайёҳларни бирлаштирган ихтисослаштирилган турлар.

3. Тадқиқот методологияси.

Илмий тадқиқотда зиёрат туризмнинг назарий асосларини тадқиқ этишда илмий абстракциялаш, индукция ва дедукция усулларидан фойдаланилди. Таҳлил ва синтез усулм орқали зиёрат туризмнинг турлари, хусусиятлари ва мамлакатимизда туризмнинг ривожланиш йўналишлари таҳлил қилинди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Шундай қилиб, ҳозирги босқичдаги "зиёрат" тушунчасини кенгроқ талқин қилиш мумкин. Зиёрат туризмнинг қуйидаги йўналишлари кенг қўлланилади:

1. Диний зиёрат. Муқаддас жойларга диний зиёрат қилишнинг барча турлари ва бошқаларни ўз ичига олади. Бу зиёратнинг энг машхур тури.

2 Маънавий-дунёвий зиёрат. Булар маънавий покланиш, ўз-ўзини такомиллаштириш, олам сирларини англаш ва бошқалар билан боғлиқ бўлган муқаддас, эзотерик, ноосферик ва шунга ўхшаш туризм турлари.

Ҳам табиий, ҳам тарихий ва маданий объектлар ташриф буюриш объекти сифатида хизмат қилиши мумкин.

Туризмнинг бу тури ўзига хос хусусиятларга эга. Кўпинча бу махсус энергияга эга бўлган "илоҳий жойлар" га ташриф буюришни ўз ичига олади (Л.В.Байлагасов, М.И.Гоппа, 2016).

3. Маданий-маърифий зиёрат. Асосан маданий, тарихий жойлар ва диний уламолар қабрлари ёки зиёратгоҳларига ташриф буюришни ўз ичига олади. Бу шунингдек, диний туризмда экскурсия-когнитив йўналишдаги индивидуал саёҳатлар, шунингдек, мутахассисларнинг илмий саёҳатларини ўз ичига олади. Маданий-маърифий объектлар сифатида тарихий жойлар, машхур музейлар, машхур диний объектлар ва бошқалар хизмат қилиши мумкин.

4. Спорт зиёрати. Туризмнинг бу тури энг машхур табиат объектларига (тоғ чўққилари, доvonлар, чекка худудлар ва бошқалар), пиёда, чанғи, сув ва бошқа туризм турлари бўйича таниқли ва мураккаб туристик маршрутларга боришни ўз ичига олади. Бундай саёҳатлар ташриф буюрувчидан маълум спорт машғулотларига эга бўлишни талаб қилади ва саргузашт туризми элементларини ўз ичига олиши мумкин. Спорт зиёратининг яна бир тури машхур спорт иншоотлари ёки спорт жамоаларига ташриф буюриш бўлиши мумкин.

Экскурсия экскурсиялари фақат сайёҳлар учун тузилади, экскурсия эса узоқ саёҳатнинг ҳам, саёҳатда қисқа вақт қолишнинг ҳам таркибий қисми бўлиши керак. 1-жадвалда бундай саёҳатларнинг бир нечта турлари кўрсатилган.

Зиёрат туризмнинг асосий ажралиб турадиган хусусияти кучли иштиёқнинг мавжудлиги, бирон бир объект, жой, бут ва ҳоказоларни зиёрат қилишга интилишдир, кўпинча бу обрў-еътибор, мавқеини сақлаб қолиш ва бошқалар билан боғлиқ.

Мамлакатимизнинг Тошкент, Бухоро ва Самарқанд сингари худудлари ислом дини тараққий топган худудлардан бири бўлган. Шу сабабдан ҳам, замонавий даврда Ўзбекистон зиёрат туризмнинг жаҳон марказларидан бирига айланиб бормоқда. Мамлакатдаги 3,5 минг туристик объектлар бевосита ислом динига алоқадор. Уларнинг аксарияти асосан Бухоро, Самарқанд ва Тошкентда жойлашган.

1-жадвал

Зиёратчи-туристларининг мақсадларидан келиб чиққан ҳолда, зиёрат туризми кўринишлари¹

Зиёратчи-туристларининг тури	Мақсади	Кутилаётган натижа
Асл зиёратчилар	Уларнинг мақсади фақат зиёратни амалга ошириш бўлади. Масалан, Ҳаж амалларини амалга оширувчиларга ушбу таъриф мувоқиқ келади.	Диний мажбуриятни бажариш, руҳий покланиш.
Зиёрат туризмнинг салмоқли улушига эга зиёрат	Бу ерда саёҳатчилар фақат зиёрат қилмай, балки тарихий жойларга ҳам бориши назарда тутилади. Масалан, Бухорода сўфийларнинг қадамжоларини зиёрат қилиш билан бирга Арк, Сетораи Мохи Хоса ёки бошқа тарихий объектларни томоша қилиш	Шахсий ўсиш ва ривожланиш, руҳий покланиш.
Зиёрат компоненти сезиларли, аммо мақсад саёҳатнинг бошқа турлари бўлган ҳолатлар	Масалан, экстримал туризм орқали узоқ қишлоқлардаги масжидларни зиёрат қилиш.	Шахсий ўсиш, дунёқарашни кенгайтириш.

СрессентРатинг мусулмон туризмига ихтисослашган гуруҳ маълумотларига кўра, ҳозирда мусулмон сайёҳлар сегменти ошиб бормоқда. 2026 йилга келиб сайёрада ислом динига эътиқод қилувчи сайёҳлар сони 230 миллионга етади².

Яқинда Ўзбекистон Сингапурда бўлиб ўтган мусулмон туризми бозори ривожига бағишланган Ҳалал ин Травел саммитида иккита мукофотга сазовор бўлди. Соҳадаги кўплаб ўзгаришлар туфайли Ўзбекистон мукофотларга лойиқ деб топилган. Жумладан, “Ҳалол” сертификатга эга ресторанлар сонининг ортиб бораётгани, меҳмонхоналарнинг диний урф-одатларни амалга оширишга мослашиши ва бошқалар.

Шунингдек, 90 та мамлакат фуқаролари учун визасиз режим жорий этилганлиги, яна 57 мамлакат фуқаролари визани электрон тарзда олиш имкониятига эга бўлгани.

Сайёҳлар оқими бўйича кўрсаткичларга назар соладиган бўлсак, 2022 йилнинг май ойида мамлакатга кўпроқ қозоғистонликлар ташриф буюрган (ойига 503 мингдан сайёҳдан қарийб 170 мингги қозоғистонлик). Иккинчи ўринда Қирғизистон (141 минг киши), учинчи ўринда Тожикистон (116 минг сайёҳ) фуқаролари кўп ташриф буюрган. Россияликлар ҳам Ўзбекистонга ташриф буюрганлар орасида фаол. 47,5 минг россиялик май ойини айнан Ўзбекистонда ўтказишни маъқул деб билган.

Эътиборлиси шундаки, юқорида келтирилган барча мамлакатларда мусулмонлар кўп, яъни зиёрат туризми учун потенциал аудитория бор. Спутник Озарбайжон маълумотларига кўра, 2022 йилга келиб Қозоғистонда исломга эътиқод қилувчи аҳоли сони 13 миллионга етган, Қирғизистонда – қарийб 4,7 миллион, Тожикистонда – 7,6 миллион киши.

¹ жадвал муаллиф ишланмаси

²<https://sputniknews-uz.com/20220618/makka-uzoq-ozbekiston-yaqin-ziyorat-turizmi-qanday-rivojlanmoqda-25437457.html>

Россияда ҳам ислом динига эътиқод қилувчи 20 миллионга яқин мусулмон бор. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон зиёрат туризми йўналишида ҳам Россия билан ҳамкорликни фаол ривожлантирмоқда. Мисол учун, Ўзбекистон Махачқалъа ва Қозон шаҳарларида зиёрат туризмнинг имкониятларини тақдим этди.

Ўзбекистонга зиёрат туризмнинг ўртача нархи 700 долларни ташкил этади. Агар қўшни давлатлардан келган мусулмонларнинг камида 1%и биттадан турпакет харид қилса, Ўзбекистонга 350 миллион долларга яқин даромад келади.

5. Хулоса ва таклифлар.

Юқоридаги таҳлилдан кўришиб турибдики, зиёрат ҳозирда янгилашиш босқичида. У бир вақтнинг ўзида дунёвий зиёрат, маънавий туризм, диний туризм, трансформацион туризм каби янги ўзига хом йўналишларнинг ҳам ривожланишига сабаб бўлмоқда.

Сўнги ўн йил ичида "зиёрат" сўзи дунёвий контекстларда кенг қўлланила бошланди. Олимлар зиёратнинг бошқа турлари, масалан, руҳий сайёҳлар ҳақида фикр юрита бошладилар. Зиёрат туризмнинг "Янги аср" зиёрат қилиш, шахсий ўсиш ва ноанъанавий руҳий амалиётлар учун руҳий саёҳат ва замонавий дунёвий зиёрат сингари турлари оммалашиб бормоқда.

Мамлакатимизда ҳам зиёрат туризми трансформационлигини истасак, уни сайёҳнинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда диверсификация қилиш мақсадга мувофиқ. Бу туризм жозибadorлигини оширади ва саёҳатнинг мазмунли ҳамда фойдали бўлишини таъминлайди.

Адабиётлар:

Brandt I.G. (2009) Pilgrimage, Religious Tourism from the Point of View of the Tourism Industry. Orthodox Pilgrimage: Traditions and the Present. The collection of materials of the Second all-Church conference, November 28–29, 2005. Moscow, Pp. 37–41.

Collins-Kreiner, N. (2010), "Researching pilgrimage: continuity and transformations", *Annals of Tourism Research*, Vol. 37 No. 2, pp. 440-456.

Cohen, E. (1998), "Tourism and religion: a comparative perspective", *Pacific Tourism Review*, Vol. 2, pp. 1-10.

Cohen, E. (1992), "Pilgrimage and tourism: convergence and divergence", in Morinis, A. (Ed.), *Sacred Journeys: The Anthropology of Pilgrimage*, Greenwood Press, New York, NY, pp. 47-61.

Lennon, J. and Foley, M. (2000), *Dark Tourism the Attraction of Death and Disaster*, Cengage learning EMEA, London.

Smith, V.L. (1992), "Introduction: the quest in guest", *Annals of Tourism Research*, Vol. 19 No. 1, pp. 1-17.

Timothy, D.J. and Olsen, D.H. (Eds) (2006), *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, Routledge, London and New York, NY.

Turner, V. and Turner, E. (1978), *Image and Pilgrimage in Christian Culture*, Columbia University Press, New York, NY.

Байлагасов Л.В., Гоппа М.И. (2016) О классификации паломнического туризма // Символ науки. №10-3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-klassifikatsii-palomnicheskogo-turizma> (дата обращения: 16.12.2022).

Винокуров М.А. (2004) Что такое туризм? // Известия БГУ. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chto-takoe-turizm> (дата обращения: 17.12.2022).

Егоров В.К. (2009) Феномен туризма // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-turizma> (дата обращения: 17.12.2022).

Мазин К.А. (2009) Паломничество и туризм: сравнение сквозь призму тысячелетий // Современные проблемы сервиса и туризма. №4.

Сенин В.С. (2003) Организация международного туризма, <https://uchebnik.biz/book/139-organizaciya-mezhdunarodnogo-turizma/>

АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ИННОВАЦИОННОЙ И ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СФЕРЕ УСЛУГ

Рузиева Н.Б.

Самаркандский институт экономики и сервиса

Аннотация: В статье рассмотрены возможности развития инновационной и инвестиционной деятельности в сфере услуг. Выявлены основные направления развития, их экономический анализ и результаты инвестиционно- инновационной деятельности.

Ключевые слова: экономика, сфера услуг, инновации, инвестиции, эффективность, стратегия.

Abstract. The article discusses the possibilities of developing innovative and investment activities in the service sector. The main directions of development, their economic analysis and the results of investment and innovation activities have been identified.

Keywords: economy, service sector, innovation, investment, efficiency, strategy.

1. Введение.

На современном этапе социально-экономического развития республики основной задачей национальной стратегии развития является обеспечение стабильного и быстрого экономического роста. Факторами, лежащими в основе этого процесса, можно выделить наличие ресурсов для ряда социально-экономических процессов, целевое формирование инвестиций и их эффективное использование.

Обеспечение экономического роста на макро- и микро уровне и эффективное использование имеющихся в стране ресурсов имеет первостепенное значение для реализации инновационной инвестиционной деятельности.

2. Литературный обзор.

Питер Друкер в своей научной работе «Бизнес и инновации» считает, что инновация происходит от латинского «novatio», что означает «обновление» (или «изменение»), и приставки «in», которая переводится с латинского как «в направление», если переводить дословно «Innovatio» – «в направлении изменений». Автор же считает, что инновация – это не всегда что-то новое, а только то, что реально увеличивает эффективность чего-либо.

Интересным автору представляется определение инновационной деятельности, представленное свободной энциклопедией Википедия, а именно – это деятельность, направленная на использование и коммерциализацию результатов научных исследований и разработок для расширения и обновления номенклатуры и улучшения качества выпускаемой продукции (товаров, услуг), совершенствования технологии их изготовления с последующим внедрением и эффективной

реализацией на внутреннем и зарубежных рынках, предполагающая целый комплекс научных, технических, технологических, организационных, финансовых и коммерческих мероприятий, которые в своей совокупности приводят к инновациям (Т.А.Пахомова, 2013).

Рассмотрев терминологический аппарат понятий инновации и инвестиции, автор считает, что баланс развития именно этих двух глобальных и масштабных направлений позволит хозяйственным системам всех уровней (макро-, мезо-, микро-) функционировать эффективно и в соответствии с современными условиями.

В частности, экономисты А.Н.Фоломев и В.Г.Ревазов (2001) дают следующее определение: «Инновационные инвестиции - это инновации, направленные на создание инновационных ресурсов или готовые к процессу общественного производства (оборудование, технологии, новые квалифицированные кадры, информационные ресурсы, интеллектуальные ресурсы и др.).»

На сегодняшний день существуют разные взгляды на природу инвестиций, и эти взгляды по-разному выражают их суть. В соответствии с Законом (2014) Республики Узбекистан «Об инвестиционной деятельности» сущность инвестиций определяется как материальные и нематериальные выгоды и права на них, в том числе права интеллектуальной собственности, а также реинвестиции в предпринимательскую и иную деятельность, не запрещенную законом.

По словам одного из ученых нашей страны Х.М.Абдусатторовой (2011), «внедрение инноваций - это формальный результат фундаментальных и прикладных исследований, направленных на повышение их эффективности в любой сфере деятельности».

Согласно подходу Г.Б.Шаназаровой (2018), инновационный потенциал признан категорией, неразрывно связанной с понятием научно-технического потенциала как важнейшей составляющей экономического потенциала. По её словам, «инновационный потенциал» - это имеющиеся интеллектуальные, финансовые, человеческие ресурсы для эффективного применения новых разработок, открытий, изобретений, полезных моделей в деятельности любого хозяйствующего субъекта, независимо от формы собственности, организационно - правового статуса, размер, информация, логистика и другие ресурсы и возможности.

Как объяснил Н.В.Гулаков (2011), современный подход к инновациям в сфере услуг все в большей степени базируется на рассмотрении инноваций как некоторого процесса. Основной акцент делается на процесс обновления и постоянного улучшения. Инновации в области процессов - необходимый элемент развития компании, работающей в сфере услуг. Изменения обычно касаются внутренних процессов или процессов, связанных с доставкой продуктов и услуг до конечного пользователя. Это может быть как полная перестройка бизнес-процессов, так и стратегия постоянных серьезных изменений в ключевых процессах. Анализ структуры инновационных затрат отечественных компаний сферы услуг показывает, что подавляющая часть средств идет на процессные инновации, т.е. на разработку и внедрение новых или значительно усовершенствованных методов предоставления услуг. Примерно в два раза меньше средств выделяется на создание новых продуктов. Организационные и маркетинговые инновации довольно редки. Это закономерно, поскольку основной целью компаний, работающих в секторе услуг, в последние годы было расширение своей рыночной доли и клиентской базы.

3. Анализ и результаты.

Процессы реформирования национальной экономики, проводимые под руководством Президента Шавката Мирзиёева, способствуют достижению сферой услуг высоких показателей, созданию предпосылок для ее развития.

В частности, в целях обеспечения, ускоренных темпов роста сферы услуг в республике, дальнейшей поддержки предпринимательства и создания новых рабочих мест для населения в данном направлении постановлением Президента от 16 июня 2020 года утверждены меры по поддержке сферы услуг. Документов предусмотрено выделение кредитов в рамках программы «Каждая семья - предприниматель» для 67 видов деятельности (работ, услуг), которыми могут заниматься самозанятые лица в соответствии с постановлением главы государства «О мерах по упрощению государственного регулирования предпринимательской деятельности и самозанятости» от 8 июня 2020 года (Постановление, 2020).

Реализация огромного потенциала, заложенного в отраслях, предоставляющих услуги, уже в современных условиях хозяйствования превращает сферу в важный и динамично растущий сектор экономики, основной источник новых рабочих мест, значимый фактор роста деловой активности и распространения передовых технологий, а главное - в существенное условие, повышающее уровень и качество жизни населения.

Для формирования стратегии перспективной инновационной и инвестиционной деятельности сферы услуг, необходим детализированный анализ инвестиционной деятельности, направленной на формирование относительных конкурентных преимуществ организаций в виде инноваций. Для этого необходимо исследовать данный процесс в разрезе трех основных типов результатов инновационной деятельности: технологической, организационной и маркетинговой с последующей детализацией по регионам и конкретным направлениям деятельности.

Глобальный акцент на образование сегодня также можно увидеть в том факте, что с 1990 года, когда Организация Объединенных Наций начала рассчитывать Индекс человеческого развития (ИЧР). Индекс человеческого развития - неотъемлемый показатель благополучия человека в обществе.

Таблица 1

Изменения индекса человеческого развития (2010-2020 гг.) Между развитыми странами и странами Центральной Азии¹

Рейтинг	Страна	ИЧР 2010 й.	Рейтинг	Страна	ИЧР 2020 й.
Страна лидер					
1.	Норвегия	0,938	1.	Норвегия	0,957
2.	Австралия	0,937	2.	Ирландия	0,955
3	НоваяЗеландия	0,907	2.	Швейцария	0,955
4.	США	0,902	4.	Гонконг	0,949
5.	Ирландия	0,895	4.	Исландия	0,949
6.	Лихтенштейн	0,891	6.	Германия	0,947
Страны Центральной Азии					
66	Казахстан	0,714	51	Казахстан	0,825
87	Туркменистан	0,669	106	Узбекистан	0,720
102	Узбекистан	0,617	111	Туркменистан	0,715
109	Киргизстан	0,598	120	Киргизстан	0,697
112	Таджикистан	0,580	125	Таджикистан	0,668
Страна, занявшая последнее место					
162	Либерия	0,300	189	Нигерия	0,394

¹<https://nonews.co/directory/lists/countries/index-human>

Из таблицы видно, что Норвегия, занимающая 1-е место среди 6 ведущих стран по индексу человеческого развития (зрелости) среди развитых стран, еще не потеряла своих позиций. Ирландия поднялась с 5-го места в 2010 году на 2-е место в 2020 году. Остальные уступили свои места другим. Последнее место также заняла Либерия в 2010 году (0,300 балла) и в 2020 году Нигер (0,394 балла) (Таблица 1).

Если мы посмотрим на группу стран Центральной Азии (ЦА), то лидирует Казахстан. При этом он поднялся с 66-го места в 2010 году до 51-го в 2020 году. Узбекистан обогнал Туркменистан и занял 2-е место среди стран СНГ в 2020 году, но занял 106-е место в мире. Из данных таблицы можно сделать следующие важные выводы:

1. В 2020 году по сравнению с 2010 годом увеличился охват стран мира НИОКР (на 116,7%);

2. Уровень индекса ИТИ повысился во всех странах. Последнее место в 2010 году составило 0,300 балла, а в 2021 году - 0,394 балла.

3. Позиции стран существенно изменились.

Таким образом, акцент на образование во всех странах показывает, что конкуренция за достойное место в соревновании между странами растет, уровень знаний в экономике, создание и внедрение инноваций становится приоритетом.

В целях ускорения инновационного процесса в экономике принятие государством соответствующих нормативных актов и разработка конкретных мер по стимулированию инноваций нацелены на содействие инновационному развитию в стране.

Таблица 2

Положение Республики Узбекистан в «Глобальном инновационном индексе» в 2015-2020 гг².

№	Компоненты (элементы)	2015 год		2020 год		Изменение ↑ ↓
		Оценка	Место	Оценка	Место	
1.	Качество институтов	49,0	106	55,1	95	↑ 6,1
2.	Человеческий капитал и исследовательская деятельность	27,0	76	27,5	77	↑ 0,5
3.	Инфраструктура	29,0	101	38,5	72	↑ 9,5
4.	Развитие рынка	44,4	85	54,9	27	↑ 10,5
5.	Развитие бизнеса	20,0	138	15,2	127	↓ 4,8
6.	Наука и технология	27,2	61	14,1	90	↓ 13,1
7.	Продукты творческой деятельности	8,5	138	7,5	127	↓ 1,0

Узбекистан впервые присоединился к Глобальному инновационному индексу в 2016 году. В 2015 году он занял 122-е место, что не вошло из-за отсутствия данных по некоторым показателям. В 2020 году Швейцария - 1 место, Швеция - 2 место, США - 3 место, Россия - 47 место, наши соседи Казахстан - 77 место, Кыргызстан - 94 место, Таджикистан - 109 место среди стран-лидеров Глобального инновационного индекса. Узбекистан переместился со 122-го на 93-е место за последние годы в связи с рядом позитивных изменений в этой сфере. Это можно рассматривать как шаг к привлечению крупных инвестиций в науку и инновации в будущем. При этом объем творческой активности снизился на 1,0, развитие бизнеса - на 4,8 и, к сожалению, уровень науки и технологий - на 13,1. Эти изменения, создание институциональной среды для развития экономики, основанной на знаниях, в нашей стране через

² <https://www.wipo.int/publications/ru/series/index.jsp?id=129>

официальные институты, в свою очередь, будут побуждать молодых людей, в том числе магистров, выбирать научно-педагогическое, научное направление и повышать качество нашей подготовка к высшему образованию в развитых странах. Главное - реализовать их в реальной жизни. Если мы посмотрим на тенденцию, отраженную в данных в таблице выше, мы можем быть уверены, что потребуется время, чтобы сделать полный вывод (Таблица 2).

5. Выводы.

Инновационно-инвестиционная деятельность приобретает важное значение в развитии и обеспечение участия органов местного самоуправления. Потому, что они имеют точную информацию о том, какие разработки необходимы в регионе. Таким образом, инновационная деятельности предприятий, представляющих сферу услуг, должна обеспечивать:

во-первых, определение стратегических приоритетов в преобразовании данной сферы;

во-вторых, достижение общего видения предложения услуг на потребительском рынке;

в-третьих, разработку стратегии деятельности предприятий в длительной перспективе;

в-четвертых, создание системы коммуникаций, ориентированной на реализацию услуг;

в-пятых, формирование инновационного персонала с определением зон ответственности за результаты работы;

в-шестых, внедрение системного контроля процессов развития услуг на потребительском рынке.

Литература:

Абдусаттарова Х.М. (2011) «Инновационная стратегия» - учебник - Т.: ТГУ, с.

Гулаков Н.В. (2011) Организация инновационного процесса на предприятиях сферы услуг // Вестник Чувашского университета. № 1. – 0,4 п.л.

Закон (2014) Республики Узбекистан от 9 декабря 2014 г. № ЗРУ-380 «Об инвестиционной деятельности». www.lex.uz

Постановление (2020) Президента Республики Узбекистан «О мерах по упрощению государственного регулирования предпринимательской деятельности и самозанятости» ПП-4742.

Пахомова Т.А. (2013) Роль инвестиций в инновационном процессе // Фундаментальные исследования. № 11-2. – С. 286-289; URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=33115> (дата обращения: 15.12.2022).

Фоломьев А.Н., Ревазов В.Г. (2001) Инновационное инвестирование. – СПб.: Наука, с. 22

Шаназарова Г.Б. (2018) «Совершенствование механизмов управления инновационным потенциалом промышленных предприятий». Автореферат диссертации доктора философии (PhD) экономических наук. Т.: Стр. 11

ПАЙПОҚ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЖАРАЁНИНИНГ АУДИТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДАГИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Самтаров Т.Т.

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

Аннотация: Ушбу мақолада жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви шароитида корхоналар ишлаб чиқариш жараёнлари, улар таннархини шакллантиришнинг аудит объекти сифатидаги хусусиятлари ва молиявий барқарорлиги даражаси бевосита ишлаб чиқариш фаолияти билан жумладан тўқимачилик маҳсулотлари таннархнинг минималлаштириш муҳим ҳисобланади. Бу давлатлар иқтисодиётининг очиқлиги ва жалб қилинаётган инвестиция оқимини ошириш учун кенг имкониятлар яратади. Шу билан бир қаторда молиявий ахборотларнинг ошкоралиги, ишончилиги ва шаффофлиги инвесторлар ҳаракатини бошқарувчи асосий омиллар бўлиб ҳисобланади.

Калит сўзлар: пайпоқ, пайпоқ маҳсулотлари, пайпоқ ишлаб чиқариш, пайпоқ ишлаб чиқариш технологик жараёни, ишлаб чиқариш харажатлари, таннарх, аудит, аудит объектлари.

Аннотация: В данной статье в условиях глобализации мировой экономики важными для минимизации потерь рассматриваются производственные процессы предприятий, особенности формирования их стоимости как объекта аудита, уровень финансовой устойчивости, себестоимость текстильной продукции непосредственно с производственной деятельностью. Это создает широкие возможности для повышения открытости экономики стран и притока привлекаемых инвестиций. При этом раскрытие, достоверность и прозрачность финансовой информации являются основными факторами, контролирующими поведение инвесторов.

Ключевые слова: чулочно-носочные изделия, чулочно-носочные изделия, чулочно-носочное производство, технологический процесс чулочно-носочного производства, себестоимость продукции, себестоимость, аудит, объекты аудита.

Abstract: In this article, under the conditions of the globalization of the world economy, the production processes of enterprises, the characteristics of their cost formation as an audit object, and the level of financial stability are considered to be important for the minimization of the cost of textile products directly with production activities. This creates ample opportunities to increase the openness of the countries' economy and the flow of attracted investment. At the same time, disclosure, reliability and transparency of financial information are the main factors that control the behavior of investors.

Key words: hosiery, hosiery products, hosiery production, technological process of hosiery production, production costs, cost, audit, audit objects.

1. Кириш.

Республикамизда сўнги йилларда ишлаб чиқариш фаолиятини ривожлантириш бўйича қатор ишлар амалга оширилди. Республикамизда маҳсулот ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи субъектлар фаолиятини модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан янгилашни давом эттириш, саноат корхоналарининг иқтисодиётдаги ўрнини барқарор ривожлантириш учун қулай шарт-шароит ва имкониятлар жумладан соҳани ривожлантириш учун солиқлар бўйича ҳукумат томонидан бир қатор имтиёзлар берилиши тўқимачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришини кенгайтириш ҳажмини ошириш учун муҳим аҳамият касб этмоқда.

2. Адабиётлар шарҳи.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш йўналишига тегишли муҳим ўзгаришлар киритилмоқда. Бу эса ўз навбатида ҳам корхоналарда ҳам таълим соҳасида янгиликлар яратишга олиб келмоқда.

К.Б.Уразов, М.Э.Пўлатов (2020) ишлаб чиқариш жараёнига “ҳисобот даври боши ва охирида тугалланмаган ишлаб чиқариш режаси, тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий ҳолати, ҳисобот даврида бир бирлик ва ялпи маҳсулот таннархи, иккиламчи ва яроқсиз маҳсулотлар, бевосита ва билвосита ишлаб чиқариш харажатлари, маржинал даромад, ишлаб чиқаришнинг зарарсизлик даражаси, операцион ричаг”ларни киритган.

С.Н.Ташназаров (2019) халқаро стандартларга мувофиқ қайта ишлаш харажатлари тушунчасига қуйидагича таърифни келтиради: “маҳсулот бирлиги билан бевосита боғлиқ бўлган, масалан меҳнатга ҳақ тўлаш билан тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи харажатларини ҳамда устама ишлаб чиқариш харажатлари ҳам салмоқли харажат моддалари сифатида киритилиши кўзда тутилган.”

Б.Ф.Боронов (2022) ёғ-мой саноатида ишлаб чиқариш ҳисоби аҳамиятини қуйидагича тавсифлайди: “Ушбу вазифаларни ҳал этиш, яъни бугунги иқтисодий глобаллашув шароитида, корхоналарда ишлаб чиқариш жараёнини тўғри ташкил этиш, ушбу жараёнлар натижасида пайдо бўладиган яроқсиз ёғ-мой маҳсулотларини ҳисобда тўғри акс эттириб бориш ва бошқарув қарорларини ўз вақтида қабул қилиниши учун ахборот фойдаланувчиларни зарурий ахборот билан таъминлаш бухгалтерия ҳисоби олдида муҳим аҳамиятга эгадир”.

Р.Ҳермансон (1998) ишлаб чиқариш жараёнида “жараёнли костингда эквивалент бирликни ҳисоблаш, журнал ёзувлари ҳамда ишлаб чиқариш таннархи тўғрисидаги ҳисоботнинг форматини” амалий мисолларда келтириб беради.

К.Б.Уразов ва Ж.Ю.Сиддиқовлар (2021) “Гилам ишлаб чиқариш харажатлари тўғри ҳисобга олиш учун, энг аввало, аудит қилинадиган маҳсулотларининг сифатини олдиндан текшириш лозим. Шу сабабли аудитор томонидан гилам ишлаб чиқариш жараёни аудит текширувидан ўтказишда, ушбу жараён қай тарзда амалга оширилишини, унинг ўзига хос жиҳатларини ўрганиши керак. Гилам маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёни 4 босқичда амалга ошириш” мақсадга мувофиқлигини таъкидлашган.

Мазкур муаммолар ечимига тизимли ёндашувлар мавжуд эмаслиги, шунингдек пайпоқ ишлаб чиқариш корхоналарида соҳанинг хусусиятини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш жараёнини аудит объекти сифатида тадқиқ қилинган ишлар етарли эмаслиги танланган мавзу бўйича чуқур илмий изланишлар олиб борилишини тақозо этади.

3. Тадқиқот методологияси.

Мақолада абстракт-мантиқий фикрлаш, қиёсий таҳлил, тизимли ёндашув, маълумотларни гуруҳлаш усулларидадан фойдаланилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Пайпоқ ишлаб чиқариш харажатларини тўғри ҳисобга олиш учун, энг аввало, аудит қилинадиган маълумотларнинг сифатини олдиндан текшириш лозим. Тўғри ва синчиклаб текширилган маълумотлар асосидагина мазкур харажат элементларининг натижавий томонларини кўрсатиш, камчиликларни очиб бериш ва самарадорлигини яхшилашга оид чораларни белгилаш мумкин. Шу сабабдан аудитор томонидан пайпоқ ишлаб чиқариш жараёнини аудит текширувидан утказишда, ушбу жараён қай тарзда амалга оширилишини, унинг узига хос жихатларини ўрганилиши керак.

Пайпоқ маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёни куйидаги тартибда 4 босқичда амалга оширилади:

1-босқич.

➤ ип-кавалар (джут, асос иплари, рангли иплар) ускунага ўрнатиш учун тайёрланиб, ускунага ўрнатилади;

➤ ускунага ипларни ўрнатишда тўқиладиган пайпоқ нусхасига қараб ҳар бири рангига кўра тегишли тартибда жойлаштириб чиқилиши керак

➤ тўқиладиган пайпоқ нусхаси ва усқунани ишлаш тезлиги усқунадаги компьютер хотирасига юкланади;

2-босқич.

➤ усқуна ишлаб чиқаришга тайёр эканлигига ишонч ҳосил қилинган ишга туширилади;

➤ усқуна тўқиган пайпоқлар махсус вагонлар (тележка) га жойланади;

➤ вагонлардаги пайпоқлар юк ташувчи техника (қара) билан текширув цехига келтирилади;

3-босқич.

➤ тўқилган пайпоқлар текширув усқунасидан ўтказилади ва унинг сифати ҳодимлар томонидан текширилиб, нуқсонлар аниқланганда шу жойнинг ўзида бартараф этилади;

4-босқич.

➤ пайпоқ орқа қисмига пайпоқнинг ўлчамлари, корхона номи ва пайпоқ маркаси туширилган махсус этикетка дазмол билан пайпоқга маҳкам елимланади. Шу билан пайпоқ тайёр ҳолга келтирилган ҳисобланади.

Ушбу технологик жараёнини схема кўринишида қуйидагича ҳам ифодалаш мумкин (1-расм).

1-расм. Пайпоқ ишлаб чиқаришнинг технологик жараёни

Пайпоқ ишлаб чиқаришнинг технологик хусусиятлари тайёр маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатлари ва, мос равишда, таннархини шакллантиришга бевосита таъсир қилади. Пайпоқ маҳсулотлари таннархини ташкил қилувчи асосий харажат моддалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади (1-жадвал).

1-жадвал

Пайпоқ ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар

Харажат гуруҳи	Харажат моддалари
Бевосита материал харажатлари	Пайпоқ ишлаб чиқаришда бевосита сарфланган материаллар, буюмлар, ёқилғи ва мойлаш материаллари, хўжалик инвентарлари ва бошқа материаллар
Бевосита меҳнат ҳақи харажатлари	Пайпоқ ишлаб чиқариш жараёнида бевосита катнашган ходимларга ҳисобланган асосий иш ҳақи ва мукофатлар
Бевосита меҳнат ҳақи фондидан ижтимоий солиқ тўлови	Пайпоқ ишлаб чиқариш жараёнида бевосита катнашган ходимлар иш ҳақи фондидан ижтимоий солиқ туловлари
Амортизация ажратмалари	Пайпоқ ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этган асосий воситалар, номоддий активлар, бўйича ҳисобланган эскириш суммаси
Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари(бевосита устама харажатлар)	1. Пайпоқ ишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган турли хизматлар (сертификатлаш, транспорт хизматлари, газ, сув ва электр қуввати билан таъминлаш, таъмирлаш ва бошқа хизматлар) 2. Пайпоқ ишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган ёрдамчи ишлаб чиқариш ва умумишлаб чиқариш харажатлари 3. Пайпоқ ишлаб чиқариш харажатларига харажатларига олиб борилган келгуси давр харажатлари 4. Пайпоқ ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган бошқа харажатлар

Пайпоқ маҳсулотларини ишлаб чиқаришда ушбу жараёнининг узлуксизлиги, яъни узлуксизлигини таъминлаш, пайпоқ тўқиш жараёнида ускуналарнинг технологик хусусиятлари ва қувватидан келиб чиққан ҳолда энига қанча ўлчамда ва вертикал ҳолатда узлуксиз чиқарилиши каби ўзига хос технологик хусусиятлари мавжуд. Пайпоқ маҳсулотларини ишлаб чиқариш корхоналарида хом ашё материалларининг етишмовчилиги, технологик ускуналарндаги носозликлар ёки бошқа бевосита ишлаб чиқаришни тўхтатилишига сабаб бўлувчи ҳолатлар кузатилмаганда ишлаб чиқариш фаолияти узлуксиз амалга оширилади.

Хусусан, ускуналарнинг ишлаб чиқариш қувватлари қанчани ташкил қилиши, улардан унумли фойдаланиш маҳсулот таннархини ҳисоблаб чиқаришда катта роль ўйнайди. Мисол учун, пайпоқ ишлаб чиқариш ускуналарининг қиймати юқорилиги инобатга олинса, бир ускунанинг ишлаб чиқариш қувватидан тўлиқ фойдаланмаслик натижасида ускунага ҳисобланган амортизация ажратмалари ой охирида ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар таннархини кескин ошишига олиб келиши мумкин. Ёки технологик ускуналардан нотўғри фойдаланиш, уларни ўз вақтида ишга тушириш ва ўчириш ҳолатларига амал қилмаслик натижасида электроэнергия харажатларининг кескин ошиши ҳам маҳсулот таннархини кўтарилишига сабаб бўлиши мумкин.

Ушбу хусусиятлар аудит жаранида ишлаб чиқариш ҳажмини тўғри ҳисобга олинганлиги ва таннархни тўғри ҳисоблаб чиқарилганлигини аниқлашда асосий роль ўйнайди.

Маҳсулот таннархи корхоналар фаолиятининг асосий сифат кўрсаткичларидан биридир. Пайпоқ ишлаб чиқариш жараёни аудитидаги асосий эътибор хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқарилган пайпоқ маҳсулотлар таннархининг тўғри шаклланганлигига қаратиш лозим. Бунда ишлаб чиқарилган 1 бирлик пайпоқ маҳсулотини ишлаб чиқаришда қайси турдаги харажатлар амалга оширилгани ва таннархда асосий салмоқни қайси турдаги харажатлар эгаллашини аниқлаб олиш аудит учун жуда муҳим.

5. Хулоса ва таклифлар.

Ушбу юқорида келтирилган далиллар асосида қуйидагича хулоса ва таклифларимизни келтирамиз: Пайпоқ ишлаб чиқариш жараёнининг аудит объекти сифатидаги хусусиятлари бўйича илмий асосланган тавсия ва таклифлар ишлаб чиқилганлиги билан белгиланади. Булар қуйидагиларда ўз ифодасини топган:

- корхоналарда халқаро стандартларга мувофиқ пайпоқ ишлаб чиқариш ва аудитини концептуал масалалари очиб бериш;
- тўқимачилик жумладан пайпоқ маҳсулотларини ишлаб чиқаришни такомиллаштириш ва аудитини ташкил этиш тартибга солиш асосларини комплекс тадқиқ қилиш ва ундаги мавжуд айрим муаммоларни бартараф этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;
- хўжалик юритувчи субъектларда пайпоқ ишлаб чиқариш ва унинг таннарх харажатларини минималлаштириш ва унда қўлланиладиган амалларни янада самарали ташкил қилиш учун қўшимча чора-тадбирларни амалга оширишни тавсия этиш юзасидан қатор таклифлар ишлаб чиқиш билан асосланади.

Корхоналарда ишлаб чиқариш харажатларининг такомиллаштириш асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Корхона бирор фаолиятни бошлашда, энг аввало кўпроқ фойда олишни мақсад қилади. Уни ривожлантиришда, энг аввало ушбу маҳсулотни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатларни минималлаштиришни таққазо этади. Шундагина уларнинг банкрот бўлиш эҳтимоли пасаяди. Ушбу ишлаб чиқариш жараёнини самарали бошқаришда аудитнинг ўрни

беқиёсдир. Ишлаб чиқариш харажатларини такомиллаштириш ва аудитини назарий ҳамда амалий жиҳатдан ўрганиш бизга қуйидаги хулосаларни қилишга, шунингдек таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқишга имкон берди Фикримизча, корхоналар ишлаб чиқариш ҳолати ва ундаги ўзгаришларга аудиторлик баҳоси беришнинг услубий жиҳатларини миллий амалиётимизда қўллаш қуйидаги имкониятларни беради.

- **Биринчидан**, республикамызда хорижий амалиётда кенг қўлланилаётган МҲХСларга ўтиш бўйича Президентимизнинг 2020 йил 24 февралдаги “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-4611-сон қарори ижросини таъминлаш жадаллашади.

- **Иккинчидан**, бухгалтерлар ва аудиторларда молиявий ҳисоботларни халқаро стандартлар асосида тузиш бўйича амалий кўникмаларни вужудга келтиради.

- **Учинчидан**, инвесторлар, айниқса хорижий инвесторларнинг миллий ҳисоб ва ҳисобот тизимига, шунингдек республикамыз аудиторлари томонидан ўтказилган аудиторлик текширувларига, улар томонидан берилган ҳолис баҳоси ва аудиторлик тавсияларига ишончи ошади.

Адабиётлар:

Hermanson R. (1998) Accounting a business perspective. Irwin, ISBNB 0-256-13193-3. 925 p.

Баронов Б.Ф. (2022) Ёғ-мой саноати корхоналарида яроқсиз маҳсулотлар ҳисоби ва таснифи //Сервис журнаи. 4сон, 173-177 б.

Ташназаров С.Н. (2019) Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари. Дарслик. Т. 584-б.

Уразов К.Б., Пўлатов М.Э. (2020) Бухгалтерия ҳисоби . Т.: “Ўқитувчи”, 245-бет.

Уразов К.Б., Сиддиков Ж.Ю. (2021) Гидам ишлаб чиқариш жараёнининг аудит объекти сифатидаги хусусиятлари. Самарқанд. Конференция материаллари. 2021 йил 19-20 февраль-300 б.

БОШҚАРУВ БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ТАРИХИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

*Ташназаров С.Н., Джумаева Г.А., Ташназарова Д.С., Нурниёзов Ф.А.
Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти*

Аннотация. Мақолада бошқарув бухгалтерия ҳисобининг тарихий шаклланиши, ривожланиши, фан сифатида юзага келишининг назарий асослари, хорижий ва республикамик иқтисодчи олимларининг бу борада олиб борган тадқиқот ишлари ўрганилган. Тадқиқотлар асосида бошқарув бухгалтерия ҳисобининг юзага келиши, тараққий эттирилиши ҳамда бугунги кунда концепциясининг шаклланиши илмий асосланган босқичларга бўлинган. Ишда республикамикда бошқарув бухгалтерия ҳисобини жаҳон тажрибасига таянган ҳолда янада такомиллаштириш бўйича таклиф ва хулосалар берилган.

Калит сўзлар. Таннарх ҳисоби, харажатлар, саноат маҳсулотлари, молиявий ҳисобот, молиявий таҳлил, глобаллашув, МҲХС.

Аннотация. В статье рассматриваются историческое становление, развитие и теоретические основы возникновения управленческого учета как науки, а также исследования, проводимые в этой связи зарубежными и отечественными экономистами. На основе исследования возникновение, развитие и становление концепции управленческого учета подразделяются на научно обоснованные этапы. Также были даны предложения и выводы по дальнейшему совершенствованию управленческого учета в нашей республике на основе мирового опыта.

Ключевые слова. Учет затрат, себестоимость, промышленная продукция, финансовая отчетность, финансовый анализ, глобализация, МСФО.

Annotation. The article examines the historical formation, development, and theoretical foundations of the emergence of management accounting as a science, as well as the research conducted by foreign and domestic economists in this regard. On the basis of research, the emergence, development and formation of the concept of management accounting are divided into scientifically based stages.

Also, proposals and conclusions on further improvement of management accounting in our republic based on world experience were given.

Keywords. Cost accounting, costs, industrial products, financial reporting, financial analysis, globalization, IFRS.

1. Кириш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралда ПҚ-4611-сонли “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Қарори мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган акциядорлик жамиятлар, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар

тоифасига кирувчи корхоналар бошқарув структурасини халқаро стандартларга мувофиқлаштириш, МХХСларини жорий этиш, сифатли ахборот таъминотини яхшилаш ҳамда корхоналарда бошқарув (менежментлик) ҳисобини жаҳон андозалари асосида ташкил этишни тақозо этади. Бугунги кунда молиявий бухгалтерия ҳисобининг тарихий ривожланиши етарли даражада ўрганилган. Лекин, бухгалтерия ҳисобининг таркибий қисми бўлган бошқарув бухгалтерия ҳисоби тарихий шаклланиши масалалари соҳага доир адабиётларда етарли даражада ўрганилмаган.

Бошқарув бухгалтерия ҳисоби асосан ички ахборот фойдаланувчиларга хизмат қилади. Унинг асосий мақсади менежерларни қарорлар қабул қилиш учун керакли ахборотларни таъмин этиш бўлиб ҳисобланади. Мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган корхоналар фаолиятини таҳлил қиладиган бўлсак, уларнинг кўпчилиги асосан молиявий бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш билан чегараланган, бошқарув бухгалтерия ҳисобини ташкил қилишга етарли даражада аҳамият қаратилмаяпти. Натижада, маҳсулот таннархи, режалаштириш, бюджетлаштириш ва қарорлар қабул қилишга доир тезкор ва сифатли ахборотларни олиш имкониятига эга бўлинмаяпти. Буларнинг барчаси бошқарув бухгалтерия ҳисобини тадқиқ қилишни зарурият қилиб қўймоқда. Биз бошқарув бухгалтерия ҳисобини тўғри ташкил қилиш, унинг мазмун ва моҳиятини тўғри англаш учун бошқарув бухгалтерия ҳисобининг тарихий ривожланиш босқичларини тадқиқ қилишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Бу борада олиб борган ишларимизнинг музминини баён этамиз.

2.Адабиётлар шарҳи.

Бошқарув (менежментлик) ҳисобининг тарихий шаклланишига эътибор қаратадиган бўлсак, бухгалтерия қадимий профессиялардан ҳисобланади. Ҳисоб-китоб, арифметика, бартер ва пул муомаласи юзага келиши билан бухгалтерия ҳисоби вужудга келди ва тараққий этди. Манбаларда келтирилишича “Дастлабки бухгалтерия ёзувлари бундан 7000 йил олдин Қадимги Миср ва Месопотамияда аниқланган”. Унда манбаларда амалга оширилган харажатлар, олинган ва сотилган товарлар тўғрисидаги ёзувлар борлиги топилган¹.

Ҳисоб-китоб ишларининг тараққий эттирилишида ислом динимизнинг қоидалари ҳам ўта муҳим аҳамият касб этган. Ўзбекистон мусулмонлари идораси Уламолар кенгаши 2020 йилги Рамазон ҳайитини нишонлаш тўғрисида баёнотида “Абу Саъид Худурий разияллоҳу анҳудан ривоят қилинган ҳадисда Ҳазрати Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам: «Зарар бериш ва зарар кўриш ҳам йўқ» деганлар. Мўътабар фикҳий китобларимизда: «Зарарни даф қилиш фойдани жалб қилишдан олдинга қўйилади», деган қоида бор.”²

Жаҳон цивилизациясининг маркази бўлган Марказий Осий мамлакатларида эрамининг бошларида шаклланган иқтисод, фан ва маданият ҳисоб-китоб тизимининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Ватандошимиз, буюк математик олим Ал Хоразмий ўзининг “Ал-Жабр вал Муқобала” китобида “ноль” рақами ва сонлар қаторини асослаб берди. Бу иш ҳозирги ҳисоблашлар тизимида ҳам асос қилиб олинган. Бу ўз навбатида математика ва шу жумладан, ҳисоб-китоблар учун ҳам катта бир кашфиёт эди. Шу боис ватандошимиз, буюк олим Ал-Хоразмийни бухгалтерия ҳисобининг ҳам асосчиларидан бири деб аташга тўлиқ ҳақимиз.

¹ https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_accounting

² <https://kun.uz/news/2020/05/22/ozbekistonda-2020-yilgi-ramazon-hayitini-nishonlash-va-hayit-namozini-oqish-tartibi-elon-qilindi>

Тадқиқотчи олим Ф.А.Астанованинг (2002) “Харажатлар ҳисобининг ривожланиши ва унинг бошқарув ҳисоби тизимидаги ўрни” номли мақоласида таннарх ҳисобининг юзага келиши ва уни тараққий эттиришда олимларнинг ҳиссалари баён қилинган. Уларнинг асосийларини қайд этамиз. “Ўн саккизинчи асрларга келиб ишлаб чиқариш харажатлари тизими қўлланила бошланди.

Харажатлар ҳисобини ривожлантиришда француз олимлари катта ҳисса қўшишган. Масалан, Жан Густав-Сенель (1813-1893) харажатлар назарияси ва костингнинг моҳиятини тадқиқ этиб, биринчи марта харажатларни ҳисобга олиш ва таннархни ҳисобга олиш тартиблари ўртасидаги фарқни асослаб берган.

Адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, бошқарув бухгалтерия ҳисобининг юзага келиши ва тараққий эттирилишини тизимли тадқиқ қилишни тақозо этади.

3. Тадқиқот методологияси.

Мақолада илмий мушоҳада, абстракт-мантиқий фикрлаш, қиёсий таҳлил, маълумотларни гуруҳлаш, илмий мушоҳада усулларидадан фойдаланилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Ушбу тадқиқот натижаларидан кўришиб турибдики, юқоридаги олимларимизнинг ишлари бугунги кунда таннархи ҳисобининг юзага келиши, харажатлар ҳисоби концептлари шаклланишига асос бўлиб хизмат қилган.

Бухгалтерия ҳисоби фанининг шаклланиши ва ривожланишида Америка-Англия давлатлари иқтисодчи олимларининг ўрни беқиёсдир. 1890 йилда амеркалик инженер Ф.Тейлор томонидан ишлаб чиқариш нормативларини жорий қилиш ва шу асосда четланишларни бошқариш принциплари ишлаб чиқилди. Дунёда биринчи бухгалтерлардан бири сифатида Америка бухгалтерияси асосчиларидан бири Чарльз Эзра Шпруг (1842-1912) эътироф этилади. У бухгалтерия ҳисоби фанинг алгебра, фалсафа ва бошқа фанлар билан чамбарчас боғлиқ эканлигини асослаб берди ва биринчилардан бўлиб бухгалтерия ҳисоби фанидан дарс берди. Ч.Э. Шпруг *Актив = Мажбурият + Капитал* формуласини яратди.

Бухгалтерия ҳисобининг профессионаллашуви ва миллий ҳисоб тизимларининг вужудга келиши бухгалтерия ҳисоби тараққиётида янги бир даврни бошлаб берди.

Индустрализация масштабларининг кенгайиши аста-секинлик билан бошқариш билан алоҳида шуғулланадиган менежментлар гуруҳининг ажралиб чиқишига олиб келди. Бир томондан менежментлар бизнес фаолиятини бошқаришда жуда хилма-хил бухгалтерия ахборотларига эҳтиёж сезса, иккинчи томондан акциядорлар ва кредиторлар ҳам бизнес фаолиятининг натижаларига бевосита манфаатдорлигидан бухгалтерия ахборотларига эга бўлишга ҳаракат қилишади. Бухгалтерия профессияси ушбу заруриятни таъмин этиш билан ўз масштабини кенгайтириб борди. Натижада, менежерларни ва бошқа фойдаланувчиларни ахборот билан таъмин этиш бухгалтерия профессияси ходимларининг муҳим функциясига айланди. Улар менежмент командасининг ҳақиқий аъзоси сифатида етишди. Бунда, бухгалтерлар бизнес молияси билан шуғулланишдан ташқари, бошқа менежерларга уларнинг режалаштириш, назорат ва қарор қабул қилиш билан боғлиқ вазифаларини бажариш учун ахборот билан таъмин этади. Бухгалтерия ахборотларидан фойдаланувчиларнинг ташқи (ҳукумат агентликлари, акциядорлар, кредиторлар, иқтисодни режалаштирувчи органлар) ва ички фойлананувчилар (менежерлар)га бўлиниши бухгалтерия ҳисобининг қатъий ажралиш чегараларига эга бўлмаган икки қисмга: Молиявий ҳисоб ва бошқарув (менежментлик) ҳисобига бўлинишга олиб келди. Молиявий ҳисоб асосан ташқи

ахборот фойдаланувчилар учун хизмат қилса, бошқарув (менежментлик) ҳисоби эса менежерларга бошқариш қарори муқобил вариантларини ишлаб чиқишда зарур ахборотлар билан таъминлашга хизмат қилади.

XIX асрнинг охирларига келиб бухгалтерия ҳисоби фан сифатида тўлиқ шаклланди. “Бухгалтерия ҳисоби назарияси” фанига асос солинди. Унинг асосчиларидан бири Америкалик олим Е.С. Хендриксендир. Бу даврда ушбу олим ва бошқа АҚШ мутахассислари томонидан бухгалтерия ҳисоби икки йўналишга, яъни молиявий ҳисоб (financial accounting) ва бошқарув (менежментлик) ҳисобларига (management accounting) ажратилди. Ушбу таркибий қисмларнинг назарий ва методологик асослари яратилди.

XX асрнинг бошларида АҚШда ва ундан кейин Европада ҳақиқий маълумотларни стандарт маълумотларга таққослаш асосида четланишларни аниқлаш асосланган “Стандарт костинг” тизими кенг қўлланила бошлади ва ўзининг самарасини берди. Бу эса ушбу тизимнинг кенг тарқалишига олиб келди.

Ушбу даврларда бизнес соҳасидаги тарихчиларнинг таъкидлашларича DuPont, General Motors и General Electric каби йирик компаниялар менежментлик ҳисоби соҳасида амалиётнинг новаторлари бўлиб ҳисобланади. 1977 йилда АҚШда “Хорижий коррупциялар тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши ички назорат тизимини тартибга солиш муҳим аҳамият касб этди.

Бошқарув (менежментлик) ҳисобининг кейинги тараққиёти бевосита профессионал ташкилотлар фаолияти билан боғлиқ ҳисобланади.

Бухгалтерия ҳисоби тараққиётида бошқарув (менежментлик) ҳисоби муаммолари ва менежмент бухгалтерларни сертификатлаш масалалари билан шуғулланадиган АҚШдаги Менежмент Бухгалтерлар Институтини (ИМА) катта роль ўйнайди. ИМА бухгалтерларнинг йирик профессионал ташкилотларидан бири ҳисобланган Бухгалтерлар Миллий Ассоциацияси (NAA) билан ҳамкорликда асосан бошқарув (менежмент) бухгалтерларининг манфаатини ҳимоя қилади. Менежмент Бухгалтерлар Институтини куйидаги учта дастурий йўналиш бўйича иш олиб боради:

1) бошқарув (менежментлик) ҳисобини махсус билимларни беришга қодир ва ўзининг назарий ва методологик асосларига эга бўлган фаннинг мустақил тармоғи эканлигини илмий асослаш, “менежмент бухгалтер” махсус профессиялигини тан олдириш ва уни жорий қилиш;

2) бошқарув (менежментлик) ҳисоби курсини алоҳида фан сифатида олий таълим стандартлари даражасида ўқитиш;

3) бошқарув (менежментлик) ҳисоби жабҳаларида унинг компетентциясига ва билими доирасига кирувчи объектларни (вазифаларни) белгилаш.

АҚШда оммавий фикр ва мулоҳазалар бухгалтерларнинг профессионал этикаси бўйича юқори ҳурмат ва эҳтиром кўрсатилишини қўллаб қувватлайди. “Бухгалтерлар Обрў Эътибори тўғрисида”ги Кодексда CPA ва CMA сертификатларига эга бўлган бухгалтерларнинг компетентлик, конфеденциаллик ва объективлик сифатлари қўллаб-қувватланилади ва юқори даражага кўтарилади.

Таннархни муваффиқлаштириш ва минималлаштиришнинг оптимал вариантларини ишлаб чиқиш, ҳукумат ва ишлаб чиқарувчилар ўртасида мувофиқсизликларга ва тортишувларга барҳам бериш мақсадида АҚШ Конгресси 1970 йили Таннарх Бухгалтерия Ҳисоби Стандартлари Кенгашини (CASB) таъсис этди ва ҳукумат томонидан молиялаштирилди. Ластер Ҳейтгер, Серге Матулич (1985) ўзларининг “Таннарх ҳисоби” дарслигида Кенгаш олдида куйидаги вазифалар қўйилганлиги эътироф этганлар:

“1) таннарх бухгалтерия ҳисобини унификациялаш;

2) ҳисобда қўлланиладиган усулларнинг вақт оралиғида доимийлигини таъминлаш;

3) ҳар хил фаолият билан шуғулланувчи фирмаларда бир хил мазмундаги ахборотларнинг таққосланишини таъмин этиш;

4) нейтраллик, яъни усулларни қўллаш ва бошқа шартнома шартларини бажаришда ишонтиришга адолатли ёндашиш.

Кенгаш ушбу вазифаларни ҳал қилиш маҳсули ўлароқ таннарх бухгалтерия ҳисоби бўйича 19 та стандартларини ишлаб чиқди. Ушбу стандартлар таннарх бухгалтерия ҳисоби амалиётида муҳим роль ўйнади. 1980 йил Конгресс қўйилган вазифалар ҳал қилинганлигини инобатга олиб Кенгашни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилди”.

1972 йилдан эътиборан АҚШ Бухгалтерлар Миллий Ассоциацияси бошқарув ва молиявий бухгалтерларни (CPA ва CMA) сертификатлаш дастурларини амалга ошириш жараёнида молиявий ва бошқарув ҳисоби ўртасида фарқловчи белгиларни ишлаб чиқишга зарурият туғилганлиги эътироф этди. Ушбу Ассоциация томонидан еттита белги бўйича молиявий ва бошқарув ҳисоби ўртасидаги фарқлар очиб берилди. Ушбу қарқларни Чарлс Ҳорнгрен ва Гери Сандем (1993) томонидан ёзилган “Бошқарув бухгалтерия ҳисобига кириш” номли дарслигида кўрсатиб берган (1-жадвал).

1-жадвал

АҚШ даги Бухгалтерлар Миллий Ассоциацияси томонидан эътироф этилган бошқарув (менежментлик) ва молиявий бухгалтерия ҳисоби ўртасидаги фарқлар

Белгилари	Бошқарув (менежментлик) бухгалтерия ҳисоби	Молиявий бухгалтерия ҳисоби
1.Бош фойдаланувчиларига қараб (Primary users)	Турли хил даражадаги менежерлар	Ташқи доиралар, жумладан, сармоядорлар ва давлат маъмурлари, бироқ фақат ташкилотнинг юқори даражадаги менежерлари
2.Танловдаги эркинлик(Freedom of choice)	Таннархнинг менежмент қарорларининг савиясини ошириш асосида даромадларга алоқадорлигидан бошқасига амал қилмаслик	Умум қабул қилинган бухгалтерия ҳисоби тамойилларига (GAAP) амал қилиш
3.Хулқий иштирок (Behavioral implications)	Менежерларнинг кунлик хулқ атворида ўлчовлар ва ҳисоботлар қандай таъсири тўғрисида қизиқади.	Иқтисодий ҳодисалар қандай ўлчанилиши ва таҳлил қилиниши тўғрисида қизиқади. Хулқ атвор иккинчи даражали кисобланади.
4.Вақт орендацияси (Time focus)	Келгусидаги орендацияси: бошланғич ёзувлар каби бюджетдан формал фойдаланиш. Мисол: 19x3 бюджет версияси 19x3 ҳақиқий бажарилиши	Ўтган орендацияси: бошланғич қийматланиши. Мисол учун 19x3 ҳақиқий версияси 19x2 ҳақиқий бажарилиши
5.Вақт оралиғи (Time span)	Соатдан торттиб 10 ёки 15 йил вақт оралиғида мосланувчан тебранади.	Кам мосланувчан . Одатда бир йил ёки чоракликни ўз ичига олади.
6.Ҳисобот (Reports)	Ҳисоботнинг деталлиги: бирликнинг қисмлари, маҳсулотлар, департаментлар, ҳудудлар ва бошқалар тўғрисидаги деталли қизиқади	Суммали ҳисоботлар: Асосан бутун бир бирлик тўғрисида қизиқади
7.Фаолиятнинг ёритиб берилиши (Delineation of activities)	Ўрганиш доираси аниқ чегараланмаган. Экономикс, қарорлар асоси, хулқ атвор фанларида "heavier" қўлланилади	Ўрганиш доираси кўпроқ аниқ чегараланган. Боғлиқ фанларда "lighter" қўлланилади

Албатта, ушбу жадвалда келтирилган фарқлар жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган. Шу боис, манбаларда **1972 йил бошқарув (менежментлик)**

ҳисобининг расмий юзага келиш санаси деб эътироф этилиши таъкидланган. Бошқарув ҳисоби ишлаб чиқариш (таннарх) ҳисоби асосида юзага келганлигини таъкидлаш мумкин (1-расм):

1-расм. Бошқарув (менежментлик) ҳисоби тараққий этиши.

Бундан ташқари бухгалтерия ҳисобини тартибга солиш, уни назарий ва методологик жиҳатдан такомиллаштиришда Молиявий Ижрочилар Институти (Financial Executives Institute) ва бошқа ташкилотлар ҳам катта мавқега эга ҳисобланади. Рус олими В.В. Качалининг (1998) таъкидлашича “Бу ташкилот ҳам ААА каби молиявий ҳисобот стандартларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш жараёнларига ўзининг даврий нашрлари орқали илмий мулоҳазалар олиб бориш йўли билан фаол таъсир кўрсатиб боради., Унинг даврий журналларига “Молиявий ижорачи журнали” (Financial Executive Magazine) ва “Менежментлик ҳисоби” (Management Accounting)лар киради. Бу журналлар бухгалтерия ҳисоби фанини ривожлантиришда катта ҳисса қўшган.”

Буюк Британия ва Ирландияда профессионал бухгалтерларнинг йирик олти ташкилотига кирувчи ҳамда дунёдаги энг йирик профессионал ташкилотлардан бири бу Менежмент Бухгалтерия Ҳисоби Чартер Институти (CIMA) (1970 й.) ҳисобланади. Мазкур институт дунёда менежментлик ҳисобини тараққий эттиришда муҳим роль ўйнади. Институтнинг асосий мақсади менежментлик ҳисоби фанини ривожлантириш, шахслар ва бизнесга муваффақиятларга эришишлари учун ёрдам бериш, менежментлик ҳисоби бўйича бухгалтерларни сертификатлаш, бухгалтерларнинг амалий компетенциясини тараққий эттириш бўлиб ҳисобланади. Дунё бизнес оламида СИМанинг "Бизнес самарадорлигини бошқариш" сертификати ҳамда СИМанинг "Бизнесни бошқариш" дипломлари катта эътибор қозонган. Институт томонидан чоп этирилган “Менежментлик ҳисоби терминологияси” китоби фанини ривожлантиришда катта роль ўйнади.

Бошқарув (менежментлик) ҳисобининг кейинги 50 йилда тараққиёти: ахборот революцияси ва ахборот технологияларининг ривожланиши, маҳсулот ишлаб чиқариш линияларининг кенгайиши, иқтисодиётнинг глобаллашуви ва инновацион иқтисодиёт, сервис (хизмат кўрсатиш) соҳасининг устувор ривожланиши ва бошқа омиллар билан белгиланади.

Ахборот революцияси ахборотларнинг ҳажми ва оқимини кенгайтди. Уларга ишлов беришда янги технологияларни қўллашни тақозо қилди. Ишлаб чиқариш линияларининг кенгайиши янги турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга олиб келди. Бу эса таннархни маҳсулотлар ўртасида тақсимлаш техникаси (методлари)ни

такомиллаштиришни талаб этади. Иқтисодиётнинг глобаллашуви рақобат муҳитини кенгайтирди, бу эса аниқ, долзарб ва ўз ватида тақдим этиладиган ахборотларга бўлган талабни кучайтирди. Трансмилий корпорацияларнинг ривожланиши трансферт баҳони шакллантириш масласини долзарб қилиб қўйди. Глобаллашув профессияни ривожланишига олиб келди. Японияда стратегик менежмент ва операцион менежмент ҳамда менежментлик ҳисобида янги инновациялар қўлланила бошлади. Натижада, рақобатга бардош бериш учун кўпчилик америкалик компаниялар ҳам Япония менежмент тизимини қўллаш бошлади. Сервис соҳасининг устувор ривожланиши ушбу компаниялар томонидан уларнинг менежмент талабларига жавоб берадиган бошқарув ҳисобини ривожланишига олиб келди. Айниқса, туризм, транспорт, молия ташкилотлари ва тиббиёт менежменти соҳасида кескин бурилиш ясади. Хизматлар таннархини аниқлаш бошқарув ҳисобининг муҳим объектига айланди.

Бошқарув (менежментлик) ҳисобининг ривожланишида менежмент соҳасидаги қуйидаги инновациялар муҳим таъсир кўрсатди: Тотал Сифат Менежменти (Total quality management) (TQM); Just-in-time (JIT); Чегаралаш назарияси (Theory of constraints); Тежамли маҳсулот ва тежамли корхона (Lean production and the lean enterprise).

Б.Ю. Мақсудов (2018) тадқиқотларида таъкидланишича “Стратегик бошқарув ҳисоби” атамаси 20-асрнинг 80-йилларида АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатларида пайдо бўлган, бироқ, кенг қўлланилмаган. Ўтган асрнинг 90-йилларига келиб, стратегик бошқарув ҳисобига оид баҳслар авж олди. “Стратегик бошқарув ҳисоби” атамаси биринчи бўлиб, К.Симмондз тадқиқотларида келтирилган.”

Бошқарув (менежментлик) ҳисобининг замонавий концептуал асослари Бухгалтерларнинг Халқаро Федерациясининг 11-сонли «Бошқарув (менежментлик) ҳисоби концепцияси»да ўз аксини топган.

Мамлакатимизда ҳам бошқарув (менежментлик) ҳисобини ривожлантириш учун барча шарт-шароитлар юзага келди. Марказий Осиё мамлакатларида, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасига Халқаро Тараққиёт бўйича Америка агентлиги (USAID) томонидан техник ёрдам лойиҳаларининг амалга оширилиши мамлакатимизда бошқарув ҳисобининг юзага келиши ва тараққий этишига катта таъсир кўрсатди. Ўзбекистонда амалий бухгалтерлар учун САР сертификатининг жорий қилиниши бухгалтерларнинг профессионал малакасини оширишга, халқаро тажрибаларга уйғунлаштиришга хизмат қилди. Бу тадбирлар орқали молиявий ҳисоб, бошқарув (менежментлик) ҳисоби, солиқлар ҳисоби ва меъёрий-ҳуқуқий асосларнинг жоҳон андозалари даражасида ўқитилиши жорий этилди.

1995 йил Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори билан халқаро томоиллар талабларига жавоб берадиган “Маҳсулот (иш, хизматлар) ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатлар таркиби ва молиявий натижаларнинг ташкил топиш тартиби тўғрисидаги” Низом ишлаб чиқилди ва жорий қилинди. 1999 йили Низом янги таҳрирда чиқарилди. Ушбу Низомга мувофиқ халқаро томоиллар асосида корхона харажатлари ишлаб чиқариш таннархи, давр харажатлари, молиявий фаолият харажатлари ва фавқулоддаги зарарларга бўлинди ва молиявий натижаларни босқичма-босқич аниқлаш тартибига ўтилди. Бундан ташқари, халқаро талаблар асосида корхонанинг соф фойдаси билан солиққа тортиладиган фойда базаси кўрсаткичлари бир-биридан ажратилди, уларни ҳисоблаш методикаси ишлаб чиқилди ва амалиётга жорий қилинди. Бу мамлакатимизда таннарх ҳисобини халқаро стандартларга мувофиқ ташкил этилишининг норматив-ҳуқуқий асоси бўлди.

2004 йилда ОТМларида “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” таълим йўналишлари бўйича ўқув режаларига “Бошқарув ҳисоби” фани киритилди. Натижада, соҳа

олимлари профессорлар А.Х.Пардаев ҳамда Б.А.Хасановлар ва бошқа олимлар томонидан “Бошқарув ҳисоби” фани бўйича ўзбек тилида биринчи дарсликлар ва ўқув қўлланмалари яратилиши муҳим аҳамият касб этди. Бундан ташқари олимларимиз Б.А.Хасанов (2004), А.А.Абдуғаниев (2005), Б.Ю.Мақсудов (2018), А.И.Алиқулов (2002), Н.Б.Абдусаломова (2019), М.Б.Калонов (2019) ва бошқалар томонидан бошқарув ҳисобига оид мавзуларда докторлик диссертацияларининг ҳимоя қилиниши соҳанинг ривожланишига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Республикамизни таниқли иқтисодчи олимлари А.К.Ибрагимов, БА.Хасанов, Н.К.Ризаевлар (2014) “...амалиётнинг кўрсатишича, бухгалтернинг бухгалтер-менежерга айланиши тенденцияси кучая бошлади” - деб таъкидлашган.

Бугунги кунга келиб бухгалтерия ҳисоби соҳасининг мазмун моҳияти, функцияси, менежментда иштирокида туб ўзгаришлар амалга оширилаётганига гувоҳ бўлмоқдамиз. Биз юқоридагиларга таянган ҳолда қуйидаги таклифларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб биламиз:

Биринчидан, бутун дунёда, жумладан, мамлакатимизда МҲХСлари кенг жорий қилиниши, кейинги 20-30 йил ичида бутун дунё даражасида молиявий ҳисоботнинг ва бошқарув ҳисобининг гармонизациясига эришилади. Ушбу жараёнга тез ўтишимиз учун мамлакатимизда бухгалтерларнинг профессионал институтлари орқали МҲХСларни жадал қўллашимиз, кадрларимизни хорижий мамлакатларда МҲХСлари ва бошқарув ҳисоби бўйича малака оширишини ташкил этишимиз керак. Булар кечиктириб бўлмайдиган масалалар ҳисобланади.

Иккинчидан, таннархни камайтириш йўллари кўрсатиб берадиган таннарх ҳисоби, бюджетлаштириш, стратегик режалаштиришни қамраб олган бошқарув (менежментлик) ҳисобини ривожлантириш ҳамда компанияларда бошқарув ҳисобини ахборот базаси сифатида такомиллаштириш лозим.

Учинчидан, бошқарув ҳисоби тизимига замонавий инновацион технологиялар, жумладан, ахборот технологияларининг кириб келишини рағбатлантириш ва бухгалтерлар томонидан бажариладиган техник ишлар, ҳужжатлаштириш, счётларни юритиш, ҳисоб-китобларни тўлиқ компьютерлаштириш лозим. Бундай шароитда бухгалтерлар молиявий менежерларга айланади. Бухгалтерлар молиявий менежмент билан шуғулланади. Молиявий менежментни бухгалтерия ҳисоби таркиби сифатида кенг ривожланишига имкон яратиш ва халқаро даражадаги молиявий менежерларни тайёрлаш тизимига ўтишимиз керак.

Тўртинчидан, дунё даражасида ягона молиявий ҳисобот, молиявий таҳлил, бошқарув ҳисоби ҳамда қарорлар қабул қилиш асослари ривожлантириш, тайёрланаётган мутахассисларнинг шу йўналишдаги компетенцияларини шакллантиришга алоҳида аҳамият қаратиш керак.

Ушбу таклифларнинг амалда бажарилиши бошқарув (менежментлик) ҳисобини дунё стандартлари даражасига олиб чиқишга хизмат қилади.

5. Хулоса ва таклифлар.

Ушбу тадқиқотлар асосида хулоса қилишимиз мумкинки, бошқарув бухгалтерия ҳисобининг тарихий ривожланиши узоқ даврларга бориб тақалади. Унинг ривожланишида Европа мамлакатлари, АҚШ, Россиялик олимлар ҳамда соҳага доир профессионал ташкилотлар муносиб ҳисса қўшишган. Манбаларда 1972 йил бошқарув (менежментлик) ҳисобининг расмий юзага келиш санаси деб эътироф этилиши таъкидланган.

Бошқарув бухгалтерия ҳисобини ҳам назарий ва амалий ривожлантиришда АҚШдаги Менежмент Бухгалтерлар Институти (ИМА) катта, Бухгалтерлар Миллий Ассоциацияси катта роль ўйнайди. Профессонал ташкилотлар бошқарув бухгалтерия ҳисоби бўйича ҳам бухгалтерларни сертификатлаш масалалари билан

шуғулланиши ҳам соҳанинг ривожланишида катта роль ўйнади. Ушбу тадқиқотлардан келиб чиқиб Ўзбекистонда ҳам бошқарув бухгалтерия ҳисоби муаммолари билан шуғулланадиган профессионал ташкилотларни ташкил этиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Мамлакатимиз биринчи ва иккинчи ренессанс даврларда ҳисоб соҳасида ҳам дунёда етакчи ҳисобланган. Математика асосида ҳисоб-китоб ишлари ривожланган. Бугунги кунда мамлакатимиздаги соҳага доир олимларнинг бошқарув бухгалтерия ҳисобини ривожлантиришдаги ҳиссалари катта. Ушбу ҳолатдан келиб чиқиб “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” таълим йўналишлари бўйича ўқув режаларда “Бошқарув бухгалтерия ҳисобини” алоҳида фан сифатида киритилиши ўта долзарб масала ҳисобланади.

Адабиётлар:

Charles T. Horngren, Gary L. Sundem (1993). Introduction to management accounting. London, 20 p.

Бахрушина М.А.В22 (2002) Бухгалтерский управленческий учет: Учебник для вузов. 2-е изд., доп. и пер. — М.: ИКФ Омега-Л; Высш. шк., 528 с. 43-44-бетлар

Laster E. Heitger, Serge Matulich (2002). Cost Accounting. London, 1985. 17 p.

Абдуғаниев А.А. (2005). Бошқарув ҳисобини ташкил этилиши ҳамда юриктишнинг назарий ҳамда амалий асослари. Иқт. фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган докторлик диссертацияси автореферати. Тошкент, БМА, 41-б.

Абдусаломова Н. Б. (2019). Бошқарув ҳисоби тизимида ички назорат ва бюджетлаштириш услубиятини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент.: ТМИ.

Аликулов А.И. (2012). Пахта толасини ишлаб чиқариш ва тайёрлаш харажатлари ҳисоби ҳамда таҳлил методологиясини такомиллаштириш: иқт.фан.док....дисс. автореф.- Т.: ЎЗР БМА, 2012.

Астанова Ф.А. (2002) Харажатлар ҳисобининг ривожланиши ва унинг бошқарув ҳисоби тизимидаги ўрни. // <https://cyberleninka.ru/article/n/harazhatlar-isobining-rivozhlanishi-va-uning-bosh-aruv-isobi-tizimidagi-rni/viewer>

Ибрагимов А.К., Хасанов Б.А., Ризаев Н.К. (2014) Амалий бошқарув ҳисоби: Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма / -Т.: «Молия». 366-б.

Калонов М.Б. (2019). Корхоналарда даромадлар ва харажатлар ҳисоби ҳамда таҳлили методологиясини такомиллаштириш (автотранспорт корхоналари мисолида). Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент.: ТМИ.

Качалин В.В. Финансовый учет и отчетность в соответствии со стандартами ГААР. Издательство “Дело” М. 1998 й. 52-б.

Махсудов Б.Ю. (2018). Бошқарув ҳисобида бюджетлаштириш методологиясини такомиллаштириш. Иқт. фан. док. (DSc) дисс. автореферати. Тошкент.: ТМИ, 2018

Мақсудов Б.Ю. (2019) Бошқарув ҳисобида стратегик ёндашув масалалари. http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/5_Maxsudov%20%2B.pdf

Хасанов Б.А. (2004). Бошқарув ҳисоби ва ички аудит методологиясини такомиллаштириш масалалари. Иқт. фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган докторлик диссертацияси автореферати. Тошкент, БМА, 2004 й. 41-б.

ЙИРИК СОЛИҚ ТЎЛОВЧИЛАР ФАОЛИЯТИНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Тохиров Ш.Н.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Фискал институт

Аннотация: Мақолада мамлакатимизда олиб борилаётган инвестиция сиёсати ва унинг иқтисодий ўсишга таъсири масалалари ёритилган. Шунингдек, “инвестиция”, “инвестицион фаоллик” каби тушунчаларининг иқтисодий аҳамияти очиб берилган. Мамлакатимизда инвестициянинг ўсиш тенденцияси маълумотларга таянган ҳолда очиб берилган.

Калит сўзлар: инвестиция, инвестиция сиёсати, инвестиция фаолияти, инвестицион муҳит, инвестицион фаоллик.

Аннотация: В статье освещены вопросы инвестиционной политики в нашей стране и ее влияние на экономический рост. Также раскрывается экономическое значение таких понятий, как «инвестиции» и «инвестиционная деятельность». На основе данных выявлена тенденция роста инвестиций в нашу страну.

Ключевые слова: инвестиция, инвестиционная политика, инвестиционная деятельность, инвестиционный климат, инвестиционная активность.

Abstract. The article highlights the issues of investment policy in our country and its impact on economic growth. The economic meaning of such concepts as "investment" and "investment activity" is also revealed. Based on the data, a trend of growth in investment in our country was revealed.

Key words: investment, investment policy, investment activity, investment climate, investment activity.

1. Кириш.

Мамлакатимизда ҳўжалик юритувчи субъектларни тоифаларга ажратиш ва уларни солиққа тортиш масалари бўйича бир қарорга келинмаётган эди. Мамлакатимиз раҳбари бу муаммолар ечими бўйича ўз фикрларини билдирдилар. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2022 йил 22 август куни тадбиркорлар билан очиқ мулоқотда корхоналарни қуйидаги тоифаларга ажратиб, уларни қўллаб-қувватлаш бўйича алоҳида ёндашувлар белгиланди:

-йиллик айланмаси 1 миллиард сўмгача бўлган корхоналар – микро бизнес,

-10 миллиард сўмгача бўлгани – кичик бизнес;

-100 миллиард сўмгача бўлгани ўрта бизнес тоифасига кирди.

Шундан келиб чиқиб, 2023 йил 1 январдан бошлаб микро бизнес учун айланмадан олинандиган солиқнинг амалдаги 4 фоиздан 25 фоизгача бўлган ставкалари ўрнига, ягона 4 фоизли солиқ ставкаси жорий этилади.

Йиллик айланмаси 1 миллиард сўмдан ошиб, умумий солиқ тўлаш тартибига ўтган корхоналар бир йил давомида фойда солиғини 2 баробар кам тўлайди (Ш.М.Мирзиёев, 2022). Юқоридагилардан хулоса қилишимиз мумкинки, бу уч тоифага кирмайдиган корхоналар йирик хўжалик юритувчи субъектлар тоифасига киради. Фаолият юритаётган йирик хўжалик юритувчи субъектларнинг бир қисми эса йирик солиқ тўловчилар ҳисобланади.

Ўзбекистан Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномасида (2022) Ўзбекистонда 2023 йил «Инсонга эътибор ва сифатли таълим йили» деб эълон қилди ва солиқлар бўйича қуйидагиларни такидлади: “Бюджет харажатлари, аҳоли ва тадбиркорлар олдидаги мажбуриятларимизни қисқартирмаган ҳолда, бизнесга солиқ юқини камайтириш бўйича ишларни давом эттираемиз. Жумладан, 1 январдан бошлаб қўшилган қиймат солиғи ставкасини 15 фоиздан 12 фоизга пасайтириш ҳисобидан тадбиркорлар ихтиёрида йилига камида 14 триллион сўм маблағ қолади”.

2. Адабиётлар шарҳи.

Корхона тушунчасига беритлаётган таърифлар турли бўлиб, баъзиларини келтириб ўтаемиз.

Э.Х.Махмудовнинг (2006) таърифига кўра корхона юридик шахс мақомига эга, мустақл равишда хўжалик фаолияти юритувчи субъект бўлиб, ўзига тегишли мол-мулкдан фойдаланиш асосида истеъмолчилар (ҳаридорлар) талабини қондириш ва даромад (фойда) олиш мақсадида маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқаради ва сотади ёки айирбошлайди.

Б.А.Абдукаримов (2012) бошчилигидаги муаллифлар корхонага қуйидагича таъриф беришган: «Корхона - жамиятнинг асосий бўғини ҳисобланувчи, аҳолининг талабини қондириш ва фойда олиш ёки бошқа ижтимоий функцияларни бажариш мақсадида хусусий ресурслардан фойдаланиш асосида маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган, айрибошлайдиган, ҳамда бошқа иш ва хизматларни бажарадиган, фаолияти бўйича қарорлар қабул қиладиганва унга жавобгар, ҳуқуқий шахс мақомига эга турли миқёсдаги хўжалик юритувчи субъектдир».

Аксарият адабиётларда корхонанинг мақсади тўғрисида сўз юритилади, жумладан, А.А.Сергеев (1999) - “Корхона - фойда олиш мақсадида маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат қилиш учун барпо этилган мустақил фаолият юритувчи субъект” деб таърифлайди ва “шакллари кўплигига қарамай корхоналар фойда олиш мақсади орқали бир хил тус олади” деб такидлайди.

Г.Форднинг (1989) такидлашича: “Корхонанинг мақсади фойда олиш ёки чайқовчилик эмас, аксинча истеъмол учун ишлаб чиқаришдир. Бордию халқ ишлаб чиқарувчи унга хизмат қилинмаётганлигини сезиб қолса, унинг келажаги узоққа бормади”.

Ю.А.Корчагин (2020) йирик корхонага қуйидагича қарайди: “Йирик корхона - бу ҳар қандай саноатнинг умумий товар ҳажмининг салмоқли қисмини ишлаб чиқарадиган компания. Шунингдек, у ишда банд бўлган ходимлар сони, активлар ва сотиш ҳажми билан тавсифланади”. Шунга ўхшаш таърифни Б.А. Райзенберг (2019) ҳам берган.

Е.Иванованинг (2022) фикрича, йирик корхоналар деганда қуйида келтирилганлар кўзда тутилади:

Компания-устав капиталида давлат улуши 25 фоиздан кам бўлмаган юридик шахслар.

Капиталида давлат улуши 50 фоиз ва ундан юқори бўлган шўъба корхоналар.

Ўтган йилда ходимлар сони 250 ортиқ ва сотишдан олинган даромади 2000 млн. рублдан ортиқ бўлган компаниялар.

Давлат ва муниципал органлари, табиий монополь субъектлар. Корхона ва йирик корхона тушунчаларининг моҳияти очиб берилди, энди “йирик солиқ тўловчи” тушунчасининг моҳиятини кўриб чиқамиз.

У.Пардаевнинг қайд этишича, илмий изланишларга кўра, йирик солиқ тўловчилар мезони бўйича турли қараш ва ёндашувлар мавжуд. Халқаро молия-кредит институтлари, хусусан, Халқаро валюта жамғармаси юридик шахслар йирик солиқ тўловчилар тоифасини тузишда солиқ тўловчиларнинг тўлов салоҳиятини акс эттирувчи бир неча хил мезонлардан фойдаланишни тавсия этади.

3. Тадқиқот методологияси.

Тадқиқотимиз методологияси бўлиб, йирик корхона ва йирик солиқ тўловчиларнинг солиқ сиёсати бўйича иқтисодий муносабатлар ҳисобланади. Тадқиқот жараёнида амалий материалларни таққослаш ва гуруҳлаш каби усуллардан фойдаланилиб, хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2020 йил 10 январдаги 3172-1-сон билан рўйхатга олинган “Юридик шахсларни йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритишнинг мезонларини белгилаш тўғрисида”ги Низомга асосан юридик шахсларни йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритишнинг мезонлари белгиланган.

Ушбу Низомда белгиланганидек, қуйидагилар йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилади:

- а) акциз солиғига тортиладиган товарларни ишлаб чиқарувчи корхоналар;
- б) тижорат банклари ҳамда уларнинг филиаллари, товар-хом ашё, фонд ва валюта биржалари;
- в) «Навоий КМК» ДК, «Олмалик КМК» АЖ ҳамда уларнинг таркибига кирувчи ташкилотлар;
- г) маҳсулот тақсимотига оид битим бўйича ишларни бажаришда иштирок этаётган ташкилотлар;
- д) ўтган календарь йил якуни бўйича маҳсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан олинган соф тушуми 100,0 миллиард сўмдан юқори бўлган юридик шахслар (1-расмга қаранг).

Йирик солиқ тўловчилар тоифасини белгилашда, мазкур Низомнинг 4-банди «д» кичик бандида кўрсатиб ўтилган мезонлар, юридик шахсларнинг ўтган календарь йил якуни бўйича солиқ органларига тақдим этган солиқ ва молиявий ҳисоботларидаги кўрсаткичларига асосан аниқланади.

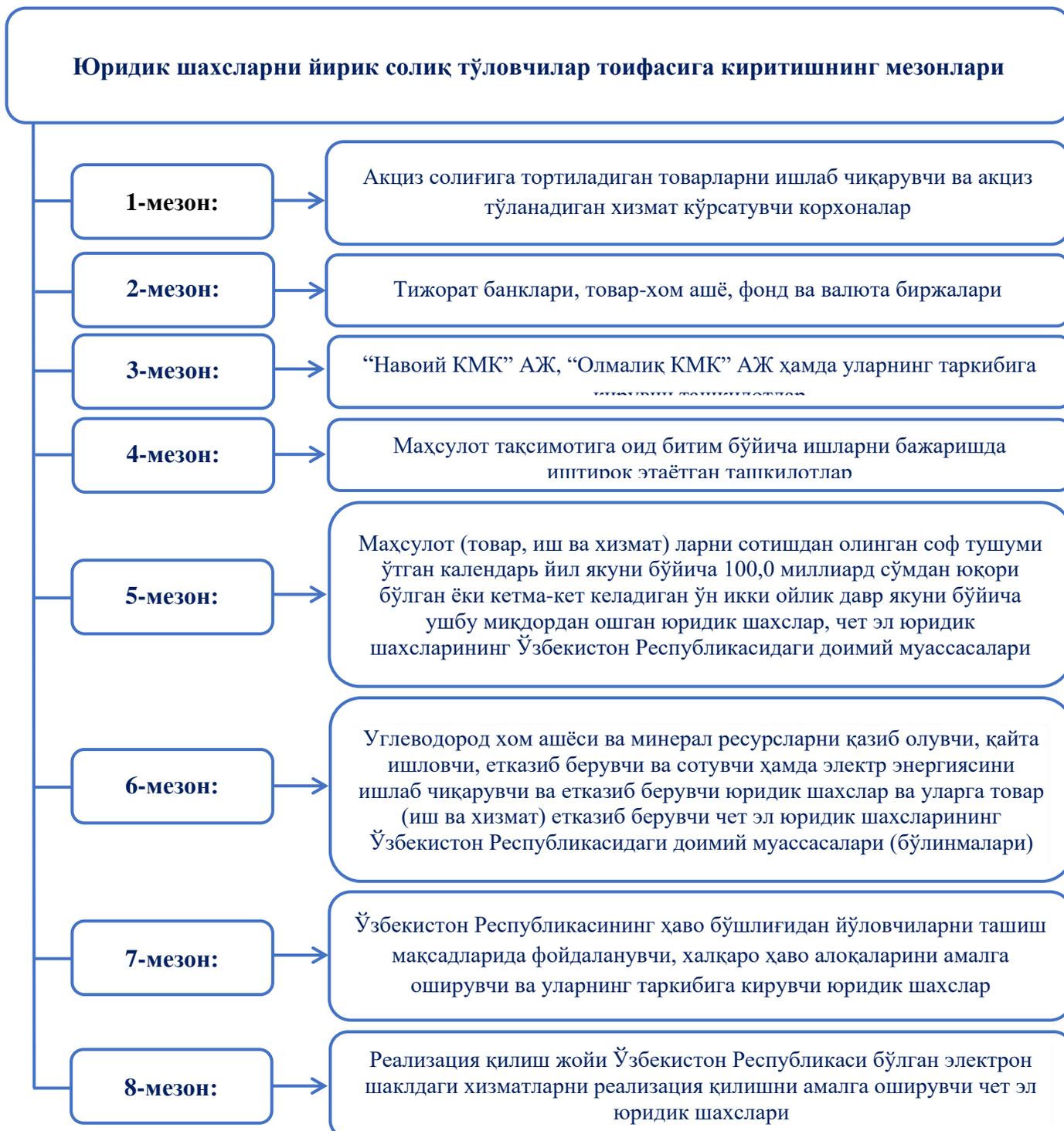
Йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган юридик шахслар календарь йил якуни билан мазкур Низомнинг 4-бандида кўрсатилган мезонларга жавоб бермаса, ушбу хўжалик юритувчи субъектлар навбатдаги уч йил мобайнида йирик солиқ тўловчилар тоифасида қолади.

Мамлакатимизда йирик солиқ тўловчилар билан ишлайдиган ва уларнинг солиқ қонунчиликларида роя этишини назорат қиладиган солиқ инспекциялар ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 17 апрелда 320-сон “Давлат солиқ хизмати органлари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарори¹ билан Давлат солиқ қўмитасида Йирик солиқ тўловчилар бўйича ҳудудлараро давлат солиқ инспекцияси ташкил этилди. Шунингдек, Давлат солиқ қўмитасининг 2019 йил 12 июлдаги “Юридик шахсларни йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритишнинг мезонларини белгилаш тўғрисидаги

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 17 апрелда 320-сон “Давлат солиқ хизмати органлари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарори.

низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарори билан йирик солиқ тўловчилар тоифаси мезонлари белгиланди. 2021 йилда Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Йирик солиқ тўловчилар бўйича ҳудудлараро давлат солиқ инспекцияси томонидан хизмат кўрсатиладиган йирик солиқ тўловчилар таркибига акциз маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи **2 та**, “Ўзбекнефтегаз” АЖ тизимидаги **2 та** ҳамда **280 та** бошқа йирик корхоналар қўшилди. Бунинг эвазига йирик солиқ тўловчилар таркиби жами **1120 тага** етди. Шундан:

1-расм. Юридик шахсларни йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритишнинг мезонлари.

- акциз солиғига тортиладиган товарларни ишлаб чиқарувчи ва акциз тўланадиган хизмат кўрсатувчи корхоналар — **113 та**;
- тижорат банклари, товар-хом ашё, фонд ва валюта биржалари — **34 та**;
- “Навоий КМК” ДК, “Олмалиқ КМК” АЖ ва уларнинг таркибига кирувчи ташкилотлар — **12 та**;
- маҳсулот тақсимотига оид битим бўйича ишларни бажаришда иштирок этаётган ташкилотлар (СРП) — **5 та**;
- маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушуми ўтган календарь йил якуни бўйича **100 миллиард** сўмдан юқори бўлган ёки кетма-кет келадиган ўн икки ойлик давр якуни бўйича ушбу миқдордан ошган юридик шахслар — **742 та**;
- углеводород хом ашёси ва минерал ресурсларни қазиб олувчи, қайта ишловчи, етказиб берувчи ва сотувчи ҳамда электр энергиясини ишлаб чиқарувчи ва етказиб берувчи юридик шахслар (автомобилларга ёқилғи қуйиш шохобчалари бундан мустасно) — **190 та**;
- Ўзбекистон Республикасининг ҳаво бўшлиғидан йўловчиларни ташиш мақсадларида фойдаланувчи, халқаро ҳаво алоқаларини амалга оширувчи ва уларнинг таркибига кирувчи юридик шахслар — **24 тани** ташкил этади² (2-расм).

акциз солиғи тўловчи корхоналари	тижорат банклари товар-хом ашё фонд ва валюта биржалари	"Навоий КМК" ДК "Олмалиқ КМК" АЖ ҳамда уларнинг таркибига кирувчи ташкилотлар	маҳсулот тақсимотига оид битим бўйича ишларни бажаришда иштирок этаётган ташкилотлар
113 та	34 та	12 та	5 та
сотишдан олинган соф тушуми 100,0 миллиард сўмдан юқори бўлган юридик шахслар	углеводород хом ашёси ва минерал ресурслар билан шуғулланувчи юридик шхслар	ҳаво бўшлиғидан йўловчиларни ташиши билан шуғулланувчи юридик шахслар	
742 та	190 та	24 та	

2-расм. 2021 йилда Ўзбекистонда йирик солиқ тўловчилар сони.

Йирик солиқ тўловчилар бўйича солиқ маъмурчилигини йўлга қўйишнинг хориж тажрибасини ўрганиш асосида илғор тажрибадан мамлакатимиз солиқ маъмурчилигини такомиллаштиришда фойдаланиш зарур. Йирик солиқчиларни солиққа тортиш қа улар билан боғлиқ солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш бўйича Хитой Халқ Республикасининг тажрибасини ўрганиш мақсадга мувофиқ. 2008 йилдан бери Хитой ўзининг йирик солиқ тўловчиларини бошқариш учун катта саъй-ҳаракатларни амалга оширмоқда. Жараён Хитой Давлат солиқ бошқармаси (SAT) йирик бизнес бошқаруви департаментини (LEAD) ташкил этиш билан бошланган.

Бундан ташқари, Хитой Давлат солиқ бошқармаси инқилобий ташаббусни таклиф қилди, яъни 2020 йилгача аниқланган ахборот асимметрияси муаммоларини ҳал қилиш ва маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш орқали йирик корхоналарни бошқариш қобилияти ва самарадорлигини оширишга қаратилган “Минглаб гуруҳлар” лойиҳасини эълон қилди (А.П.Кириенко, 2019).

² 2021 йилда Ўзбекистонда йирик солиқ тўловчилар сони ошди. <https://yuz.uz/news/2021-yilda-uzbekiston-da-yirik-solix-tolovchilar-soni-oshdi.19.09.2022..>

Россияда 1998 йилдан бери йирик солиқ тўловчиларга алоҳида эътибор қаратилмоқда, Россия Федерацияси Солиқ хизмати таркибида йирик солиқ тўловчилар билан ишлаш бўлимлари ташкил этилган. Уларни ташкил этишнинг асосий сабаблари солиқ йиғиш ҳажмини ошириш ва бюджетга тўловлар бўйича қарзларни камайтириш зарурати, биринчи навбатда йирик корхоналар эди.

Россия Федерациясида йирик солиқ тўловчилар бўйича солиқ маъмурчилигини қайта кўриб чиқиш ва такомиллаштириш қўйидаги босқичлардан иборат бўлган:

- 1.Эътиборли маъмурчилик 1998-2000 йиллар;
2. Марказлаштиришнинг дастлабки босқичи 2001-2003 йиллар;
3. Марказлаштиришни ривожлантириш 2004-2018 йиллар;
4. Марказлаштиришни яқунлаш 2019 йилдан бошлаб (А.П.Кириенко, 2019).

2022 йил учун Давлат бюджети даромадлари 200 трлн сўм ёки ялпи ички маҳсулотнинг 23,8 фоизи миқдорида бўлиши прогноз қилинмоқда. Бу кўрсаткич 2021 йилда 170,9 трлн сўм ёки ЯИМнинг 23,6 фоизи миқдорида бўлиши белгиланганди. Келаётган йилда Давлат бюджети харажатлари 214,8 трлн сўмни ёки ЯИМга нисбатан 25,6 фоизни (2021 йилда 190,8 трлн сўм ёки ЯИМга нисбатан 26,4 фоиз ҳисобида бўлиши кутилмоқда) ташкил этиши режалаштирилган.

Бюджет даромадлари кўп жиҳатдан йирик солиқ тўловчи корхоналар иқтисодий ҳолатига боғлиқ бўлади ва 2022 йилда уларнинг энг йирикларининг давлат бюджети тушумларидаги улуши қўйидагича:

- «Навоий кон-металлургия комбинати» ДК – 17,82 фоиз;
- «Олмалиқ кон-металлургия комбинати» АЖ – 9,4 фоиз;
- «Ўзтрансгаз» АЖ – 1,89 фоиз;
- «Ўзбекнефтгаз» АЖ – 1,7 фоиз;
- «Узбат» АЖ – 1,5 фоиз;
- «Худудгазтаъминот» АЖ – 1,26 фоиз;
- «Уз-КорГасЧемисал ҚК» МЧЖ – 0,78 фоиз;
- «Ўзбекистон металлургия комбинати» АЖ – 0,76 фоиз;
- «Узауто Моторс» АЖ – 0,73 фоиз;
- «Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи» МЧЖ – 0,6 фоиз.

Маълумот учун, 2021 йилнинг биринчи ярмида йирик солиқ тўловчилар томонидан тўланган солиқлар жами солиқ тушумларининг 66,2 фоизини ташкил этган. Уларнинг сони эса 1154 тага етган. 2022 йилда энг йирик 10 та солиқ тўловчининг давлат бюджети тушумларидаги улуши қарийб 37 фоиз бўлиши прогноз қилинмоқда (1-жадвал)³

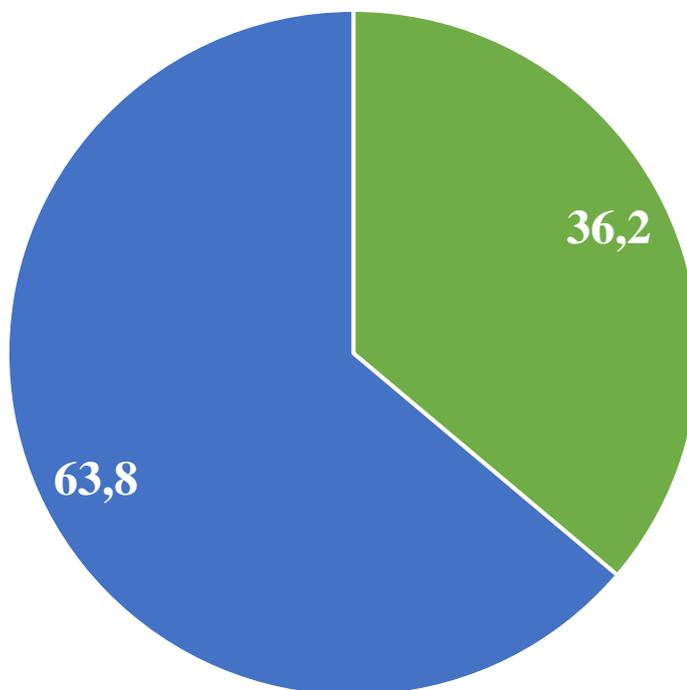
³ 2022 йилда йирик солиқ тўловчиларнинг давлат бюджети тушумларидаги улуши қанча бўлиши маълум қилинди. <https://kun.uz/news/2021/11/23/2022-yilda-yirik-soliq-tolovchilarning-davlat-budjeti-tushumlaridagi-ulushi-qancha-bolishi-malum-qilindi>.

Йирик солиқ тўловчиларнинг ҳудудлар ва мезонлар кесимида сони таҳлили

Т/р	Ҳудудлар	Шундан мезонлар кесимида																										
		Жами рўйхатдан ўтган йирик корхоналар сони			“Навоий КМК” ДК, “Олмалиқ КМК” АЖ ҳамда уларнинг таркибига кирувчи ташкилотлар			Акциз солиғига тортиладиган товарларни ишлаб чиқарувчи ва акциз тўланадиган хизмат кўрсатувчи корхоналар			Соф тушуми ўтган календарь йил якуни бўйича 100,0 миллиард сўмдан юқори бўлган юридик шахслар ва доимий муассасалари			Маҳсулот тақсимотига оид битим бўйича ишларни бажаришда иштирок этаётган ташкилотлар			Тижорат банклари, товар-хот ашё, фонд ва валюта биржалари			Углеводород хот ашёси ва минерал ресурсларни қазиб олувчи, қайта ишловчи, етказиб берувчи ва сотувчи ҳамда электр энергиясини ишлаб чиқарувчи ва етказиб берувчи юридик шахслар			Ҳалқаро ҳаво алоқаларини амалга оширувчи ва уларнинг таркибига кирувчи юридик шахслар			Рализация қилиш жойи Ўзбекистон Республикаси бўлган электрон шаклдаги хизматларни рализация қилишни амалга оширувчи чет эл юридик шахслари		
		2020 йил	2021 йил	2022 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил
Жами		1416	1154	947	12	14	4	90	127	116	326	715	567	5	5	5	895	34	35	81	235	170	7	24	19	0	0	31
1	Андижон вилояти	91	43	35				4	4	4	15	26	22				68	1	1	4	11	7		1	1			
2	Бухоро вилояти	72	39	32				3	3	3	11	22	16				54			4	13	12		1	1			
3	Жиззах вилояти	51	22	18					2	2	7	14	11				41			3	6	5						
4	Қашқадарё вилояти	94	76	58				2	5	5	18	38	27				62			12	32	25		1	1			
5	Қорақалпоғистон Р.	72	49	36				5	6	3	3	21	14	1	1	1	56			7	20	17		1	1			
6	Навоий вилояти	57	41	26	9	11	3	2	3	3	5	16	13				36			4	10	6	1	1	1			
7	Наманган вилояти	72	47	42				1	3	3	13	33	29				54			4	10	9		1	1			
8	Самарқанд вилояти	108	57	51				7	9	9	20	40	35				77			3	7	6	1	1	1			
9	Сирдарё вилояти	44	27	20				3	4	4	6	15	10				32			3	8	6						
10	Сурхондарё вилояти	75	41	34				4	6	5	9	19	17				58			4	15	11		1	1			
11	Тошкент вилояти	143	138	116	3	3	1	26	28	26	30	77	68				70			14	30	21						
12	Тошкент шаҳар	362	485	408				27	45	41	164	335	259	4	4	4	153	31	32	9	56	32	5	14	9			31
13	Фарғона вилояти	109	61	51				5	7	6	15	41	35				83	2	2	6	10	7		1	1			
14	Хоразм вилояти	66	28	20				1	2	2	10	18	11				51			4	7	6		1	1			

⁴ Жадвал маълумотлари Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

1-жадвал маълумотларидан келиб чиқиб йирик солиқ тўловчиларнинг ҳудудлар ва мезонлар кесимида сони 14 та ҳудуд кесимида таҳлил қилинди. Йирик солиқ тўловчилар 2020 йилда 1416 та, 2021 йилда 1154 та бўлган бўлса, 2022 йилда 947 тани ташкил қилган. Андижон вилоятида 2020 йилда 91 та корхоналарни ташкил этган бўлса, 2021 йилда 43 тани, 2022 йилда 35 тага корхоналар камайганлигини, Бухоро вилоятида 2020 йилда 72 та корхоналарни ташкил этган бўлса, 2021 йилда 39 тани, 2022 йилда 32 та корхоналарни ташкил этганлигини, Тошкент шаҳарда 2020 йилда 362 та корхоналарни ташкил этган бўлса, 2021 йилда 485 тани, 2022 йилда 408 та корхоналарни ташкил этганлигини кўришимиз мумкин. Шунингдек рализация қилиш жойи Ўзбекистон Республикаси бўлган электрон шаклдаги хизматларни рализация қилишни амалга оширувчи чет эл юридик шахслари 2019 йил ва 2020 йилларда бирорта ҳам корхона мавжуд бўлмаган бўлса, 2021 йилга келиб 31 тани ташкил қилганини кўришимиз мумкин бўлади. Бундан ташқари акциз солиғига тортиладиган товарларни ишлаб чиқарувчи ва акциз тўланадиган хизмат кўрсатувчи корхоналар сони 2020 йилда 90 тани ташкил этган бўлса, 2021 йилда 127 тани, 2022 йилда эса 116 тани ташкил этган.

3-расм. Республика бюджетининг умумий даромадларидан ЙСТБИ даромадларининг улуши⁵.

Йилдан йилга йирик солиқ тўловчиларнинг бюджетга тушумдаги улуши ошиб бормоқда. 2018 йилда унинг улуши 52,0 фоиз бўлган бўлса, 2022 йилда бу кўрсаткич 63,8 фоизни ташкил қилмоқда.

5. Хулоса ва таклифлар.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2020 йил 10 январдаги 3172-1-сон билан рўйхатга олинган “Юридик шахсларни йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритишнинг мезонларини белгилаш тўғрисида”ги Низомга асосан юридик шахсларни йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритишнинг мезонларига жавоб берадиган хўжалик юритувчи субъектлар йирик солиқ тўловчилар бўлиб

⁵ Давлат солиқ қумитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган.

ҳисобланади.

Йилдан йилга йирик солиқ тўловчиларнинг бюджетга тушумдаги улуши ошиб бормоқда. 2018 йилда унинг улуши 52,0 фоиз бўлган бўлса, 2022 йилда бу кўрсаткич 63,8 фоизни ташкил қилган.

Йирик солиқ тўловчиларни солиққа тортишда илғор хориж тажрибасини мамлакатимиз амалиётида қўллашни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар:

Абдукаримов Б.А. (2012) Корхона иқтисодиёти. Дарслик. 2-қайта нашр. –Т.: “Фан”, 371-бет.

Иванова Е. (2022) Критерии отнесения предприятия к крупному бизнесу. <https://калибр20.ру/урконс/критерии-отнесенижа-предприжатижа-к-крупному/>. 20.09.2022.

Корчагин Ю.А. (2020) Крупное предприятие 2020.

Кириенко А.П., Орлова Е.Н., Баженова В.И. (2019) Налоговое администрирование крупных налогоплательщиков: мировые тенденции и особенности российского опыта // Вестник УрФУ. Серия экономика и управление. Т. 18, № 1. С. 104–126. DOI: 10.15826/vestnik.2019.18.1.006.

Махмудов Э.Х. (2006) Корхона иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 208 б.

Мирзиёев Ш.М. (2022) Президентнинг тадбиркорлар билан очиқ мулоқоти: янги ташаббуслар, қулайлик ва енгилликлар.22.08.2022 <https://president.uz/uz/lists/view/5449.19.09.2022>.

Мирзиёев Ш.М. (2022) Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 2022 йил 20 декабрь.

Пардаев У. (2021) Йирик солиқ тўловчиларнинг солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш йўллари. Иқтисодиётда инновациялар.Инновации в экономике. Innovations in economy. № 9.

Райзберг Б.А. (2019) Издательство Экономический словарь. ИНФРА-М, Серия. Библиотека *словарей* "Инфра-М"; ISBN 978-5-16-009966-8; Страниц 512.

Сергеев А.А. (1999) Экономические основы бизнес-планирования. -М.: ООО “Издательство юнити-ДАНА” С. 6.

Форд Г. (1989) Моя жизнь, мои достижения. -М.: Финансы и статистика, С.18.

ДАВЛАТ ТАШКИЛОТЛАРИДА БЮДЖЕТ ВА БЮДЖЕТ НАЗОРАТИНИНГ ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛИ

и.ф.н., Турабов Б.Т.

Давлат бошқарув академияси тадқиқотчиси

Аннотация: *Тадқиқот ишимиз бюджет ташкилотларда бюджетлаштириш ва бюджет назоратини тизимли кўриб чиқишга қаратилиб ва бюджет ташкилотларида бюджет назоратини қай даражада муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда, бюджет муассасаларда бюджет интизомини мустақамлашга эътибор қаратилган.*

Самарали бюджетлаштириш, бюджет назорати зарурияти ва шартлари бюджетни ишлаб чиқишда барча манфаатдор бюджет ташкилотларининг ҳукумат доирасида қабул қилинган меъёрларини ҳисобга олган ҳолда, уларни масъул ходимлар томонидан бажарилиши ҳисобланади. Шу сабабли, бюджетлаштириш ва бюджет назорати бюджет ташкилотларининг бошқарув самарадорлиги ва юқори маҳсулдорлигига ҳисса қўшганлиги сабабли, барча манфаатдор томонлар умумий мақсадларга эришишни кафолатлаш учун бюджетни тайёрлашдан тортиб то амалга оширишгача бўлган жараёнга жалб қилинишини тавсия қилинади.

Калит сўзлар: *бюджетлаштириш, бюджет назорати, самарали бошқарув.*

Аннотация: *Наше исследование направлено на систематический обзор бюджетирования и бюджетного контроля в бюджетных организациях и направлено на укрепление бюджетной дисциплины в бюджетных учреждениях с учетом важности бюджетного контроля в бюджетных организациях.*

Необходимость и условия эффективного бюджетирования, бюджетного контроля считаются реализуемыми ответственными работниками с учетом норм, принятых правительством всех заинтересованных бюджетных организаций при разработке бюджета. Поэтому, поскольку бюджетирование и бюджетный контроль способствуют эффективности управления и высокой производительности бюджетных организаций, рекомендуется, чтобы все заинтересованные стороны были вовлечены в процесс от подготовки бюджета до исполнения, чтобы гарантировать достижение общих целей.

Ключевые слова: *бюджетирование, бюджетный контроль, эффективное управление.*

Abstract: *Our research focuses on a systematic review of budgeting and budget control in budget organizations and focuses on strengthening budget discipline in budget institutions, taking into account the importance of budget control in budget organizations.*

The necessity and conditions of effective budgeting, budget control are considered to be implemented by the responsible employees, taking into account the norms accepted by the government of all interested budget organizations in the development of the budget.

Therefore, since budgeting and budget control contribute to the management efficiency and high productivity of budget organizations, it is recommended that all stakeholders be involved in the process from budget preparation to implementation to guarantee the achievement of common goals.

Key words: *budgeting, budget control, effective management.*

1. Кириш.

Бюджет ва бюджет назорати масъул раҳбарлари томонидан истиқболдаги мақсадларни белгилашни ва ташкилот режалаштирилган умумий тадбирларни самарали ифодалаш учун асос бўлиб хизмат қиладиган жараёни лойиҳалашни ўз ичига олади. Режалаштирилган тадбирларнинг молиявий нуқтаи назардан миқдорини аниқлаш бюджетлаштириш, исталган натижани кафолатлашнинг самарали механизмини яратиш эса бюджет назорати деб номланади.

Бюджетлаштириш, хоҳ у давлат, хоҳ у хусусий корхона (ва) ёки ташкилот бўлишидан қатъий назар уларни бошқаруви учун асосий сиёсат воситасидир. Давлат доирасидаги бюджетлар корхоналар ёки бизнес соҳасида қўлланилишидан анча олдин пайдо бўлган. Жаҳон урушларигача бўлган барқарор иқтисодий шароитда, бир нечта йирик корхоналар, хусусан, АҚШ ва Буюк Британияда турли мақсадларда бюджетдан фойдаланганлар. Бюджетлардан фойдаланиш ўзига хос қарама-қаршиликларни келтириб чиқарди, чунки баъзи йирик компаниялар бюджетни бошқарув учун муҳим восита сифатида қайд этишган, бошқалари эса самарадорлик ва маҳсулдорликка салбий таъсир кўрсатиши ҳақида хабар беришган.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлаш керакки, режалаштириш ва назорат ҳар қандай хўжалик ташкилотида фойдани режалаштиришнинг моҳиятидир ва бюджет тизими бутун корхона (ва) ёки ташкилот фаолиятининг яхлит тасвирини беради. Барча ташкилотлар ўзларининг муваффақиятли ишлаши ва бизнесдаги узлуксизлиги, самарали молиявий режалаштириш ва назоратни талаб қилади. Бюджет бошқарувдан ўзгаришларни кутиш ва уларни қабул қилишни талаб қиладиган режалаштириш ва бошқариш воситаларини ифодалайди. Бугунги иқтисодий шароитда бизнес операциялари мураккаб ва оғир рақобат босимида дучор бўлади ва шунинг учун ҳар хил турдаги ўзгаришлар рўй беради. Иқтисодиётдаги тебранишларнинг ҳолати, ўз навбатида, турли соҳаларга ўз таъсир турлича кўрсатади.

2. Адабиётлар шарҳи.

Ҳар бир ташкилотнинг бюджет тизими бундай ташкилотни бошқариш масъулиятини ўз зиммасига олган шахсларга қарорлар қабул қилишни қўллаб-қувватлаш ва ташкилий мақсадга эришиш учун маблағларни қандай йўналтириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланишни аниқлаш учун асос яратади.

Бюджет тизими орқали ташкилотлар пул ва маълум даврларга бўлиниб, самарали равишда ҳисобланган тадбирларни режалаштирадилар. Бугунги глобаллашган дунёда пайдо бўладиган муаммолардан бири шундаки, менежерлар ўз ташкилотларининг келажагини тез-тез вақт оралиғида шароит ўзгариб турадиган муҳитда режалаштиришади. Валюталарнинг қиймати кўтарилади ва тушади, қурилиш материаллари нархи тўсатдан ўзгариб туради, глобал иқтисодий тизимларда номутаносибликлар ва зиддиятлар вужудга келади. Бундай шароитда менежмент ҳар томонлама баҳолаш ва ташкилотнинг келажаги бўйича муҳим қарорлар қабул қилиши керак, бу эса доимий фаолият ва натижага йўналтирилган бўлиши керак.

Жозеф Баггот фикрига кўра, мослашувчан бюджет - бу ишлаб чиқариш ва айланма ўзгаришига нисбатан доимий, ўзгарувчан харажатлар ўртасидаги хатти-ҳаракатлардаги фарқни тан оладиган ҳар қандай бюджет тури ва у бундай тебранишлар билан мос равишда ўзгариши учун мўлжалланган. Қатъий бюджет - бу ишлаб чиқариш айланмасидан қатъи назар, ўзгаришсиз қоладиган бюджет (И.Ламбенинг, 2015).

Ҳар бир ташкилотда (хусусий ёки давлатга қарашли бўлсин) иккита жуда кенг тарқалган бюджет тури мавжуд. Улар капитал ва пул бюджетларини ўз ичига олади. Бу ҳеч қандай тарзда бюджетларнинг бошқа шакллариининг аҳамиятини инкор этмайди, чунки ҳар бир ташкилот бюджетларни таснифлашнинг ўзига хос усулига эга, масалан, сотиш бюджети, ишлаб чиқариш бюджети, умумий бюджетлар, маъмурий бюджет, илмий-тадқиқот ва ишланмалар бюджети.

Ушбу бюджетлар қисқа муддатли, ўрта муддатли ёки узоқ муддатли бўлиши мумкин. Капитал бюджети ташкилот ёки давлат органининг маълум бир вақт давомида капитал лойиҳасига ажратадиган маблағлар миқдорини кўрсатади. Бу ташкилот ушбу харажатларни инвестиция қиладиган лойиҳалар активлари ва фаолияти ҳақида батафсил маълумот беради ва у бир нечта асосий саволларга жавоб беради, масалан: Ташкилотнинг узоқ муддатли активларига қандай эҳтиёж бор? Корхонанинг узлуксизлиги учун кейинги даврларда/йилларда қандай капитал маблағлар талаб қилинади. Бошқа томондан, пул бюджети - бу маълум бир вақт оралиғида ташкилот учун пул оқимларини (кириш ва чиқиш) кўрсатадиган жадвалда тақдим этилган батафсил молиявий прогноз.

И.М. Пандейнинг (2011) таъкидлашича, бюджет харажатлари ёки инвестицияларни режалаштириш ва назорат қилиш узоқ муддатли активлар бўйича харажатларни қоплаш бўйича қарорларни қабул қилишни осонлаштириш жараёнини ўз ичига олади.

Шунингдек, бюджет назоратини сиёсат талаблари билан ижро этувчи ҳокимиятнинг масъулияти билан боғлиқ бўлган идоравий бюджетларни белгилаш ва керакли ҳаракатларни таъминлаш учун ҳақиқий бюджет натижаларини доимий равишда таққослаш сифатида белгилайди. Ушбу сиёсатнинг мақсади уни қайта кўриб чиқиш учун мустақкам асос яратишдир. Шундай қилиб, бюджетни маълум вақт давомида ресурслар қандай талаб қилиниши ва ишлатилишини кўрсатадиган режа сифатида кўриш мумкин. У миқдорий жиҳатдан ифодаланган келажак режасини ифодалайди. Бюджетни пул кўринишида аниқланган режа, маълум бир вақт оралиғидан олдин тайёрланган ва тасдиқланган, одатда режалаштирилган даромадлар ва белгилаган харажатлар, ушбу даврда амалга оширилиши керак бўлган маблағлар ва белгиланган мақсадга эришиш учун сарфланадиган капитал деб таъриф берилади.

И.Ламбенинг (2015) фикрича бюджетлаштириш ва режалаштириш бўйича ёзган мақоласида бюджетни ташкилот раҳбарияти томонидан тузилган ва келажакда маълум бир давр учун корхона фаолияти ва ресурслари учун молиявий нуқтаи назардан ифодаланган кенг қамровли ва мувофиқлаштирилган режа сифатида аниқ таърифлайди.

И.Ламбе (2015) тадқиқотига кўра, ўзгарувчан шароитларга тайёргарлик кўришнинг самарали усулларида бири бу қутилмаган ўзгаришларга мослашиш учун етарлича мослашувчан бўлган махсус режани ўз ичига олган рамка ишлаб чиқишдир. Бундай рамка ишлаб чиқишни таъминлашнинг кенг қамровли жараёни бюджетлаштириш деб номланади. Бу мақсадларни белгилаш ва бюджетга кўра амалдаги натижаларни самарали мониторинг қилишни ўз ичига олади.

Бир қанча муаллифлар турли таклифлар билдирган ва бюджет атамасини белгилаган; турли нуқтаи назарлардан, асосан, индивидуал нуқтаи назар ва

тажрибалар бўйича, бюджетни белгиланган мақсадга эришиш учун амалга ошириладиган режанинг молиявий ёки миқдорий ҳисоботи сифатида таърифлаган. Ж.Л.Браун ва Л.Р.Ховардлар (2002) фикрига кўра, бюджет - бу маълум бир даврдаги бошқарув сиёсатининг олдиндан белгиланган баёноти бўлиб, у ҳақиқатда эришилган натижалар билан таққослаш учун стандартни таъминлайди. Улар бизнеснинг келажакдаги фаолиятининг тўлиқ бюджети сотиш ва ишлаб чиқаришни мослаштиришни ўз ичига олади, деб ҳисобланади. Бу эришиш мумкин бўлган мақсадни ва бажарилиши керак бўлган ишларни режалаштириш ва бюджет мақсадларида амалга ошириладиган харажатларни белгилашдир. И.М.Пандейнинг (2011) таъкидлашича, бюджет - бу корхона фаолияти ва ресурслари бўлиб, келажакдаги муайян давр учун инвестиция нуқтаи назардан ифодаланган кенг қамровли ва мувофиқлаштирилган режа эканлигини таъкидлайди. Унинг сўзларига кўра, бюджетнинг асосий элементлари қуйидагилардан иборат:

- Бу кенг қамровли ва мувофиқлаштирилган режа;
- Молиявий кўринишда ифодаланиши;
- Бу бюджет ёки хусусий сектор ташкилотлари фаолияти учун режалар;
- Бу маълум бир давр учун инвестиция режаси деб ҳисобланади.

Шундай қилиб, бюджетлаштиришнинг умумий истиқболи шундан иборатки, уни самарадорликни ўлчаш ва назорат қилиш учун мезонни таъминлайдиган восита сифатида кўриш мумкин, шу билан бирга у ўзининг нисбийлиги асосида тузатиш чораларини кўриш қобилиятини осонлаштирадиган фикр-мулоҳазаларни тақдим этади. Бюджет тушунчасига оид юқоридаги таклифлар таҳлили шуни кўрсатадики, улар турлича талқинларга эга бўлса-да, уларнинг барчаси умумий элементга эга. Умуман олганда, бюджет маълум бир даврдаги бошқарув сиёсатининг олдиндан белгиланган баёноти бўлиб, у ҳақиқатда эришилган натижалар билан таққослаш стандартини таъминлайди. У маълум вақт давомида даромадлар ва харажатларни баҳолашни ўз ичига олади, шунинг учун режани тайёрлаш ва уни молиявий жиҳатдан аниқлаш ҳаракати бюджетлаштириш деб номланади.

Бюджет одатда ташкилотнинг келажак давр учун инвестициялари бўлиб, у асосан режалаштиришни ўз ичига олади.

3. Тадқиқот методологияси.

Бюджетлаштириш ва бюджет назорати асосий ташкилий ва институционал ўзгарувчи сифатида замонавий ҳодиса эмас. Бироқ, бюджетлаштириш ва бюджет назорати кенг кўламли глобал йўналишларга эга бўлиб, бир нечта моделлар ва назариялар қўшимча иш билан боғлиқ бўлган, айниқса, турли тадқиқот марказлари ва институтлар томонидан илгари сурилган ва тасдиқланган.

Бюджет саноат, савдо, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, молия ва бошқа барча тегишли соҳаларни мувофиқлаштиради ва ижроларни ягона тартибда бошқаради. Бундан ташқари, бюджетлар менежментга сиёсат тўғрисида қарор қабул қилиш имконини беради. Демак, бюджетлаштириш ва бюджет назоратининг асосий принципи бу бозор иқтисодиётининг ҳар бир жабҳаси ва соҳаларнинг ҳар бир бўғимига таъсир қилувчи мувофиқлаштиришга хизмат қиладиган кенг қамровли ва ягона тизимдир.

Юқоридаги фикрлар ва мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда, таққослаш усулини қўлланган орқали ушбу тадқиқот Ўзбекистон бюджет ташкилотларининг жорий фаолиятини ўрганади ва илғор хориж тажрибаси билан таққосланган ҳолда таҳлил (муҳокама) қилинади. Бир қатор таққослашлар асосида мунозаралар ва хулосалар чиқарилиб, бюджет тизими назоратини самарали ташкил қилиш бўйича таклифлар берилади (1-расм).

1-расм. Бюджет тизими назоратини самарали ташкил қилиш

4. Таҳлил ва натижалар.

Жисмоний шахслар бутун оила учун оиланинг даромад манбаларини ва уларнинг кундалик харажатларини кўрсатадиган уй хўжаликлари бюджетларини тузадилар. Худди шу тарзда, хоҳ хизмат кўрсатишга йўналтирилган, хоҳ саноати, хоҳ ишлаб чиқариш ёки давлат идоралари бўладими, барчаси ўз бюджетларини маълум бир давр учун кутилаётган даромад ва таклиф қилинган харажатларни кўрсатиб, одатда юзага келиши мумкин бўлган ҳар қандай жиддий офатлардан "суғурталаш" усули сифатида тузадилар. Ташкилот раҳбарияти одатда мақсадларни белгилайди, шунда ташкилот келажакдаги вақт оралиғида нимага эришмоқчи эканлигини аниқ белгилайди ва бу мақсадлар бир нечта ташкилотларда фарқланади. Шунинг учун бюджетлаштириш мақсадларни белгилашни ва кутилган натижаларга нисбатан ҳақиқий натижаларни мониторинг қилишни ўз ичига олади. Бу кўпчилик корхоналар учун муҳим бўлган техника бўлиб, у бошқарувнинг барча даражалари ва ташкилотнинг барча функцияларини жалб қилишни талаб қилади. Анъанага кўра, бюджетлаштириш ҳар доим харажатларни чеклаш усули сифатида қаралган, шунинг учун менежмент вақтининг катта қисми маблағларни тақсимлашга бағишланган.

Нақд пул бюджети - бу кутилаётган ҳолат ва умумий бюджет режасини тегишли равишда кўриб чиққандан сўнг, келажакдаги режа учун пул тушумлари ва тўловларни баҳолаш деб таъкидланади. Нақд пул бюджети молиявий кўрсаткичларни беради ва тушумлар ва тўловлар вақтини ҳисобга олади. Нақд пул бюджетларининг муҳим жиҳатини ортиқча таъкидлаб бўлмайди, чунки у ташкилотнинг ликвидлик ҳолатига таъсир қилади. Пул маблағларининг кириб келиши ва чиқишини адекват режалаштирмаслик тўғрисидаги қарор тизимли қатъийликни ва молиявий манбаларнинг чекланган танловини, шунингдек, юқори фоиз ставкасини ёки пулнинг имконият қийматини келтириб чиқариши мумкин. Ҳар қандай бюджетнинг моҳияти харажатларни назорат қилиш ва бошқарувга

лойиҳаларни аҳамияти бўйича амалга ошириш имконини беради; шунинг учун бюджетлаштириш жараёни бошқарув самарадорлиги ва операцияларда самарадорликни ошириш усули сифатида қаралади.

Молиявий режани тузишда раҳбарият реал натижаларни бюджетда назарда тутилган натижалар билан солиштириш учун стандартни ўрнатиши керак, бу эса ишлаб чиқариш ва сарфланган харажатлар бўйича натижаларни назорат қилиш учун асос яратиши керак. Бу назорат биринчи навбатда бюджет назорати деб аталади; яъни ҳар қандай ташкилот фаолиятини назорат қилиш учун бюджетдан фойдаланиш.

Бюджет назоратини сиёсат талаблари, раҳбарларнинг масъулияти билан боғлиқ бўлган бюджетни белгилаш ва реал ва бюджет натижаларини доимий равишда таққослаш, ёки индивидуал ҳаракатлар билан таъминланиши сифатида белгилайди. Режалаштирилган натижалардан четланишлар минимал даражага туширилишини таъминлаш ва бундай отишмалар текширилгандан сўнг имкон қадар тезроқ зарур тузатиш чоралари кўрилишини таъминлаш учун мунтазам ораликларда, ҳақиқий кўрсаткични бюджет натижалари ёки стандартлар тўплами билан солиштириш жуда муҳимдир.

Бюджетлаштириш ва бюджет назоратининг асосий тушунчаси раҳбарият томонидан ўзининг режалаштирилган фаолиятини тузишда унга раҳбарлик қиладиган мақсадни белгилашни ўз ичига олади ва молиявий жиҳатдан бюджет сифатида кўрсатилган. Бундан ташқари, у ҳақиқий кўрсаткични белгиланган стандарт ёки мақсад билан таққослашни ўз ичига олади ва агар бирон бир оғишма юзага келса, тузатиш чоралари кўрилади.

Бюджетлаштириш назорат билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, тартибга солиш ёки сиёсат базаси ёрдамида ташкилотда назоратни амалга ошириш бюджет назорати деб номланади. Бюджет назорати ҳар қандай ташкилотни барча жабҳаларда самаралироқ қилиш учун муҳим восита бўлиб, харажатларни назорат қилиш ва умумий мақсадларга эришиш учун муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Юқоридаги ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда, бундай тадқиқот баъзи асосий саволларни кўтаришга интилади, масалан:

- Бюджет назоратининг марказий хусусияти тафовутларни аниқлаш ва бу тафовутларни бошқариш масъулияти юкланган шахсларни аниқлаш;
- Ҳақиқий кўрсаткичлар белгиланган стандартлар ва оғишмалар сабабларини (агар мавжуд бўлса) ўрганиб чиққандан сўнг амалга ошириладиган тузатиш чоралари билан қандай солиштирилиши;
- Давлат муассасалари бюджетларни тайёрлашда бюджетлаштириш тамойиллари ва талабларига риоя қилишларини аниқлаш;
- Давлат муассасаларида бюджетлаштириш ва бюджет назорати ўртасида боғлиқлик мавжудлигини аниқлаш;
- Бюджет назорати давлат муассасаларида бошқарув самарадорлиги ва юқори маҳсулдорликка ҳисса қўшаётганлигини баҳолаш.

Ушбу тадқиқот иши диққат марказида бўлган ва чуқур таҳлил қилишга ҳаракат қиладиган баъзи саволлардир. Бундан ташқари, юқорида келтирилган асосий саволларнинг миқдорий кўрсаткичлари ушбу тадқиқот мақсади учун асос бўлади. Шундай қилиб, ушбу тадқиқотнинг асосий нуқталари қуйидаги мақсадларни ўз ичига олади:

- Ўзбекистонда самарали бюджетлаштириш ва бюджет назорати амалиётининг бевосита натижаси эканлигини баҳолаш;
- бюджетлаштириш ва бюджет назорати давлат корхоналарида хизмат кўрсатиш сифатига қандай таъсир қилишини аниқлаш;

- Давлат корхоналари фаолиятида бюджет тузиш ва бюджет назорати бўйича қарорлар қабул қилиш муҳимлигини таъкидлаш;
- Давлат муассасаларида бюджет назоратининг афзалликлари ва уларнинг сиёсат мақсадларини амалга оширишни ўрганиш;
- Давлат муассасаларида бюджетлаштириш ва бюджет назорати ўртасидаги умумий муносабатни баҳолашдан иборат.

Юқорида санаб ўтилганидек, бюджетлар ва бюджет мақсадларини белгилашнинг кўзда тутилган маъноси шундаки, у назорат қилиш учун воситадир. Режалаштиришнинг ўзи тақлиф қилинган ҳаракат йўналишини ҳар доим ҳам амалга ошириши шарт эмаслиги каби, унинг долзарблиги сақланиб қолиши учун самарали назоратга эга бўлиши керак бўлган бюджет тақлифлари ҳам шундайдир. Бюджет назорати, асосан, функционал ва самарали тарзда амалга оширишга қаратилган бўлиб, бюджет тизимида миқдорий кўрсатиб ўтилган тавсия этилган ҳаракатлар йўналишидир. Браун ва Ховардларнинг фикрига кўра, бюджет назорати харажатларни назорат қилиш тизими сифатида қаралиши мумкин, бу бўлимни мувофиқлаштирувчи бюджетни тайёрлаш ва масъулиятни ўрнатиш, ҳақиқий натижаларни бюджет билан таққослаш ва максимал рентабилликка эришиш учун натижалар бўйича ҳаракат қилишни ўз ичига олади. Юқоридаги карашлардан келиб чиқадиган бўлсак, бу шунчаки (бюджет) назоратига эришиш учун амалдаги кўрсаткичлар белгиланган вақт оралиғида бюджет кўрсаткичига нисбатан ўлчаниши кераклигини англатади. Бюджет назорати жараёнларининг учта асосий босқичини аниқланган ва улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Олдиндан белгиланган стандартни ўрнатиш;
- Ҳақиқий самарадорликни олдиндан белгиланган стандартларга нисбатан ўлчаш;
- Ҳақиқий кўрсаткичларни олдиндан белгиланган стандартга мувофиқлаштириш учун зарур бўлганда тузатиш чораларини амалга ошириш.

Бюджет назорати, аксинча, бюджет маблағларининг мақсадга йўналтирилганлигини таъминлаш учун ташкилот ичидаги алоқани тўғрилашга қаратилган. Бюджет назорати бир хилда маълум фундаментал ҳаракатлар учун асос бўлиб хизмат қилади (*масалан, маъмурият назорати, савдо йўналиши, ишлаб чиқаришни режалаштириш, акцияларни назорат қилиш, нархларни белгилаш, молиявий талаблар, харажатларни назорат қилиш ва ишлаб чиқариш*). Юқорида айтилганларни ҳисобга олган ҳолда, бюджет назоратининг асосий мақсади қуйидагилардан иборат:

- Молиявий режани тайёрлашда барча даражадаги бошқарув ғояларини бирлаштириш;
- Бизнеснинг барча фаолиятини мувофиқлаштириш;
- Ташкилий назоратни марказлаштириш;
- Энг яхши натижаларга эришиш учун ҳар бир функцияни бошқариш;
- Кутилмаган шароитлар юзага келганда бошқарув қарори учун қўлланма сифатида ҳаракат қилиш;
- Максимал самарадорликка (рентабилликка) эришиш учун даромад-харажатларни режалаштириш ва назорат қилиш;
- Барча харажатларни энг фойдали йўналишга сафарбар қилиш;
- Истиқболдаги давлат дастурларини самарали ишлаши учун этарли маблағлар мавжудлигини таъминлаш;
- Ҳақиқий самарадорликни ўлчаш мумкин бўлган мезонни таъминлаш;
- Раҳбариятга вазиятни тузатиш учун нима зарурлигини кўрсатиш;
- Бюджет қоидаларини энг самарали тарзда амалга ошириш;

Умумий бюджет назорати менежмент усули сифатида ҳар қандай ташкилотда унга муносиб эътибор берилиши керак, чунки самарадорликни ўлчаш учун самарали назоратсиз яхши режалаштириш субоптималлик ва самарасизликка олиб келади.

Ушбу тадқиқотнинг асосий мақсади бюджетдан молиялаштириладиган ташкилотларда бюджетлаштириш ва бюджет назоратини тизимли кўриб чиқишдан иборат эди. Бирламчи ва иккиламчи манбалардан олинган маълумотларни таҳлил қилиш ва шарҳлаш ушбу тадқиқотда қўйилган тегишли саволларга жавоб бериш учун кўриб чиқилади. Ушбу тадқиқотда кўтарилган ва кўриб чиқилган барча масалалардан шундай хулоса қилиш мумкинки, бюджетлаштириш ва бюджет назорати предмети долзарб масала бўлиб, унинг ҳар қандай натижага йўналтирилган ташкилот фаолиятига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатишда муҳим аҳамиятга эга. Таҳлил натижалар:

1. Бюджет ҳар қандай ташкилотда (хусусий ёки давлат) тадбиркорлик фаолиятини режалаштиришнинг самарали воситаси эканлигини кўрсатди.

2. Ташкилотнинг ҳақиқий кўрсаткичлари маълум бир ҳисобот даврида тузилган турли бюджетлар билан бевосита боғлиқлиги аниқланди.

3. Бюджет назорати бошқарувга тўғри қарор қабул қилишда ёрдам беради ва самарали ташкилий фаолият учун асос яратади, деган умумий консенсус мавжуд.

4. Бюджет ижросини назорат қилиш чора-тадбирлари ташкилот фаолиятининг тегишли текшируви бўлиб хизмат қилади.

5. Бюджетларни тайёрлаш, айниқса, давлат муассасаларида харажатларни самарали назорат қилишга ёрдам беради.

6. Бюджетни тайёрлаш ва бюджет қоидалари ишнинг ташкилий шаклини акс эттиради.

7. Бюджет ва бюджет назорати менежерлар ва стратегик менежментни ташкилотнинг келажаги ҳақида ўйлаш ва режалаштиришни чеклайдиган ҳақиқий восита сифатида хизмат қилади.

8. Яхши бюджет жараёни ресурслардан самарали фойдаланиш мумкин бўлган ташкилотнинг қисмларига тақсимлаш воситасини таъминлайди.

9. Самарали ва натижага йўналтирилган бюджет - бу самарадорликни баҳолаш учун мезон бўлиб хизмат қиладиган мақсад ва вазифаларни белгилайдиган бюджетдир.

10. Бюджетларни самарали бажариш ва бюджет назоратига эришишнинг зарур ва етарли шарти барча масъул ходимлар томонидан масъулият билан ёндашиб бажарилиши ҳисобланади.

Кутилаётган ижобий натижалар

1. “Давлат молиявий назорати ва аудити тўғрисида” Қонун ишлаб чиқиш орқали давлат назорат органлари ва ички аудит хизматларининг вазифалари аниқ белгиланади.

2. Давлат молиявий назорати тизимида ягона сиёсатни юритиш, тизимдаги республика ва ҳудудий ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва услубий таъминлаш учун масъул орган сифатида Ҳисоб палатаси белгиланади.

3. Барча молиявий назорат органларининг ягона маълумотлар базаси яратилиб, камерал назорат, риск-таҳлил асосида самарали назорат тизими йўлга қўйилади.

4. Аниқланган қонунбузарлик ва муаммоларни ягона электрон базада жамлаш, коллегиял муҳокама этиш ҳамда уларни бартараф этиш бўйича тизимли ишлар йўлга қўйилади.

5. Давлат молиявий назорати органлари ўртасида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатининг самарали механизми яратилади;

6. Ҳалқаро талабларга жавоб берадиган Давлат молиявий назоратининг яхлит тизими яратилади.

7. Ички аудиторлар фаолияти аниқ белгилаб берилиб, вазирликлар тизимида жорий назорат кучайиши натижасида қонунбузарликлар содир этилишидан аввал аниқланади ва ноқонуний ўзлаштиришларнинг олди олинади;

8. Назорат органлари ва ички аудит хизмати ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизими яратилиб, кадрлар савияси ва маҳорати оширилади.

9. Текширишларни такрорланиши олди олинади, коррупция ҳолатлари камаяди, бюджет ташкилотларининг бюджет интизомига қатъий риоя этилиши таъминланади.

10. Тизимда иш ҳақи миқдорларини ошириш ҳисобига ходимлар қўнимсизлиги камаяди, малакали аудиторлар институти юзага келади.

5. Хулоса ва таклифлар.

Давлатга қарашли ташкилотларда бюджетлаштириш ва бюджет назоратини ва уларнинг корпоратив мақсадларни аниқлаш ва фойда олишдаги ролини тизимли кўриб чиқишдан сўнг, бюджетлаштириш ва бюджет назорати ҳар қандай ташкилот учун ажралмас восита эканлиги тўғрисида хулоса қилиш зарур. Бюджет ва бюджет назорати билан боғлиқ масалалар ҳар қандай ташкилот (айниқса, давлатга қарашли ташкилотлар) томонидан пухта режалаштирилса ва амалга оширилса, бу харажатларнинг пасайишига ва даромадларнинг кўпайишига олиб келиши мумкин, бу эса ўз навбатида фойдани максимал даражада оширишга олиб келади. Бюджетлаштириш ва бюджет назорати ташкилот фаолияти самарадорлигини ошириши мумкин бўлса-да, шуни таъкидлаш керакки, бу "сеҳрли таёқ" эмас, балки самарали бошқарувнинг ўрнини боса олмайди ёки ташкилотнинг узлуксизлиги ва фаолият барқарорлигини таъминлайди.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, бюджетдан, айтиқса, олдиндан белгиланган ва самарали назорат доирасида самарали фойдаланилганда, у ташкилий режалар ва ҳаракатларга эришиш ва мувофиқлаштириш воситаси бўлиб хизмат қилади. У бир хил даражада режаларни уларнинг бажарилиши учун масъул шахсларга етказишнинг яхши воситаси бўлиб хизмат қилади, шу билан бирга барча даражадаги менежерлар ва ходимларни рағбатлантиради ва ҳақиқий самарадорликни ўлчаш учун стандарт бўлиб хизмат қилади. Шуни таъкидлаш керакки, тизим қанчалик самарали ёки муваффақиятли бўлишидан қатъий назар, мунтазам равишда даврий текширувлар зарур бўлганлиги сабабли, уни яхшилаш учун доим эҳтиёж бор.

Юқорида санаб ўтилган хулосалар ва муҳокамалар асосида қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

- Мослашувчан бюджет тизими асосан бюджет ташкилотлар билан боғлиқ бўлиб, унинг кўплигидан келиб чиқиб, нолга асосланган бюджетни тенг равишда қабул қилиш тавсия этилади.

- Бюджет харажатларининг ҳар бир моддаси бюджетнинг бир қисмини шакллантиришга рухсат беришдан олдин танқидий кўриб чиқилиши ва асосланиши керак. Бу жорий шароитга асосланган ҳисоб-китоблар ёки бюджетларни янада реалроқ қилади.

- Ҳақиқий бюджетни тайёрлаш, мувофиқлаштириш ва амалга ошириш деярли фақатгина юқори даражадаги раҳбариятнинг масъулияти эканлигига асосланади. Шунинг учун бўлинмалар ва бўлимлар раҳбарларининг нафақат ижросини таъминлаш, балки бюджетларни тайёрлашда ҳам кўпроқ иштирок этишлари тавсия этилади. Бу албатта, ташкилий сиёсатга тўғри келади ва ташкилотнинг тактик ва

тезкор фаолияти билан шуғулланадиган шахслар бюджет сметаларини янада ишончли ва аниқроқ қилиш учун устун мавқега эга эканлиги ҳисобга олинади.

- Вақти-вақти билан тайёрланадиган операцион кўрсаткичлар ҳисоботини мунтазам равишда (масалан, икки ҳафтада бир марта) бажариш тавсия этилади. Бу бюджет тизимининг мураккаблигини ҳисобга олган ҳолда тавсия этилади ва агар ҳисобот беришнинг мунтазам ёндашуви қабул қилинса, бу бюджет назорати тизимини кам бўлмаган даражада яхшилаши кўзда тутилган, чунки муддат қанчалик қисқа бўлса, назорат шунчалик самаралироқ бўлади.

Юқорида санаб ўтилганидек, бюджет кўмитаси таркибига ташкилий фаолиятни бевосита назорат қилувчи барча бўлимлар/бўлимлар раҳбарлари, назоратчи ва бўлим бошлиқларини киритиш кераклиги яна бир бор таъкидланмоқда. Бу бюджет муассасасини бошқариш жараёнида барча манфаатдор томонларнинг кенгроқ иштироки учун замин яратади ва шу билан бизнес фаолиятини қандай яхшилаш мумкинлиги ҳақида фикр алмашишни кучайтиради.

Шундай қилиб, ҳар бир бўлим ёки бўлинма бюджетининг тўғри мувофиқлаштирилишини юқори раҳбарият якуний тасдиқлашдан олдин бюджетнинг барча таркибий қисмларини синчковлик билан текшириш орқали таъминлаш мумкин. Бинобарин, бюджетлаштириш ва бюджет назорати бошқарув самарадорлиги ва юқори маҳсулдорликни оширишга ёрдам беради. Бу уларга бюджетнинг амалдаги қоидаларига риоя қилиш муҳимлигини тушунишга имкон беради ва бу йўқотишларни минималлаштиради. Шундай қилиб, бюджет таълими ташкилотнинг барча асосий ходимлари учун мунтазам равишда, нуфузли ташкилотлар томонидан ўтказилиши керак.

Адабиётлар:

Brown, J. L. and Howard, L.R. (2002). *Principles and practice of management Accountancy*. Macdonald and Evans ltd, London.

Institute of Cost and Management Accountants (1998). *Financial Operations in a Developing Economy*: ICAN News 1998 Ed.

Lambe I (2015) A Systematic Review of Budgeting and Budgetary Control in Government Owned Organizations. *Research Journal of Finance and Accounting* www.iiste.org ISSN 2222-1697 (Paper) ISSN 2222-2847 (Online) Vol.6, No.6, 2015

Lambe, I. (2004). Appraising the Impact of Budgeting and Planning on the Performance of Financial Institutions in Nigeria. *Research Journal of Finance and Accounting*, 5 (16), 12 - 26.

Maclping, T. S (2000). *The Basic Art of Budgeting*. Business Book Ltd, London.

Pandey I.M. (2011) *Financial Management*, Sikkim Manipal University Directorate of Distance Education Subject Code: BBA502 Book ID: B1850 Edition: Fall.

Pandey I. M. (2002). *Fundamentals of Financial Management*. Villas Publishing House, New Delhi.

Scot, J. A. (2000). *Budgetary Control and Standard Costs*. Pitman Publishing Corporation. U.S.A.

СОЛИҚ НАЗОРАТИ ВА СОЛИҚ ТЕКШИРУВИНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Ҳашимов А.О.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети ҳузуридаги «Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг илмий асослари ва муаммолари» илмий-тадқиқот маркази

Аннотация: *Мақолада солиқ назорати ва солиқ текширувлари бўйича тадқиқотлар олиб борилган, мавзу доирасида хорижлик иқтисодчи олимларнинг тадқиқотлари асосида солиқ текширувларининг иқтисодий моҳияти ўрганилган ва тадқиқот доирасида хулоса ва таклифлар шакллантирилган.*

Калит сўзлар: *солиқ назорати, солиқ текшируви, камерал солиқ текшируви, сайёр солиқ текшируви ва солиқ аудити.*

Аннотация: *В статье проведены исследования по налоговому контролю и налоговым проверкам, изучена экономическая сущность налоговых проверок на основе исследований зарубежных экономистов в рамках темы, сформированы выводы и предложения в рамках исследовать.*

Ключевые слова: *налоговый контроль, налоговая проверка, камеральная налоговая проверка, выездная налоговая проверка и налоговая проверка.*

Abstract: *In the article, researches on tax control and tax audits were carried out, the economic nature of tax audits was studied based on the researches of foreign economists within the scope of the topic, and conclusions and proposals were formed within the framework of the research.*

Key words: *tax control, tax audit, camera tax audit, mobile tax audit and tax audit.*

1. Кириш.

Солиқлар давлат томонидан хавфсизликни таъминлаш ва иқтисодий фаровонлик учун мулкка ундириладиган мажбурий йиғим ҳисобланиб, барча ҳукуматлар учун асосий харажатларни қопловчи даромад манбаи сифатида намоён бўлади. Шунингдек, давлат даромадлари турли солиқ ва солиқ бўлмаган тушумлардан олинади ва ривожланишни молиялаштиришнинг энг қадимги ва барқарор манбаларидан бири солиққа тортиш ҳисобланади.

Ривожланаётган мамлакатларнинг аксарияти учун солиққа тортиш иқтисодиётнинг ўсиши билан бирга келади ва солиқлар ҳукуматлар учун муҳим хизматларни кўрсатиш ва давлат товарларига узоқ муддатли инвестицияларни жалб қилиш учун қон томиридир (Abinet L. 2016). Шундай экан, солиқ тушумларининг аҳамияти барча мамлакатлар сингари бизнинг мамлакат учун ҳам муҳим даромад манбаидир. Аммо шундай солиқ тўловчилар борки, улар имкон борича кам солиқ тўлаб, кўпроқ солиқдан қочишга ҳаракат қилишади.

Сўнги йилларда мамлакатимизда солиқдан қочиш ҳолатларига қарши кескин чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 октябрдаги “Яширин иқтисодийни қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6098-сон Фармонида “Мамлакатда пул-кредит, валюта, солиқ ва ташқи савдо сиёсати соҳаларида тадбиркорлик фаолиятини юритиш учун қулай шароитлар яратиш ва инвестиция муҳитини яхшилашга қаратилган кенг кўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Шу билан бирга, экспертларнинг баҳолашлари ва тадбиркорлик субъектлари ўртасида ўтказилаётган сўровлар иқтисодийдаги яширин айланманинг, айниқса, савдо ва умумий овқатланиш, автотранспортда ташиш, уй-жой қурилиши ва таъмирлаш, тураржой хизматларини кўрсатиш каби соҳаларда юқори даражада сақланиб қолаётганлигидан далолат беради, бу эса виждонли тадбиркорларнинг иқтисодий манфаатларига путур етказмоқда, улар учун тенг бўлмаган бизнес юритиш шартларини юзага келтирмоқда”лигини таъкидлаб ўтилган бўлиб, солиқ назорати ва солиқ текширувларини такомиллаштиришни тақозо қилмоқда.

2. Адабиётлар шарҳи.

Бугунги кунда ривожланаётган мамлакатлар солиқни самарали йиғишда қийинчиликларга дуч келмоқдалар, чунки улар солиқни лойиҳалаш ва бошқаришда кўплаб жиддий муаммоларга дуч келишади ва шунинг учун улар солиқдан асосий ижтимоий хизматларни тақдим этишда қийинчиликларга дуч келишади. Биз тадқиқотимизда шу бўйича иқтисодчи олимларнинг тадқиқотларини ўрганиб, уларга асосланиб солиқ текширувларининг моҳиятини очишга ҳаракат қиламиз.

Самарали солиқ маъмурияти тизими солиқ тўловчиларнинг ихтиёрий риоя қилиш даражасини оширади, бу эса ўз навбатида юқори солиқ тушумларига олиб келади (S.Adediran, ва бошқалар, 2013).

А.А.Мебратунинг (2016) фикрига кўра, “солиқ фирибгарликлари солиқ идораларига ўзларининг тўлашлари керак бўлган солиқ мажбуриятларини камайтириш учун уларнинг ишларининг ҳақиқий ҳолатини қасддан яширишдир”.

“Солиқ текшируви - бу солиқ тўловчининг солиқ мажбуриятларини тўғри декларациялаш ёки йўқлигини тартибга солиш учун солиқ тўловчининг фаолиятини батафсил текшириш” (D.Micci-Barreca, S.Ramachandran, 2011).

В.С.Аерс ва бошқаларнинг (2019) фикрича: “Солиқ текширувлари солиқ тизимининг зарурий таркибий қисмидир. Улар қонунларга риоя қилишни тарғиб қилади ва фирмалар томонидан тажовузкор солиқ хатти-ҳаракатларини олдини олади”.

Ж.Слемрод ва В.Венкатеш (2002) эса “Солиқ текширувлари фирмаларга харажатларни юклайди. Нотўғри бўлган фирмалардан қонуний равишда қарздор бўлган солиқларни тўлашни талаб қилишдан келиб чиқадиган нақд пул оқимиға қўшимча равишда, барча солиқ текширувлари, ҳатто солиқ қоидаларига риоя қилувчи фирмалар учун ҳам, фирма ходимларидан аудит билан шуғулланишни, маълумот сўровларини бажаришни, фирма томонидан олинган солиқ позицияларини ҳимоя қилиш ва бошқа йўллар билан маъмурий харажатларни талаб қилади” -деб ҳисоблайди.

Солиқ ижроси бўйича кўплаб эмпирик тадқиқотлар индивидуал солиқ тўловчиларга таъсирини (J.Slemrod, 2019) ёки солиқ текширувларининг келажакдаги солиқ қонунчилигига риоя қилишига таъсирини ўрганади (A.R.Finley, 2019).

Солиқ тизимини кичик фирмаларнинг омон қолиши ва ривожланишига имкон берадиган тарзда тузиш соғлом, динамик иқтисодий учун жуда муҳим (J.Haltiwanger

ва бошқалар, 2012). Бундан ташқари, солиқ органи нуқтаи назаридан кичик корпорациялар иқтисодиётнинг алоҳида муҳим сегменти ҳисобланади, чунки улар солиқдан бўйин товлаш учун катта имкониятларга эга (М.Нанлон ва бошқалар, 2007). А.Р.Финлей (2019) солиқ текширувларини келажакда солиққа риоя этишга таъсири қандайлига эътибор қаратган.

3. Тадқиқот методологияси.

Мавжуд илмий тадқиқотларни ўрганишда иқтисодий таққослаш ва таҳлил, мантиқий фикрлаш, илмий абстракция, таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция усулларидан фойдаланилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Дунёдаги ҳар бир давлат давлат харажатларини бажариш учун солиқ йиғади. Ушбу эҳтиёжларни қондириш учун учта шарт бажарилиши керак; солиқ тизими солиқ тўловчилар учун вақт ва вазият нуқтаи назаридан қулай бўлиши, тўланиши лозим бўлган солиқ миқдори ҳеч қандай ноаниқликсиз аниқ бўлиши ҳамда тўлов қобилияти ва солиқ маъмуриятчилигининг муносабати солиқ тўловчига рағбатлантирувчи, прогрессив ва салбий таъсир кўрсатмаслиги керак.

Самарали солиқ текшируви муҳим аҳамиятга эга, чунки у давлатга бюджетни сақлаш, иқтисодиётни барқарорлаштириш, солиқ қонунчилигига қатъий риоя этилишини таъминлаш ва ихтиёрий риоя қилиш даражасини ошириш учун зарур бўлган солиқ тушумларини тўғри йиғишда ёрдам беради.

Бизга маълумки, солиқ текширувлари солиқ тизимининг зарурий таркибий қисмидир. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг (2022) 135-моддасида “ваколатли органларнинг солиқ тўловчилар ва солиқ агентлари томонидан солиқ тўғрисидаги қонунчиликка риоя этилиши устидан назорат қилишга доир фаолияти солиқ назоратидир” деб белгиланган.

Бугунги кунда мамлакатимизда солиқ назоратининг 2 та шакли мавжуд, яъни солиқ текширувлари ва солиқ мониторинги ҳисобланади. Бу бўйича солиқ кодексининг 136-моддасида белгилаб қўйилган. Солиқ кодексининг (2022) 137-моддасига биноан: “Солиқ текширувлари солиқ тўловчилар, йиғимларни тўловчилар ва солиқ агентлари томонидан солиқ тўғрисидаги қонунчиликка риоя этилиши устидан назорат қилиш мақсадида ўтказилади” деб таъкидлаб ўтилган. Шундай экан солиқ назоратининг энг муҳим компоненти сифатида солиқ текширувларини ўрганиш биз учун муҳим тадқиқот предмети ҳисобланади. Жумладан, солиқ текширувлари одатда текширилаётган хўжалик юритувчи субъектларни солиқ мажбуриятларини бажармаслиги натижасида солиқ ва йиғимларни тўғри тўламаганликларини аниқлайди.

Солиқ текширувлари натижасида камчиликлари аниқланган хўжалик юритувчи субъектлар бизнесни юритишда анча вақт ва куч сарфлаб, ўз фаолиятига салбий таъсир ўтказишига олиб келиши мумкин. Солиқ текширувларининг солиқ тўловчиларга таъсири солиқ талабларига риоя қилишдан ташқари, хўжалик юритувчи субъектларнинг омон қолиш эҳтимоли, келажакдаги ўсиш истиқболлари ва солиқни режалаштириш каби соҳаларга ҳам таъсир қилиши мумкин.

Солиқни иккита хусусиятга кўра талқин қилиш мумкин, яъни солиқ тўловчи давлатга тўлаши керак бўлган бадал, солиқ тўловчи эса бу тўлов учун давлатдан тўғридан-тўғри товон олмайди.

Айрим иқтисодчилар ўз тадқиқотларида “Солиқ тўловчилардан солиқларни ҳисоблаш асосларини ошкор қилишни, қарзлар бўйича ҳисобот беришни ва одатда ҳисоб-китобни тўланиши керак бўлган солиқларни тўлаш билан бирга олиб боришни талаб қиладиган тизим бўлган ўз-ўзини баҳолашда мониторинг механизми

мавжуд. Шу сабабли, солиқ органлари солиқ тўловчилар ўз мажбуриятларини амалдаги меъерий ҳужжатларга мувофиқ бажарганликларини таъминлаш учун назорат қилиш, солиқ текширувларини ўтказиш ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш чораларини кўришда роль ўйнайди” (М.Р.Нутаурок ва бошқалар, 2019).

К.Т.Азене (2016) таъкидлаганидек, “солиқ текшируви солиқ тўловчилар ўзларининг солиқ мажбуриятлари тўғрисида қоидаларга мувофиқ ҳисобот берганлигини баҳолаш жараёнидир. Айни пайтда, солиқ текшируви солиқ тўловчининг солиқ қоидаларига риоя қилишини таъминлаш учун текширув эканлигини таъкидлайди”. Шундай қилиб, солиқ текшируви солиқ органи томонидан солиқ тўловчининг мажбуриятларини бажариш бўйича ўтказиладиган мувофиқлик текшируви шаклидир, деган хулосага келиш мумкин.

Ж.Слемрод (2019) фикрича: “Солиқ текширувлари мувофиқликни аниқлаш ва қўллаб-қувватлашда муҳим восита бўлиб, текширишлар сонини кўпайтириш солиқ тўловчининг хатти-ҳаракатларига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, солиқ текширувлари текширилган солиқ тўловчилар (ўзига хос тўхтатувчилик) ва текширилмаган солиқ тўловчилар (умумий тўхтатувчи) ўртасида келажакдаги қонунбузарликларнинг олдини олиш орқали билвосита таъсир кўрсатади. Кўпайиб бораётган тадқиқотлар тўплами солиқ текширувларининг ушбу тўғридан-тўғри ва билвосита тўхтатувчи таъсирини таҳлил қилади ва одатда кўпроқ текширувлар кўпроқ мувофиқликка олиб келишини кўрсатади”.

Шу ўринда айтиб кетиш керакки, ҳозирги кунда мамлакатимизда солиқ текширувларининг камерал солиқ текшируви, сайёр солиқ текшируви ва солиқ аудити деган турлари мавжуд бўлиб, улар солиқ тўловчининг хатти-ҳаракатига боғлиқ равишда амалга ошириб келинмоқда. Хусусан:

“Камерал солиқ текшируви – солиқ тўловчилар (солиқ агентлари) томонидан солиқлар ва йиғимлар тўғри ҳисобланишини, ўз вақтида ва тўлиқ бюджет тизимига тўланишини текшириш мақсадида солиқ тўловчи томонидан тақдим этилган солиқ ҳисоботларини ва (ёки) солиқ органида мавжуд бўлган солиқ тўловчининг фаолияти тўғрисидаги бошқа маълумотларни ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида солиқ органи томонидан ўтказиладиган текширув ҳисобланади.

Сайёр солиқ текшируви – солиқ органлари томонидан солиқларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш соҳасида солиқ тўловчиларнинг айрим мажбуриятларини, шунингдек, солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа мажбуриятларини бажариш бўйича ўтказиладиган текширув бўлиб, унда ҳисобга олиш ҳужжатларининг, товар-моддий қимматликлар ва пул маблағлари ҳаракатининг, шунингдек, солиқ тўловчининг фаолияти билан боғлиқ бўлган бошқа ахборотнинг таҳлили ўтказилади.

Солиқ аудити - солиқ тўловчининг (солиқ агентининг) муайян даврдаги молия ва солиқ ҳисоботларининг солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларига барча жиҳатлардан мувофиқлиги ва ҳаққонийлигини, солиқ солиш мақсадларида бухгалтерия ҳисоби ва солиқ солиш мақсадларида ҳисобга олишда солиқ мажбуриятларининг тўғри шакллантирилиши ва акс эттирилишини солиқ органи томонидан ўтказиладиган ўрганиш орқали солиқларни тўғри ҳисоблаш ва тўлашнинг тўғрилигини текширишдир” (Қарор, 2021) деб белгилаб қўйилган.

Ҳозир мамлакатимизда солиқ текширувларининг амалга оширилишида кўпроқ хорижий мамлакатларнинг тажрибасини ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Сабаби бу соҳа ҳамон мамлакатимиз учун янги ҳисобланади, негаки авваллари солиқ текширувларининг бундай 3 та дунё тажрибасидаги мукаммалашган тури мавжуд эмас эди. Янада тушунтириброқ очиб берганимизда, бор эдию, аммо солиқ назорат шаклларида бири сифатида камерал солиқ текшируви сифатида намоён бўлса, сайёр солиқ текшируви ёки солиқ аудити деган солиқ текширувлари мавжуд эмас

эди. Бугунги кунда қонунчилигимзда бундай солиқ текширувининг турларини маълум меъёрий ҳужжатларда акслантирилиши ижобий аҳамият касб этади, шу билан биргаликда бу иқтисоий категорияларни чуқурроқ ўрганишга бўлган талабни ҳам ошириб қўймоқда.

Солиқ текшируви, худди молиявий аудит каби, ташкилотнинг ҳудуднинг солиқ қонунчилигига мувофиқлиги даражасини аниқлаш учун маълумот тўплаш ва уларни қайта ишлашни ўз ичига олади. Муваффақиятли аудит ўтказиш учун аудитор ўз ишини топшириқ тўлиқ ва самарали бажариладиган тарзда ташкил қилиши керак. Аммо бундан ҳам муҳими, солиқ текширувчиси бухгалтерия ҳисоби ва солиққа оид билимларга эга бўлиши, солиқ қонунларини шарҳлашда ўткир, тактик ва солиқ қонунчилигини қўллашда юксак ақл-заковатни намоён қилиши, солиқ текширувлари усулларини пухта билиши керак. Техник кўникмаларга қўшимча равишда, у яхши мулоқот қобилиятлари билан хушёр ва очиқ фикрли бўлиши керак. Бу ҳар қандай солиқ текширувчининг солиқ текшируви топшириқларини муваффақиятли бажариши учун зарур шахсий шартдир.

Солиқ текширувчи икки томонлама мақсад ёки фойда келтиради: солиқ тўловчи томонидан солиқ маъмуриятчилигига раҳбарлик қилувчи таклифларни текшириш вазифасини бажаради, шунингдек, солиқ тўловчининг фаолиятини кучайтиришга ёрдам беради. Ҳукуматга кўра, у даромад йиғишни максимал даражада оширади, бу эса ҳукуматга ўз фуқароларига фойда келтирадиган ривожланиш лойиҳаларини ҳал қилиш имконини беради. Умуман олганда, бу қасддан солиқ тўлашдан бўйин товлаш учун пул тўламаслигини барча томонларга эслатиб туради. Солиқ текшируви ҳам давлат ресурсларини ҳимоя қилиш ва қонунбузарликлар ўз ҳуқуқбузарликлари учун озод бўлмаслигига ишонч ҳосил қилиш воситасидир.

5. Хулоса ва таклифлар.

Юқоридагиларга асосан хулоса қиладиган бўлсак, солиқ текширувлари хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятига таъсир қилиб, улар солиқ тўловчи сифатида солиқ мажбуриятини кам бажарган бўлса, солиқ текшируви натижасида солиқ тўловларига пул маблағлари чиқиб кетиб, ўзларининг молиявий ҳолатига акс таъсир кўрсатади.

Солиқ текшируви солиқ тўловчиларни бухгалтерия ҳисоби ва солиқ тизимларини яхшилашга, янги ёки яхшироқ ташқи маслаҳатчиларни ёллашга ёки хўжалик юритувчи субъектларнинг қарор қабул қилиш жараёнларини оптималлаштиришга ундайдиган сабаб бўлади. Шунингдек, солиқ текширувига дуч келиш хўжалик юритувчи субъектларнинг кейинчалик фаолиятини тўхтатиш эҳтимолини оширишга олиб келиши ҳам мумкин.

Солиқ текширувлари бўйича қуйидаги таклифларни билдириб ўтмоқчимиз:

солиқ тўлашдан бўйин товлаш ва солиқ тўлашдан қочиш ҳолатларини минимал даражага тушириш учун солиқ текширувини имкон қадар сифатли ва пухта ўтказиш керак.

солиқ тўловчилар солиқларнинг ўзлари ва умуман иқтисодиёт учун аҳамияти ва фойдалари тўғрисида билим ва маълумотга эга бўлишлари керак.

давлат бюджетининг даромадлар манбаини шакллантираётган солиқ тушумларидан тўғри фойдаланиш керак, бу эса солиқ тўловчиларни янада садоқатли бўлишга ундашда катта ёрдам беради.

Солиқ органлари томонидан солиқ текширувини ўтказиш учун жалб қилинган шахслар юқори инсофга эга бўлган ходимлар бўлиши ва ўз позициясини бузмаслик учун яхши тайёргарликка эга бўлиши керак деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар:

Adediran S, Alade SO, Oshode AA. (2013) The Impact of Tax Audit and Investigation on Revenue Generation in Nigeria. *Eur J Manag Bus Econ.* 5:171-176.

Abinet L. (2016) Assessment of tax audit practices and its effect in increasing government revenue in Ethiopia. *Account Finance.*

Ayers, B.C., J.K. Seidman, and E. Towery. (2019) Taxpayer behavior under audit certainty. *Contemporary Accounting Research* 36 (1): 326–358.

Azene, K. T. (2016) *Tax Audit Effectiveness in Addis Ababa, Ethiopia: Tax auditors' Perceptions in Ethiopian Revenues and Customs Authority (ERCA) Eastern Addis Ababa Branch Office.* Master Thesis. ST. Mary's University.

Finley, A.R. (2019) The impact of large tax settlement favorability on firms' subsequent tax avoidance. *Review of Accounting Studies* 24 (1): 156–187.

Haltiwanger, J., R.S. Jarmin, and J. Miranda. (2012) Who creates jobs? Small versus large versus young. *The Review of Economics and Statistics* 95 (2): 347–361.

Hanlon, M., L.F. Mills, and J. Slemrod. (2007) An empirical examination of corporate tax noncompliance. In *taxing corporate income in the 21st century*, edited by A. J. Auerbach, J. R. Hines, and J. Slemrod, 171–210. Cambridge University press.

Hutauruk, M. R., Ghozali, I., Sutarmo, Y., Mustofa, A., Suyanto, Yulidar, M. A., & Yanuarta, W. (2019) The impact of self-assessment system on tax payment through tax control as moderation variables. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 8(12), 3255–3260.

Mebratu AA. (2016) Impact of tax audit on improving taxpayers compliance: emperical evidence from Ethiopian revenue authority at federal level. *Int J Account Res.* 2(12)

Micci-Barreca D, Ramachandran S. (2011) Improving tax administration with data mining, Executive Report, TCWP-0504, Elite Analytics, LLC.

Slemrod, J.B., and V. Venkatesh. (2002) The income tax compliance cost of large and mid-size businesses: A report to the IRS LMSB division. IRS Report.

Slemrod, J.B. (2019) Tax compliance and enforcement. *Journal of Economic Literature* 57 (4): 904–954.

Slemrod, J. (2019) Tax compliance and enforcement. *The Journal of Economic Literature* 57 (4), 904-954.

Кодекс (2022) Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. 01.01.2022

Қарор (2021) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 7 январдаги 1-сон қарори билан тасдиқланган “Солиқ текширувларини ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисида” ги Низом.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ МАБЛАҒЛАР ИЧКИ АУДИТИ ВА НАЗОРАТИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК МАСАЛАЛАРИ

PhD, доцент Хожяев А.С.
Фарғона политехника институти

Аннотация: Мазкур мақолада олий таълим муассасаларининг бюджетдан ташқари маблағлари ички аудит ва назоратини ташкил этишининг назарий-методологик масалалари ёритилган. Олий таълим муассасаларида ички аудит ва молиявий назорат хизмати ишларини ташкил қилиш, бюджетдан ташқари топилган маблағларни молиявий назорат қилиш ва улардан фойдаланиш тартиблари келтирилган. Шунингдек, давлат ва молиявий мустақилликка эришган олий таълим муассасаларида бюджетдан ташқари маблағларнинг ички-аудити ва назоратини ташкил этишни такомиллаштириш масалалари баён қилинган.

Калит сўзлар: бюджет ташкилоти, олий таълим муассасаси, молиялаштириш манбаалари, бюджетдан ташқари маблағлари, даромадлар ва харажатлар сметаси, назорат, ички аудит, молиявий назорат, давлат молиявий назорати, штатлар жадвали

Аннотация: В данной статье рассмотрены теоретико-методологические вопросы организации внутреннего аудита и контроля за внебюджетными средствами высших учебных заведений. Приведены процедуры организации службы внутреннего аудита и финансового контроля в высших учебных заведениях, финансового контроля внебюджетных средств и их использования. Также описаны вопросы совершенствования организации внутреннего аудита и контроля за внебюджетными средствами в высших учебных заведениях, добившихся государственной и финансовой независимости.

Ключевые слова: бюджетная организация, высшее учебное заведение, источники финансирования, внебюджетные фонды, смета доходов и расходов, контроль, внутренний аудит, финансовый контроль, государственный финансовый контроль, штатное расписание

Annotation: This article describes the theoretical and methodological issues of organization of internal audit and control of extra-budgetary funds of higher education institutions. Procedures for organizing internal audit and financial control services in higher education institutions, financial control of extra-budgetary funds and their use are given. Also, issues of improving the organization of internal audit and control of extra-budgetary funds in higher education institutions that have achieved state and financial independence are described.

Keywords: *budget organization, higher education institution, funding sources, extra-budgetary funds, income and expenditure estimates, control, internal audit, financial control, state financial control, staff table*

1. Кириш.

Халқаро амалиётда олий таълим муассасалари фаолиятини бозор муносабатлари қонунларига мос ҳолда, уларнинг молиявий, ташкилий бошқарув ва академик мустақиллиги асосида ташкил этишга алоҳида эътибор қаратилади. Бу ўз навбатида, олий таълим муассасалари ўртасида рақобат муҳитини шаклланиши орқали тайёрлаётган кадрларнинг сифатини, таълим муассасаларининг илмий салоҳияти ва мавжуд моддий-техник базасидан келиб чиққан ҳолда тадбиркорлик фаолиятлари асосида қўшимча пуллик хизматларни кўрсатиш орқали бюджетдан ташқари молиявий маблағларни жалб этилишида муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон амалиётида ҳам давлат олий таълим муассасалари фаолиятини тубдан ислоҳ қилишга қаратилган, тарихий кутилган 2 та Ўзбекистон Республикаси Президенти қарорларининг қабул қилиниши асосида 35 та давлат олий таълим муассасаларига 2022 йил 1 январдан бошлаб академик, ташкилий бошқарув ҳамда молиявий мустақиллик берилди (Қарор, 2021). Бу ўз навбатида давлат олий таълим муассасаларига академик ва молиявий мустақилликни тақдим этиш орқали уларнинг молиявий-хўжалик фаолиятидаги имкониятларидан кенгроқ фойдаланишга, олий таълим муассасасининг тадбиркорлик фаолиятларини янада ривожлантириш ҳамда хорижий инвестицияларни жалб этиш орқали қўшимча бюджетдан ташқари маблағларни ишлаб топишга сабаб бўлиши мумкин. Ушбу берилаётган имкониятлар орқали олий таълим муассасаларига жалб этиладиган бюджет ташқари маблағларнинг самарали ишлатилиши оқибатида олийгоҳларда таълим сифати ва кўрсатилаётган хизматларнинг самарадорлигини таъминлаш, ўзаро рақобат муҳитини яратишга хизмат қилади. Бунда олий таълим муассасалари томонидан ишлаб топилган ёки жалб қилинган ҳар бир сўмлик маблағлардан оқилона фойдаланиш зарур бўлади. Айниқса, ушбу ишларни ўзини ўзи молиялаштириш тизимига ўтган 10 та ва молиявий мустақилликка эришган 35 та олий таълим муассасалари учун алоҳида аҳамият касб этади. Олий таълим муассасаларида ички аудит ва молиявий назорат тизими орқали бюджет ҳамда бюджетдан ташқари топилган маблағларнинг назорат ишларини амалга ошириш, раҳбарият учун холис, ишончли ва мустақил ахборотларни тақдим этиш ва илғор хорижий тажрибалардан кенг фойдаланиш ҳамда ушбу жараёнларни тадқиқ этишнинг назарий, методологик жиҳатларини тадқиқ этишни тақозо қилади. Шунинг билан бирга ушбу ишларни ташкил қилишдаги мавжуд муаммоларни аниқлаш асосида уларни бартараф этиш юзасидан тавсия ва таклифлар ишлаб чиқиш муҳим ҳисобланиб, бу тадқиқот иши мавзусининг долзарблилигини кўрсатиб беради.

2. Адабиётлар шарҳи.

Олий таълим муассасаларида бюджетдан ташқари топилган маблағларнинг ички аудити ва назоратини ташкил қилишнинг назарий, услубий ва амалий масалалари юзасидан бир қатор хорижий ва маҳаллий олимлар томонидан илмий тадқиқотлар олиб борилган.

Россиялик иқтисодчи олим Ш.Э.Амирхановнинг (2012) илмий тадқиқотларида бюджет ташкилотларида, хусусан, профессионал таълим ташкилотларида ички молиявий назоратни ташкил қилиш масалалари ёритилган.

Иқтисодчи олим О.В.Журавлева (2011) илмий ишларида олий профессионал таълим муассасаларида ички молиявий назоратни ташкил қилиш масалалари баён қилинган.

Иқтисодчи олимлар А.К.Ибрагимов, Б.Б.Сугирбаевларнинг (2010) ишларида бюджет назорати ва аудитини ташкил этишнинг назарий ва амалий масалалари тадқиқ қилинган.

Иқтисодчи олим С.У.Меҳмоновнинг (2018) илмий ишларида бюджет ташкилотларида ички аудит методологиясини такомиллаштириш масалалари ўрганилган.

Иқтисодчи олим Ш.В.Ғаниевнинг (2008) илмий тадқиқот ишларида таълим тизими мисолида бюджет ташкилотларида молиявий назоратни ташкил этишни такомиллаштириш масалалари баён қилинган.

Иқтисодчи олим А.А.Остонақуловнинг (2021) илмий тадқиқот ишлари бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари ҳисоби ва ҳисоботи методологиясини такомиллаштириш масалалари тадқиқ қилинган.

Иқтисодчи олима З.У.Хамидованинг (2021) илмий ишларида бюджет ташкилотларида ички аудит ва молиявий назорат хизматлари фаолиятини олий таълим муассасаларида ташкил этиш масалалари баён қилинган.

Юқоридаги илмий тадқиқот ишларида, шунингдек, қабул қилинган кодекс, низом ва буйруқларда асосан бюджет ташкилотларида ички аудит ва молиявий назоратни ташкил қилиш масалалари ёритилган (Низом, 2003; Кодекс, 2013; Буйруқ, 2010). Лекин мазкур тадқиқотларда олий таълим муассасаларининг бюджетдан ташқари топилган маблағлари ички аудити ва назорати бўйича етарлича тадқиқотларнинг олиб борилмаганлиги, мазкур мавзунинг тадқиқ объекти сифатида ўрганилишига сабаб бўлди.

3. Тадқиқот методологияси.

Олиб борилган тадқиқот жараёнида тадқиқот ишининг назарий-методологик асосларини ёритишга бағишланган тизимли ёндашув, қиёсий таҳлил, гуруҳлаш, таққослаш, иқтисодий таҳлил каби усулларидан кенг фойдаланилган. Мақолада давлат ва молиявий мустақиллика эришган олий таълим муассасаларида бюджет ташқари маблағларнинг ички аудит ва назоратини ташкил қилишнинг назарий-методологик жиҳатларини такомиллаштириш йўллари баён қилинган.

4. Таҳлил ва натижалар.

Олий таълим муассасаларини бошқарувини ташкил этишда уларни ишончли ахборотлар билан таъминлаш муҳим ҳисобланиб, бу унинг барча фаолиятлари, шунингдек, молиявий аналитик фаолиятига ҳам тааллуқли ҳисобланади. Молиявий аналитик ахборотларининг асосини олий таълим муассасалари молиявий фаолияти, таълим жараёнининг барча босқичларининг самарадорлиги таҳлили, ички аудит тизими ҳисобланади. Бизга маълумки олий таълим муассасаларида бюджетдан молиялаштириш ва унинг смета асосида ижросини таъминлашда бухгалтерия ҳисоби, ички аудит ва таҳлил ишлари асосида мавжуд смета орқали ташкил этилади. Бугунги кунда олий таълим муассасаларидаги ушбу соҳага оид муаммолар сирасига: фаолият йўналишлари бўйича асосий воситалар учун амортизация ҳисоблаш ва ҳисобдан чиқариш, алоҳида активлар бўйича ҳисоб операцияларини юритиш, илмий салоҳияти ва моддий техник таъминотлари асосида амалга ошириладиган тадбиркорлик фаолияти йўналишлари бўйича бюджетдан ташқари топилган маблағларнинг бухгалтерия ҳисоби ва ички аудитни ташкил қилиш ишларида яққол намоён бўлмоқда.

Шунинг учун ҳам олий таълим муассасаларида бошқарув механизмларини такомиллаштиришда ички аудитни ташкил этиш алоҳида ўрин тутади. Мазкур ишлар ўзини ўзи молиялаштириш ва молиявий мустақилликка эришган олий таълим муассасалари учун яна ҳам муҳимдир. Чунки бугунги кунда молиявий мустақилликка эришган олий таълим муассасаларида “қайта алоқа” сифатида сарфланган маблағларининг самарадорлигини баҳолаш, бухгалтерия ҳисоби ва молиявий назорат ишларини тўғри ташкил этилиши, ўз навбатида, ортиқча харажатларни олдини олиш, ҳар бир сўмлик маблағлардан самарали фойдаланишни назарда тутади. Бу ўз навбатида мазкур субъектларда алоҳида ички аудит ва молиявий назорат хизматини самарали ташкил этиш зарур бўлади. У олий таълим муассасалари фаолиятининг турли йўналишларини ўрганиш ва тегишли маълумотларни олишда яқиндан ёрдам беради.

Олий таълим муассасалари бюджет ташкилоти сифатида таълим хизматларини кўрсатиб, бозорнинг тенг рақобатли субъекти саналади. Бу ўз навбатида, уларнинг бозор механизмлари асосида ишлаши орқали кўрсатилаётган хизматлар сифатига, талаб ва таклиф асосида таълим хизматлари баҳосини белгилашда амалдаги меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларга асосан олийгоҳларнинг реал харажатларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширишни талаб этилади. Таълим хизматларининг бозор қийматини аниқлаш методларини ишлаб чиқишни, яъни 1 та талаба учун сарфланадиган харажатларнинг реал миқдорларини аниқлашни заруриятга айлантиради. Чунки Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 22 июндаги ПҚ-5157-сонли “2021/2022 ўқув йилида Ўзбекистон Республикасининг олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилишнинг давлат буюртмаси параметрлари тўғрисида”ги Қарори асосида ҳозирги кундаги талабалар учун қиланадиган тўлов-шартнома билан боғлиқ харажатлар олий таълим муассасасининг реал харажатларини келиб чиққан ҳолда амалга оширилиши белгиланган.

Бизга маълумки, ички аудит давлат ташкилотлари молиявий тузилмасининг ажралмас қисми ҳисобланади. Давлат молиявий назорати орқали бюджетдан ажратилган маблағларнинг самарали ишлатилганлигини назорат қилиб, асосий иқтисодий бўғин сифатида қонун бузилиш ҳолатларини аниқлаш имконини беради. Лекин, ушбу назорат маълум белгиланган муддатларда ўтказилганлиги сабабли, олий таълим муассасаларида юзага келиши мумкин бўлган молиявий хатоликларни ўз вақтида олдини ола олмайди. Шунинг учун ҳам олий таълим муассасаларида ички молиявий назорат асосида ажратилган давлат бюджети ва бюджетдан ташқари маблағларнинг самарали назоратини ташкил этиш мумкин бўлади.

Олий таълим муассасаларида ички аудит молиявий назоратни ташкил этишнинг бир қатор хусусиятлари билан ажралиб, улар сирасига:

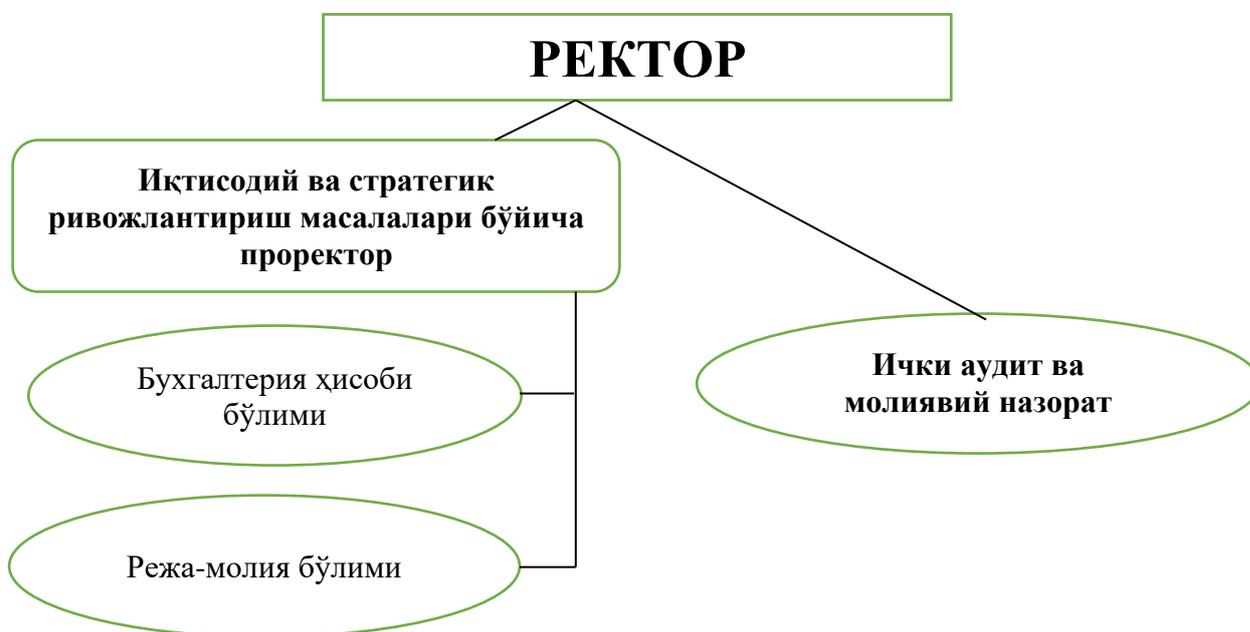
биринчидан, давлат ва молиявий мустақилликка эришган олий таълим муассасаларига ажралиши орқали ҳар бир топилган маблағлардан самарали фойдаланишни назарда тутади. Молиявий назорат макро, мезо ва микро даражада амалга оширилади. Ҳозирги кунда асосан давлат ва маҳаллий даражаларда молиявий назоратни ташкил қилишга алоҳида эътибор берилмоқда. Лекин олий таълим муассасаларида ички аудит хизмати асосида ташкил этиш, бунда уларнинг фаолиятидаги мавжуд мавжуд муаммоларни бартараф этиш зарур бўлади;

иккинчидан, олий таълим муассасаларининг ўз молиявий фаолиятларининг якуний натижалари бўйича жавобгарлиги оширилганлиги. Бу ўз навбатида даромад ва харажатлар сметаси доирасида ишларни ташкил этиш, самарасиз харажатларни олдини олиш, ички аудитни тўғри ташкил этишни назарда тутади. Хусусан, молиявий мустақилликка эришган олий таълим муассасаларида ўрта муддат учун шакллантириладиган бизнес режа (айрим ОТМлар узоқ йиллик стратегиясини ҳам

ишлаб чиқмоқда), даромадлар ва харажатлар параметрларини тасдиқлаши, Кузатув кенгашлари асосида амалга оширилиши белгиланган. Шунга кўра мазкур олий таълим муассасаларида молиявий назорат тадбирларини ўтказишда ҳолисона ва мустақил ўтказиладиган ички аудит ва молиявий назорат хизматини ташкил этилиши мумкин;

учинчидан, олий таълим муассасалари томонидан кўрсатиладиган хизматлар сифатини ошириш асосида молиявий мустақиллик берилаётган ва давлат бюджетидан ажратилган маблағлар салмоғи камайтирилаётган ҳозирги шароитда қўшимча бюджетдан ташқари маблағларни жалб қилишда ишчи самарасиз харажатларни олдини олишга алоҳида эътибор қаратилиши;

тўртинчидан, олий таълим муассасалари раҳбарларини бюджет жараёнлари ижроси ва харажатлар сарфланиши ҳақида ўз вақтида, ишончли, молиявий қарорлар қабул қилиш учун зарурий ахборотлар билан таъминлаш заруратининг вужуд келганлиги. Бундай шароитда ички молиявий назорат молиявий бошқарувнинг муҳим элементи сифатида намоён бўлиб, юзага келиши мумкин бўлган риксларни олдини олишда аҳамияти ошиб боради.

1-расм. Олий таълим муассасалари ташкилий тузилмасида ички аудит ва молиявий назорат бўлимининг таклиф этилаётган кўриниши¹

Тадқиқот ишида ички аудит хизмати ва уларнинг ходимларининг фаолиятини такомиллаштириш – асосий мақсад сифатида белгиланиб, уларни амалга оширишга алоҳида эътибор қаратилган. Ушбу мақсадлар сирасида:

- олий таълим муассасаларида ички аудит бўлими бош аудиторнинг лавозим мажбуриятларининг етарлича бажарилмаслиги;
- олий таълим муассасаларини молиявий бошқарув фаолиятида ички аудит иштирокининг шакли ва даражасини қай даражада эканлигини ўрганиш;
- таълим муассасаларида ички аудит бўлими дуч келадиган муаммоларни ва уларни бартараф этиш йўллариини ўрганиш белгиланган.

Олиб борилган тадқиқотлар асосида олий таълим муассасаларининг ички аудит ва молиявий назорат тизимларида қуйидаги муаммолар мавжуд эканлиги аниқланиб, уларни бартараф этиш бўйича таклифлар берилди.

¹ Олий таълим муассасаларининг ташкилий тузилмасидандан муаллиф тадқиқотлари асосида тайёрланди

Олий таълим муассасаларида ички аудит ва молиявий назоратини мукаммалигини таъминлашга таъсир этувчи омиллар

Амалдаги ҳолат	Таклиф
Олий таълим муассасалари ички аудитори Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг намунавий штат жадвалига асосан 1 бирлик ажратилган. Лекин иш ҳажми кўплиги инобатга олиниб, кўшимча штат бирлиги киритиш (кўшиш) белгиланмаган.	Молиявий мустақиллика эришган ОТМлари ички аудит ва молиявий назорат хизматини ташкил этган ҳолда штатлар жадвалига ўзгартириш киритиб, ушбу бўлимга кўшимча ички аудиторларни жалб қилишга рухсат берилади
Электрон маълумотларни киритиб ишлаш ва компьютерлаштирилган тизимларни самарали текшириш учун етарли салоҳиятли мутахассислар мавжуд эмас	Молиявий мустақилликка эришган ОТМларда ички аудит ва молиявий назорат хизматига шартномавий келишув асосини малакали кадрларни, шунингдек, замонавий ахборот технологияларини жалб қилиш имконияти мавжуд. Молиявий мустақиллика эришган олий таълим муассасалари Кузатув кенгаши қарори билан иш ҳажмига қараб 1 ёки 2 та кўшимча штатлар асосида малакали мутахассислар жалб этилиши мумкин.

Олий таълим муассасаларида Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим муассасалари бош аудиторининг намунавий лавозим мажбуриятлари Йўриқномасини тасдиқлаш ҳақида” буйруғи билан бош аудиторнинг лавозим фаолиятлари тасдиқланган (Қарор, 2021). Ушбу йўриқномада бош аудиторнинг билиши лозим бўлган масалалар, лавозим мажбуриятлари, ҳуқуқлари ва жавобгарлиги белгиланган.

Бизга маълумки, олий таълим муассасаларининг ички аудит тизими раҳбарият томонидан умумий ташкилий бошқарув ва молиявий механизмларнинг, ҳисоб ва назорат тизими, усул ва тартиблари, олий таълим муассасалари стратегиясида белгиланган ишларга қиланаётган харажатларнинг натижадорлиги, пул маблағлари ва материал ресурслардан тўғри фойдаланилиши, бошқарув қарорлари асосида ажратилган молиявий маблағларнинг самарали ишлатилиши назорат қилинади.

Олий таълим муассасаларининг ушбу секторидаги доимий шикоят шундаки, ички аудит бўлими тўлиқ самарали бўлиши учун жуда кам ходимлар ва етарлича ресурслар билан таъминланмаганлиги ҳисобланади. Умуман олганда, ушбу тадқиқот олий таълим муассасаларининг ички аудит ва молиявий назорат хизмати фаолиятини такомиллаштириш воситаси сифатида ички аудит самарадорлигини баҳолашга қаратилган.

Олиб борилган тадқиқотлар асосида олий таълим муассасалари ички аудит ва молиявий назорат тизимида бир қатор камчиликлар мавжудлиги аниқланди:

- ички аудит ва молиявий назорат тизимида асосий назорат йўналишлари бўйича регламентнинг мавжуд эмаслиги;

- олий таълим муассасаларида ички аудит ва молиявий назоратни олиб бориш услуги ва назорат жараёнлари: касса, пул маблағлари, йиллик активларни қайта рўйхатга олиш, ҳисоб-китоб ва пул маблағлари операциялари етарлича ўрганилмаслиги;

- талабларнинг тўлов-шартнома маблағларининг тенг миқдорларда ўз вақтида келиб келиб тушмаслиги оқибатида олий таълим муассасаларининг ушбу

фаолиятдан олинган даромадларини доимий назорат қилиш зарурлиги кабилар саналади.

Бугунги кунда олий таълим муассасалари ҳозирги кунда қўйилаётган талаблардан келиб чиқиб, белгиланган тартибда “Ҳисоб сиёсати”ни ишлаб чиқиш ва унда ички аудит - молиявий назоратнинг муҳим эканлигини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир. Шунинг билан бир қаторда олий таълим муассасаларининг бош аудитори йўриқномасига қўшимча равишда қўйидаги бўлимларни киритиш зарур, деб ҳисоблаймиз:

- **Асосий вазифалари ва бажариладиган функциялари** – бунда асосий вазифа молиявий-хўжалик фаолиятини ички назоратини амалга ошириш эканлиги, шунингдек, бош аудиторнинг қўшимча вазифалари, таққослаш ва раҳбариятга аниқ маълумотларни тақдим этиш зарурлигидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади;

- **Мустақиллик** – олий таълим муассасаларининг молиявий-хўжалик фаолиятини ўрганишда мустақил бўлиши;

- **Қонунийлик** – олий таълим муассасалари фаолиятида амалдаги қонунчиликка риоя этилиш ҳолатлари ўрганилиб, баҳо берилади;

- **Ўзаро алоқалар** – ички аудит ва молиявий назорат бўлимининг олий таълим муассасасидаги бошқа тегишли бўлимлар билан биргаликдаги фаолиятлари натижадорлиги кўрсатилади.

Шунинг билан бирга олий таълим муассасаларининг ички аудит ва молиявий назорат хизмати қўйидагиларни таъминлаши зарур бўлади:

- бухгалтерия ҳисобига доир хужжатларнинг тўлиқлиги ва улардаги ахборотларнинг аниқлигини;

- ўз вақтида раҳбариятнинг қарор қабул қилиши учун ишончли бўлган бухгалтерия ҳисоби ҳисоботларини;

- молиявий-хўжалик фаолиятида содир этиладиган молиявий хато ва камчиликларни олдини олиши;

- олий таълим муассасаси раҳбариятининг буйруқ ва фармойишларини ўз вақтида амалга ошириладиганлигини;

- олий таълим муассасасининг молия-хўжалик фаолияти юзасидан белгиланган режаларини ўз вақтида амалга оширилишини;

- олий таълим муассасаси тегишли мол-мулкларнинг сақланиш ҳолати;

- олий таълим муассасасининг бюджетдан ташқари маблағларнинг (тўлов шартнома, тадбиркорлик фаолияти, хўжалик шартномаси ва ҳ.к.) келиб тушиши ва самарали ишлатилишини юзасидан назорат ишларини ташкил қилиши ва раҳбариятига ушбу ишлар бўйича ахборотлар тақдим этилиши зарур.

5. Хулоса ва таклифлар.

Олий таълим муассасаларида бюджетдан ташқари маблағлар ички аудити ва назоратини ташкил қилишнинг методологик масалалари бўйича олиб борилган тадқиқотлар асосида қўйидаги хулоса ва таклифлар ишглаб чиқилди:

1. Олий таълим муассасаларида ички аудит ва молиявий назоратни ривожлантириш муҳим саналади. Чунки ички аудит ва молиявий назоратнинг ўзига хос жиҳатларини билишлари таълим муассасаси раҳбарларига нафақат давлат муассасаси билан бир қаторда молиявий мустақиллика эришган таълим ташкилотлари фаолиятини самарали бошқаришни ташкил этишда ушбу шаклдан оптимал фойдаланиш имконини беради.

2. Ҳалқаро ва миллий амалиётда олий таълим муассасаларининг шиддатли рақобат муҳитидаги фаолияти, энг аввало, таълим сифати билан бир қаторда ундан истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини тўла қондиришга алоҳида эътибор қаратилади. Шунини таъкидлаш керакки, мамлакатда бозор муносабатларининг ривожланиши

билан ички аудит ва молиявий назорат давлат, молиявий мустақиллика эришган ва нодавлат олий таълим муассасаларининг бошқарув фаолиятларида тобора муҳим аҳамият касб этади. Бу ўз навбатида, мазкур таълим муассасаларида ички аудит ва молиявий назорат хизматида ички институционал ўзгаришлари амалга оширишни, юқоридаги белгиланган муаммоларининг ечимлари бўйича берилган таклиф ва тавсиялар фойдаланиш зарур бўлади.

3. Олий таълим муассасаларида Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим муассасалари бош аудиторининг намунавий лавозим мажбуриятлари Йўриқномасини тасдиқлаш ҳақида” буйруғи билан бош аудиторнинг лавозим фаолиятларига қўшимча равишда ишлаб чиқилган йўналишлари қўшиш ва ички молиявий назоратни бевосита кучайтиришни талаб қилади. Бу давлат ва молиявий мустақилликка эришган олий таълим муассасаларига ички аудит ва молиявий назоратни ташкил этишни такомиллаштиришга эришиш мумкин бўлади.

Адабиётлар:

Амирханов Ш.Э. (2012) Развитие внутреннего финансового контроля в бюджетных учреждениях (на примере бюджетных учреждений в сфере высшего профессионального образования) автореферат диссертации соискание ученой степени кандидата экономических наук, Махачкала – 2012, стр.-22.

Буйруқ (2010) Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги йўриқномани тасдиқлаш ҳақида, Ўзбекистон Республикаси молия вазирлигининг 105-сонли буйруғи, 2010 йил 17 декабрь

Журавлева О.В. (2011) Организация внутреннего финансового контроля в филиалах государственных бюджетных образовательных учреждений высшего образования. автореферат диссертации соискание ученой степени кандидата экономических наук, Москва – 2011, стр.-28.

Ибрагимов А.К., Сугирбаев Б.Б. (2010) Бюджет назорати ва аудити. Ўқув қўлланма. infoCOM.uz МЧЖ. Т.: 2010, 192 б.

Меҳмонов С.У. (2018) Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби ва ички аудит методологиясини такомиллаштириш. Иқт.фан.док. (DSc) илм.дар.олиш учун ёзил. дис.автореф.-Т.:2018. –Б36.

Низом (2003) Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирининг “Олий таълим тўғрисида низомни тасдиқлаш ҳақида”ги буйруғи (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2003 йил 22 февралда 1222-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган), Тошкент ш., 2003 йил 9 январь, 9-сон

Остонақулов А.А. “Бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари ҳисоби ва ҳисоботи методологиясини такомиллаштириш” монография. Т: VNESHINVESTPROM нашриёти, 2021, 208 бет.

Кодекс (2013) Ўзбекистон Республикасининг Бюджет кодекси.

Қарор (2021) Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат олий таълим муассасаларининг академик ва ташкилий-бошқарув мустақиллигини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 60-сонли Қарори, Тошкент шаҳри, 2021 йил 24 декабрь <https://lex.uz/docs/5793261>

Қарор (2021) Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат олий таълим муассасаларига молиявий мустақиллик бериш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 61-сонли Қарори, Тошкент шаҳри, 2021 йил 24 декабрь <https://lex.uz/docs/5793251>

Қарор (2021) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 22 июндаги ПҚ-5157-сонли “2021/2022 ўқув йилида Ўзбекистон Республикасининг олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилишнинг давлат буюртмаси параметрлари тўғрисида”ги Қарори, <https://lex.uz/docs/5472291>

Ганиев Ш.В. (2008) Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби ва молиявий назоратни такомиллаштириш (таълим тизими мисолида) Иқт.фан.ном.илм.дар.олиш учун ёзил. дис.автореф.-Т.:2008.

Хамидова З.У. (2021) Бюджет ташкилотларида ички аудит ва молиявий назорат хизматлари фаолиятини самарали ташкил қилиш масалалари: Монография – Т.: 2021, - 183 б.

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТНИНГ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИГА ЎТГАН КОРХОНАЛАРДА ФОЙДА СОЛИҒИНИ ҲИСОБИ

Янгибоев Ҳ.А.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Фискал институт

Аннотация: Мақолада Республикамизда бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобот тизимига доир Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар” тўғрисидаги ПҚ-4611-сонли қарорида белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш бўйича амалга оширилаётган ишлар тўғрисида фикрлар юритилган. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан корхоналари учун Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС) асосидаги Молиявий ҳисоботнинг миллий стандартлари (МҲМС) ишлаб чиқилди ва лойиҳа муҳокамага қўйилди. Молиявий ҳисоботни халқаро стандартларига ўтиш шароитида фойда солиғи бўйича солиқ мажбуриятлари ҳисобини такомиллаштириш масалалари ҳамда илмий ҳулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари, молиявий ҳисоботнинг миллий стандартлари, бухгалтерия ҳисоби, баланс қиймати, корхоналар, молиявий ҳисобот, солиқ ҳисоботи, солиқ солинадиган фойда, солиқ базаси, фойда солиқлар, солиқ имтиёзлари.

Аннотация: В статье рассматривается проводимая работа по обеспечению реализации задач, указанных в постановлении Президента Республики Узбекистан от 24 февраля 2020 года «Дополнительные меры по переходу на международные стандарты финансовой отчетности» в части ведения бухгалтерского учета и финансовой отчетности. системы в нашей республике. Министерство финансов Республики Узбекистан разработало Национальные стандарты финансовой отчетности (МСФО) на основе Международных стандартов финансовой отчетности (МСФО) для своих предприятий, и проект обсужден. В условиях перехода на международные стандарты финансовой отчетности сформулированы вопросы совершенствования расчета налоговых обязательств по налогу на прибыль и научные выводы.

Ключевые слова: Международные стандарты финансовой отчетности, национальные стандарты финансовой отчетности, бухгалтерский учет, балансовая стоимость, предприятия, финансовая отчетность, налоговая отчетность, налогооблагаемая прибыль, налоговая база, налоги на прибыль, налоговые кредиты.

Annotation: The article discusses the work being carried out to ensure the implementation of the tasks specified in the decision of the President of the Republic of Uzbekistan on February 24, 2020 "Additional measures to transition to international standards of financial reporting" regarding the accounting and financial reporting system in

our Republic. The Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan has developed National Financial Reporting Standards (MHMS) based on International Financial Reporting Standards (IFRS) for its enterprises, and the project has been discussed. In the context of the transition to international standards of financial reporting, the issues of improving the calculation of tax liabilities for profit tax and scientific conclusions have been formulated.

Keywords: International standards of financial reporting, national standards of financial reporting, accounting, book value, enterprises, financial reporting, tax reporting, taxable profit, tax base, profit taxes, tax credits.

1. Кириш.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш, корхона ва ташкилотларнинг иқтисодий, мулкӣ ва молиявий ҳолатини, уларнинг ўтган даврлардаги молиявий натижаларини қиёсий ўрганиш орқали объектив баҳолаш орқали келгусидаги фаолиятни кенгайтириш, ташқи молиявий манбаларни излаб топиш, халқаро молиявий институтлардан капитал жалб қилиш имконини беради.

Ҳозирги пайтда мамлакат иқтисодиётида рўй бераётган рақамли иқтисодиётнинг шаклланишидаги мураккаб жараёнлар бухгалтер-иқтисодчиларнинг назарий ва амалий меросини чуқур қайта кўриб чиқишни тақозо этмоқда.

Маълумки, 2022 йилнинг 28 январида ПФ-60-сон Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан «Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси» тасдиқланган. Тараққиёт стратегиясида 100 та мақсад белгиланган бўлиб, бу мақсадларнинг барчаси мамлакат иқтисодиётини мустаҳкамлаш, унинг жаҳон миқёсида нуфузини оширишга, мамлакат аҳолиси турмуш фаровонлигини оширишга қаратилган. Жумладан, стратегиянинг 26-мақсади, «Мамлакатда инвестиция муҳитини янада яхшилаш ва унинг жозибadorлигини ошириш, келгуси беш йилда 120 миллиард доллар, жумладан 70 миллиард доллар хорижий инвестицияларни жалб этиш чораларини кўриш» этиб белгиланган. Мамлакатга хорижий инвестицияларни жалб этиш, бухгалтерия ҳисоби, бошқарув ва молиявий ҳисобда ислоҳатларни чуқурлаштиришни объектив зарурат сифатида белгилаб беради, чунки ислоҳатларнинг асосий мазмунини миллий ҳисоб тизимини жаҳон андозаларига мувофиқлашни ташкил этади.

Бугунги кунда республикада бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобот тизимини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС)га мувофиқлаштириш бўйича амалга оширилётган улкан ишларни навбатдаги босқичига ўтилди десак бўлади. Сабаби, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги МҲХСни жорий этиш бўйича ваколатли орган сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПҚ-4611-сон “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорида белгиланган вазифалар ижросини тўлиқ таъминлаб келмоқда. Хусусан, ўтган вақт мобайнида вазирлик томонидан Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари Фонди билан 2020 йил 11 ноябрда МҲХС ҳужжатларини давлат тилига таржима қилиш ва бошқа тилларда фойдаланиш ҳуқуқини олишни назарда тутувчи битим имзоланган эди. Мазкур битимнинг амалий ижроси сифатида Вазирлик томонидан “Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси” билан бирга жами 41 та халқаро стандартлар (МҲХС), 2 та стандартга ШДҚ шарҳи ҳамда 17 та стандартга МҲХСШҚ шарҳи давлат тилига таржима қилиниб амалиётда қўллаш учун тавсия этилди (МҲХС бўйича экспертлар гуруҳи хулосаси бўйича). Натижада, Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 24 августда 507-сон қарори билан тасдиқланган “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари ва унга тушунтиришлар матнини тан

олиш тартиби тўғрисида”ги низом МҲХС Фонди томонидан қабул қилинган МҲХС ва унга тушунтиришлар матнини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қўллаш учун тан олиш тартибини белгилаб берди.

2. Адабиётлар шарҳи.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари бўйича бир неча мутахасислар ўз фикр ва мулоҳазари билдириб ўтмоқчиман.

МҲХСК Бошқарувига Австралия, Канада, Франция, Германия, Ҳиндистон, Япония, Мексика, АҚШ каби мамлакатлар вакиллари аъзодирлар. Улар “Deloitte and Touche”, “KPMG”, “Pricewaterhouse Coopers” каби йирик фирма ва компаниялар вакиллари дирлар

Бошқарув томонидан маъмурий масалалар бўйича ижроия комитет тайинланади. Ижроия комитет томонидан қуйидаги вазифалар бажарилади:

- МҲХСКнинг структураси, режаси ва ташкил қилиши;
- Стандартларни тавсия этиш бўйича фаолият;
- Бюджет ва молия;
- Тайёрлов Комитетларига аъзоликнинг шартлари ва тайинланиши;
- Бошқарув йиғилишларини ўтказиш жойи ва вақтини белгилаш;
- Бош Котибни тайинлаш; - МҲХСКнинг мажбурий расмий жараёни;
- Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари ва аъзолари билан ўзаро алоқалар..

1981 йилда МҲХСК бошқаруви маслаҳат гуруҳига асос солди. Маслаҳат гуруҳига йирик ташкилотлар жалб қилинган бўлиб, улар жумласига

- Европа Комиссияси;
- Фонд Биржалар Халқаро Федерацияси;
- АҚШ молиявий ҳисобот стандартлари бўйича Бошқаруви;
- Халқаро Савдо Палатаси;
- Бухгалтерлик Таълими ва тадқиқотлари Халқаро Ассоциацияси;
- Меҳнат Конфедерацияси;
- Халқаро Молиявий Корпорация (ИФС);
- Баҳолаш Стандартлари бўйича Халқаро Комиссия;
- Жаҳон Банки;
- Халқаро иқтисодий Ҳамкорлик ва тараққиёт Ташкилоти;
- БМТнинг транснационал корпорациялар ва инвестициялар бўйича бўлинмаси киради.

1983 йилдан Халқаро бухгалтерлар федерациясига аъзо бўлган ҳамма бухгалтерлар касбий ташкилотлари ҲМҲСК га ҳам аъзо бўлишди.

2001 йилга қадар МҲХСК таркибига Бухгалтерлар халқаро федерациясига аъзо бўлган барча бухгалтер ва аудиторлар МҲХСКга 2 миллион бухгалтернинг вакили ҳисобланган 112 мамлакатнинг 153 аъзоси кирган эди.

Иқтисодчи олим С.Ташназаров (2016) таъкидлаганидек, дунё бозорига чиқиш, халқаро кредит олиш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш учун молиявий ҳисоботни МҲХСлари бўйича тузиш мақсадга мувофиқдир. Мамлакатимизда МҲХСлари асосида молиявий ҳисобот тузаётган компаниялар сони ошиб бормоқда. Чунки, молиявий ҳисоботнинг шаффофлигини оширишга эришиш фақат МҲХСларга ўтиш орқали амалга оширилиши мумкин бўлади. Шу боис, халқаро ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилган ҳужжатлар ҳамда илғор инструментлар ва тажрибалардан фойдаланиш кун тартибидаги долзарб масалалардан ҳисобланади.

А.Каримов, И.Қўзиева ва М.Раҳмоновлар (2020) қўйидагиларни келтириб ўтишган: молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларга ўтиш, корхона ва ташкилотларининг иқтисодий, мулкӣ ва молиявий ҳолатини, уларнинг ўтган

даврдаги молиявий натижаларини қиёсий ўрганниши ва объектив баҳолаш орқали келгусидаги фаолиятини кенгайтириш, ташқи молиявий манбаларни излаб топиш, халқаро молиявий институтлардан капитал жалб қилиш имконини беради.

Ҳ.Иргашев ва И.Ахмедовлар (2020) “Республикамизда илк бор 2013 йилдан Ўзбекистон бухгалтерлари ва аудитлари миллий ассоцияси (ЎЗБАМА) томонидан тегишли давлат органлари вахалқаро молия институтлари билан ҳамкорликда МҲХС стандартларининг ўзбек тилига таржимаси амалга оширилди. Ўзбекистон Аудитлар палатаси, Молия вазирлиги, Марказий банк ва йирик аудиторлик ташкилотлари “Кўриб чиқиш комиссияси” аъзолари сифатида таржима жараёнида қатнашди. 2013 йилдан МҲХС ҳужжатлари таржимаси яқунланган бўлсада, кейинчалик улар МҲХС фонди томонидан киритилган доимий ўзгаришлар бўйича янгилаб борилмоқда. Бунга асосий сабаб сифатида уларга талаб ва эҳтиёжнинг пастлиги ҳамда МҲХС ҳужжатларининг қонун ҳужжатлари билан тан олинмаганлигини кўрсатиш мумкин.

А.Ю.Ильин (2021) “Фойда солиғи давлатнинг молиявий жараёнлар ривожланишига фаол таъсир кўрсатиш имкониятига эга солиқлардан бири ҳисобланади”.

И.А.Майбуров (2015) «Солиқ механизми – ўзида мамлакатнинг мавжуд бўлишини таъминлаш учун унинг солиқ тизимини бошқариш тартибини белгилайдиган ҳуқуқий меъёрлар тизими ва ташкилий чораларни ифодалайди. Солиқ механизмини ташкил этиш пойдевори – мамлакат солиқларни тартибга солиш функциясини амалга оширишга мутасадди субъектларни, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар йиғиндисини, солиқ муносабатларининг субъектлар таркибини ва бу механизмни амалга оширишнинг аниқ қонун-қоидаларини белгилайдиган солиққа оид қонун ҳужжатлари сифатида эътироф этилади».

М.А.Данченко (2015) “Фойда солиғи механизми – бу солиқ муносабатлари қонун-қоида ва воситалари тўпламидан иборат бўлиб, улар ёрдамида солиқ сиёсатининг мақсадига эришиш таъминланади. Фойда солиғининг ташкил этилиши барча элементлари, усуллари ва тамойиллари тўплами, яъни ўз навбатида солиқ объекти, субъекти, базаси, солиқ ставкаси, солиқ тўлаш муддати ва бошқаларни ўзида акс эттиради.

Д.Мардиасмо (2013) “Фойда солиғи қонунчиликда кўрсатилган субъектив шартлар ва объектив талабларга риоя қилингандаги солиқ тўловчилардан олинади.

Фойда солиғининг моҳиятини очишда, энг аввало, унинг мажбурий тўлов хусусиятига эга эканлигини кўрсатиб ўтиш ва шу орқали унинг моҳиятини зарур. Тўғри, фойда солиғи муносабатларида мажбурийлик мавжуд, бу мажбурийлик демократиянинг олий тимсоли бўлмиш парламент қарори, яъни қонун билан киритилади, давлатнинг қаттиқ талаби эътиборга олинади. Демак, фойда солиғидаги мажбурийлик ҳуқуқий демократик меъёрлар асосида Олий Мажлис томонидан киритилади.

Қолаверса, фойда солиғи мазмуни остида узоқ муддатга мўлжалланган мажбурий пул ҳаракатига мансуб муносабатлар ётади.

Г.К.Абдуганиева, Н.Б.Бабабекова (2012) “Фойда солиғи бевосита солиқ сифатида тан олиниб, у маҳсулот ишлаб чиқариш (хизматларни кўрсатиш, ишларни бажариш) соҳасидаги инвестицион жараёнларнинг барқарорлигини таъминлайди, шунингдек капиталнинг қонуний ўсишини кафолатлайди.

Фойда солиғининг иқтисодий моҳиятини очиб беришда, уни қатъий, доимий такрорланиб турадиган воқелик деб қараш зарур. Чунончи, фойда солиғи - бу молиявий категориядир. Фойда солиғи доимий, қайтарилиб турадиган молиявий, яъни пул муносабатларидир. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, фойда солиғи ҳамма

пул муносабатларини эмас, балки солиқ объекти бўлмиш фойда (даромад)ни тақсимлаш, қайта тақсимлашдаги пул муносабатларини ифодалайди.

Фойда солиғининг фискал функцияси, айниқса, иқтисодийнинг инқирозли шароитларида муҳим ҳисобланади.

3. Тадқиқот методологияси.

Тадқиқотимиз методологияси бўлиб, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтган корхоналарда фойда солиғини ҳисоби бўйича иқтисодий муносабатлар ҳисобланади. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтган корхоналарда фойда солиғи бўйича назарий масалалар умумлаштирилди. Тадқиқот жараёнида амалий материалларни таққослаш ва гуруҳлаш каби усуллардан фойдаланилиб, хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Мулкчилик ва тармоқ шаклидан қатъий назар, барча хўжалик юритувчи субъектларда молиявий ҳисоботларини миллий стандартлардан халқаро стандартлар асосида тузиш муҳим ҳисобланиб, халқаро стандартлар асосида тузилган молиявий ҳисоботларни хорижий инвесторлар томонидан танишиш имкониятига эга бўлиши ва ўзининг сармоясини киритиш бўйича енгилликлар туғдиради.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲҲСлар) – бу Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари кенгаши (БҲҲСК) томонидан чиқарилган стандартлар ва шарҳлардир. Улар қуйидагиларни қамраб олади:

(а) Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари;

(б) Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари;

(в) МҲҲСларни шарҳлаш бўйича қўмита (МҲҲСШҚ) томонидан чиқарилган шарҳлар;

(г) Шарҳлаш бўйича доимий қўмита (ШДҚ) томонидан чиқарилган шарҳлар.

Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари 41 та номлани мавжуд бўлиб шундан БҲҲС (IAS) 12 “Фойда солиқлари” деб номланади.

Ушбу стандартнинг мақсади фойда солиқларини ҳисобга олиш тартибини белгилашдан иборатдир. Фойда солиқларини ҳисобга олишдаги асосий масала бўлиб қуйидагиларнинг жорий ва келгуси солиқларга бўлган таъсири қай тарзда ҳисобга олиниши кераклиги ҳисобланади:

1) хўжалик субъектининг молиявий ҳолати тўғрисидаги ҳисоботда тан олинган активлар (мажбуриятлар)нинг баланс қиймати келгусида қопланиши (тўланиши);

2) хўжалик субъектининг молиявий ҳисоботларида тан олинган жорий давр учун операциялар ва бошқа ҳодисалар.

Ушбу стандарт, шунингдек, солиқ зарари ёки солиқ имтиёзларидан фойдаланмаслик натижасида келиб чиқадиган, муддати кечиктирилган солиқ активларини тан олиш, фойда солиқларини молиявий ҳисоботда акс еттириш ҳамда фойда солиқларига тегишли бўлган маълумотларни ошкор этишни қамраб олади. Мазкур стандарт фойда солиқларини ҳисобга олишда қўлланилиши керак. Ушбу стандарт мақсадларида, фойда солиқлари, солиққа тортиладиган фойдадан олинган ҳамма ички ва хорижий фаолиятлар бўйича солиқларни, қамраб олади. Фойда солиқларига, шунингдек, ҳисобот берувчи хўжалик субъекти фойдасига шуъба хўжалик субъектлари, қарам хўжалик жамиятлари ёки қўшма корхоналар томонидан тўланадиган суммалардан олинган ва тўлов манбаида ушлаб қолинган солиқлар киради.

Мазкур стандарт давлат грантлари ёки инвестициялар бўйича солиқ имтиёзларини ҳисобга олиш усулларини қамраб олмайди. Аммо, шундай грантлар ёки инвестициялар бўйича солиқ имтиёзлари натижасида пайдо бўладиган вақтинчалик фарқларнинг ҳисобга олиниши ушбу стандартда кўриб чиқилади.

Активнинг солиқ базаси – бу активнинг баланс қиймати қопланганида хўжалик субъекти томонидан олинадиган ҳар қандай солиқ солинадиган иқтисодий нафдан солиқ мақсадларида чегириб ташланадиган суммадир. Агар бу иқтисодий наф солиққа тортиладиган бўлмаса, активнинг солиқ базаси унинг баланс қийматига тенг бўлади.

1-мисол. Қурилиш материалнинг таннархи 100 тенг. Солиқ мақсадларида, 30 тенг эскириш қиймати жорий ва олдинги даврларда чегириб ташланган. Қолган қиймати келгуси даврларда қурилиш материалнинг эскириши суммаси сифатида ёки унинг чиқиб кетишида чегириладиган сумма сифатида чегирилиши мумкин. Қурилиш материалдан фойдаланишдан олинадиган даромад солиққа тортилади. Қурилиш материали чиқиб кетишидан олинадиган ҳар қандай фойда солиққа тортилади, бундай чиқиб кетишдан олинадиган ҳар қандай зарар эса солиқ мақсадларида чегириб ташланади. Қурилиш материалнинг солиқ базаси 70 тенг. Олинадиган фоизларнинг баланс қиймати 100 тенг. Уларга тегишли фоизли даромадлар касса усули бўйича солиққа тортилади. Олинадиган фоизларнинг солиқ базаси нолга тенг. Савдо бўйича олинадиган счётларнинг баланс қиймати 100 тенг. Уларга тегишли бўлган даромад солиқ солинадиган фойдага (солиқ зарарига) киритилиб бўлган. Савдо бўйича олинадиган счётларнинг солиқ базаси 100 тенг. Ушбу мисол таҳлилда муддати кечиктирилган солиқ мажбурияти пайдо бўлмайди.

Мажбуриятнинг солиқ базаси – унинг баланс қийматидан ушбу мажбурият бўйича келгуси даврларда солиқ мақсадларида чегириладиган ҳар қандай сумма чегирилгандаги ҳосил бўладиган қиймат. Масалан, олдиндан олинган даромад натижасида юзага келадиган мажбуриятнинг солиқ базаси – бу унинг баланс қийматидан келгуси даврларда солиққа тортилмайдиган ҳар қандай даромад суммасини айириб ташлаганда ҳосил бўладиган қийматдир.

2-мисол. Жорий мажбуриятлар баланс қиймати 100 тенг бўлган ҳисобланган харажатларни ўз ичига олади. Уларга тегишли бўлган харажатлар солиқ мақсадларида касса усули бўйича чегирилади. Ҳисобланган харажатларнинг солиқ базаси нолга тенг. Жорий мажбуриятлар баланс қиймати 100 тенг бўлган олдиндан олинган фоизли даромадларни ўз ичига олади. Уларга тегишли бўлган фоизли даромадлар касса усулида солиққа тортилган. Олдиндан олинган фоизларнинг солиқ базаси нолга тенг. Жорий мажбуриятлар баланс қиймати 100 тенг бўлган ҳисобланган харажатларни ўз ичига олади. Уларга тегишли бўлган харажатлар солиқ мақсадларида чегирилиб ташланган. Ҳисобланган харажатларнинг солиқ базаси 100 тенг. Ушбу мисол таҳлилда муддати кечиктирилган солиқ активи пайдо бўлмайди.

Солиқларни режалаштириш имкониятлари – бу солиқ зарарини келгуси ёки олдинги даврларга ўтказиш муҳлати тугамасдан хўжалик субъекти томонидан солиқ солинадиган даромадни муайян даврда шакллантириш ёки кўпайтириш учун амалга оширилиши мумкин бўлган чоралардир. Масалан, баъзи мамлакатларда солиқ солинадиган фойда қуйидаги йўллар билан шакллантирилиши ёки кўпайтирилиши мумкин:

1) Фоизли даромад солиққа тортилишининг иккита усулидан бирини танлаш: олинган даромадни ёки олинадиган даромадни солиққа тортиш;

2) Солиқ солинадиган фойдадан чегириб ташланадиган айрим суммаларнинг чегириб ташланиши муддатини кечиктириш;

3) Қиймати ошган, бироқ бундай ошишни акс еттириш учун солиқ базаси ўзгармаган, активларни сотиш, ва еҳтимол, қайтадан ижарага олиш; ва

4) Солиқ солинмайдиган даромадни келтирадиган активни (масалан, баъзи мамлакатларла, давлат облигацияларини) солиқ солинадиган даромадни келтирадиган бошқа инвестицияни сотиб олиш мақсадида сотиш.

Муддати кечиктирилган солиқ активи фойдаланилмаган солиқ зарарлари ва фойдаланилмаган солиқ имтиёзларини келгуси даврларга ўтказиш бўйича тан олиниши керак, бунда у фойдаланилмаган солиқ зарарлари ва фойдаланилмаган солиқ имтиёзларидан келажакда фойдаланиш имконини берадиган етарлича келгуси солиқ солинадиган фойдага эга бўлиши эҳтимоли мавжуд бўлган даражада тан олиниши керак бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПҚ-4611-сон “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чоратадбирлар тўғрисида”ги қарорининг 8-бандига асосан Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси Молия вазирлиги билан биргаликда 2020 йил 1 октябрга қадар солиқ ҳисоботи шаклини қайта кўриб чиқсин ва унинг МҲХС бўйича тайёрланган молиявий ҳисоботга мослаштирилган шаклини ишлаб чиқиш топшириғи юклатилган бўлиб ушбу топшириқга мустақил тадқиқотчи сифатида Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ўз таклифларимизни берганмиз.

Ушбу таклиф “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларга ўтган юридик шахслар томонидан тақдим этиладиган алоҳида умумлашган даромадлар тўғрисидаги маълумотда акс этирилган кўрсаткичларни молиявий ҳисоботнинг 2-шакли “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” ва “Фойда солиғи ҳисоб-китоби” солиқ ҳисоботидаги кўрсаткичларга мослаштириш бўйича берган таклифи Ўзбекистон Республикаси давлат солиқ қўмитасининг Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2020 йил 20 октябрда рўйхат рақами 3221-1 рўйхатдан ўтган “Солиқ ҳисоботининг шакллари тасдиқлаш тўғрисида”ги қарорга қўшимчалар киритиш ҳақидаги қарорида аксини топган. Амалиётга жорий этилди” (2022).

1 жадвал

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларга ўтган юридик шахсларнинг солиқларини ҳисоблаб чиқиш учун зарур бўлган кўрсаткичлар бўйича солиқ ҳисоботи шакллари (2020).

СТИР

--	--	--	--	--	--	--	--

варақ

0	4
---	---

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларга ўтган юридик шахслар томонидан тақдим этиладиган алоҳида умумлашган даромадлар тўғрисидаги МАЪЛУМОТ

Кўрсаткичлар номи	Сатр коди	Ўтган йилнинг шу даврида	Ҳисобот даврида
Соф тушум, (сатр.020+030+040+050)	010		
маҳсулот сотишдан	020		
хизматлар кўрсатишдан	030		
қурилиш шартномалари бўйича	040		
Бошқалар	050		
Сотилган маҳсулот (товар, хизмат)ларнинг таннарни	060		
Ялпи даромад , (сатр.010-060)	070		

Бошқа операцион даромадлар	080		
Сотиш харажатлари	090		
Маъмурий харажатлар	100		
Бошқа харажатлар	110		
Операцион даромад, (сатр.070+080-090-100-110)	120		
Қадрсизланиш бўйича зарарлар/тикланиш (сатр. 140+150+160)	130		
Молиявий активлар бўйича	140		
Товар моддий захиралар бўйича	150		
Бошқа активлар бўйича	160		
Дивидендлар тарзидаги даромадлар	170		
Валюта курси фарқидан фойда ва зарарлар	180		
Фоиз тарзидаги даромадлар	190		
Фоиз тарзидаги харажатлар	200		
Молиявий ижарадан даромадлар	210		
Молиявий ижара бўйича харажатлар	220		
Бошқа даромад ва харажатлар	230		
Солиққа тортиладиган фойда/зарар (сатр. 120+130+170+/-180+190-200+210-220+/-230)	240		
Фойда солиғи	250		
Фойдадан бошқа солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар	260		
Соф фойда/зарар (сатр. 240-250-260)	270		

5. Хулоса ва таклифлар:

Хулоса ўрнида таъкидлаш мумкинки, Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини республикада фаолият юритаётган корхоналарда жорий этишда:

1. Бизнес субъектларининг халқаро бизнес тиллашувида ўз номидан ахборотлар оқимини барча учун тушунарли ҳамда аниқ шаклларда очиқ беришга қодир бўлган бухгалтерия ҳисоби, аудит соҳасининг профессионал маҳоратли, шахсий тажрибалар ва интуицияларда алданмайдиган кадрларни тайёрлаш устувор вазифамиз бўлиши керак;

2. Амалдаги бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари (БҲМС) асосидаги ўқув дастурлар, дарслик ва ўқув қўлланмалар тўлиқ молиявий ҳисоботнинг миллий стандартлари (МҲМС)га тўлиқ мослаштириш.

3. МҲХСни корхонага жорий этилиши натижасида корхонага биринчи ва асосий баҳо бериладиган қийёсий кўрсаткичлар манбаси бўлган молиявий ҳисобот МҲХСлар бўйича тузилади. Агар молиявий ҳисобот халқаро стандартларга тўлиқ жавоб берадиган даражада тузилган бўлса, инвестиция олиб кирувчи инвесторлар учун керакли ахборот муҳити билан таъминланади, натижада инвестиция жозибadorлиги ва инвестиция оқими ортади.

4. Республикада фойда солиғи ҳисоби бўйича халқаро миқёсда тан олинган тартибга ўтиш бўйича қилинган қадамлар охирига етказилиши лозим. Бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартларга мослаштириш бўйича амалга оширилган тадбирлар, чунончи, сётлар режасини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС) талаблари даражасига етказиш учун амалиётда бухгалтерия ўтказмаларини қўлланилишига эришиш лозим.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, бугунги кунда Молия вазирлиги томонидан бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоб тизимини халқаро стандартларга мувофиқлаштириш, жумладан МҲХСни жорий этиш бўйича ваколатли орган сифатида Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларини МҲХСга мувофиқ уйғунлаштириш ишлари жадаллик билан давом эттирилмоқда.

Адабиётлар:

Mardiasmo D. (2013) Taxation. Publisher Andi, Revition Edition, p. 55.

Абдуганиева Г.К., Бабабекова Н.Б. (2012) Прогнозирование налогов. Учеб.пос. – Т.: Tafakkur bo’stoni, С. 108.

Далолатнома (2022) Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг 2022-йил 13 июндаги 15-78178-сон далолатномаси.

Данченко М.А. (2015) Налогообложение. Учеб.пос. – Томск: ТГУ, С. 78.

Ильин А.Ю. (2021) Налог на прибыль организаций: актуальные вопросы налогообложения. – М.: Проспект, с. 4.

Майбуров И.А. (2015) Налоги и налогообложение. Учебник. 6-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, С. 487.

Ташназаров С.Н. (2016) Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида молиявий ҳисобот: муаммо ва ечимлар. Монография. Т.: “Наврўз” нашриёти, 31-47-б.

Қарор (2020) Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг 2020 йил 28 январдаги 2020-03-сон қарорига 13-ИЛОВА

СОЛИҚ ВА ҲАЁТ

ЭЛЕКТРОН ИЛМИЙ
ОММАБОП ЖУРНАЛ